VALITSÕMISJAOTUSÕST KEELEAOLUUNI

HALDUSJAOTUSEST KEELAJALOONI

VÕRO INSTITUUDI TOIMÕNDUSÕQ 33
PUBLICATIONS OF VÕRO INSTITUTE

VALITSÕMISJAOTUSÕST KEELEAOLUUNI

HALDUSJAOTUSEST KEELAJALOONI

FROM ADMINISTRATIVE DIVISION TO HISTORICAL LINGUISTICS

Toimõndanuq Jüvä Sullõv

Võro 2018

Võro Instituudi toimõndusõq 33
Publications of Võro Institute 33

Toimõndaja / Editor: Jüvä Sullõv
Kaasõpilt / Cover design: Jüvä Sullõv seo raamadu vällävõttidõ ja Põlva Talorahvamuusõumi foto perrä

Inglüse kiil / English: Maarja Reimand
Nõvvoandja / Advisor: Triin Iva

Toimõndusnõvvokogo / Advisory board:
Renāte Blumberga (Läti Aoluu Instituut, Läti Ülikuul), Martin Ehala (Tarto Ülikuul), Riho Grünthal (Helsingi Ülikuul), Hasso Krull (Eesti Humanitaarinstituut, Talliina Ülikuul), Karl Pajusalu (Tarto Ülikuul), Péter Pomozi (Eötvös Lorándi Ülikuul), Tiit Rosenberg (Tarto Ülikuul), Janne Saarikivi (Helsingi Ülikuul), Anneli Saro (Tarto Ülikuul), Helena Sulkala (Oulu Ülikuul), Taive Särg (Eesti Kirändüsmuusõum), Heiki Valk (Tarto Ülikuul), Eberhard Winkler (Göttingeni Ülikuul)

Võro Instituudi toimõnduisi indeksiirväq:
Publications of Võro Institute is indexed in:
MLA Directory of Periodicals
Linguistic Bibliography Online
Eesti Rahvusraamatukogu digitaalne arhiiv (DIGAR)

Toimõndusõ aadrõs / Editorial address:
Võro Instituut, Tarto huulits 48, 65609 Võro, Estonia
tel +372 78 28750, faks: +372 78 28757
kodoleht: wi.ee/toimonduso
e-post: juvasul@ut.ee, wi@wi.werro.ee

Trükjä: Bookmill

ISBN 978-9949-9995-7-6 (trükün)
ISBN 978-9949-9995-8-3 (pdf)
ISSN 1406-2534

ALOSTUSÕS

Võro Instituudi toimõnduisi sari ilmus 1997. aastagast pääle. Aastagast 2007 om välläannõq saanuq alalidsõ toimõndaja ni toimõndamisõ mano om haarõt riikevaihõlinõ nõvvokogo. Sarja om naat inne välläandmist retsensiirmä ja taa pandas kirjä riikevaihõliidsihe raamadunimistüihe.

Välläandmissagõhus. Edespitengi om plaanit vällä andaq egä aastaga üts toimõnduisi põhinummõr, miä tulõ vällä rehekuun. Ku kirotuisi kogonõs inämb, võidas mano tetäq eräle numbriid.

Oodami välläandmisõs kirotuisi, mil om kõrralik ja kimmäs nii oppusõ ku uurmisõ puul. Tuujaos, et umma kirätüüd saataq, piä-i olõma üles astnuq Võro Instituudi konvõrendsel. Oodõduq ommaq kõik keele ja kultuuri uurmisõga köüdedüq tüüq ni uurmisallo vaihõlidsõq ja võrdõlõjaq teemaq.

Põhinumbridõ põhijaon andas vällä õdagumeresoomõ ni tõisi Õuruupa väikeisi kiili ja kultuurõ uurjidõ – keele-, kirändüs- ja rahvaluulõtiidläisi, muistitsidõ välläkaibjidõ, rahva-, aoluu- ni ütiskunnatiidläisi – kirotuisi.

Esseistiga jaon annami vällä populaartiidüslikke kirotuisi, arvostuisi ja ülekaehuisi. Erälde numbriin ilmusõq teemakogomiguq, suurõmbaq umaette uurmistüüq jms.

Toimõnduisi kiil. Võro Instituudi toimõndusõq om algusõst pääle olnuq mitmõkeeline välläannõq. Lisas võro ja eesti keelele oodami kirotuisi kõigin õdagumeresoomõ keelin, erändkõrran ka muin keelin. Egä toimõnduisi põhinummõr om vähämbält kolmkeeline – kirotusõ originaalkiil üten võro- ja inglüskeelidse kokkovõttõga.

Artikliq retsenseeritäseq. Egä kirotusõ kotsilõ and uma vaŕadu nimega arvamisõ kats, suurõmbidõ lahkominekide kõrral kolm arvamisandjat. Toimõndaja saat arvamisõq artikli kirotajalõ edesi.

Kirotuisi saatmisõ tähtaig om egä aastaga 15. radokuu päiv. Kirotusõq ilmutõdasõq välläandõ sama aastaga numbrin, miä tulõ vällä rehekuun.

Nõudmisõq artikli moodulõ lövvüseq Võro Instituudi toimõnduisi kodolehe pääl (wi.ee/toimonduso).

Toimõndaja

ALUSTUSEKS

Võru Instituudi toimetiste sari ilmub 1997. aastast alates. Aastast 2007 on väljaanne saanud alalise vastutava toimetaja, toimetamisse on kaasatud rahvusvaheline kolleegium ja sari on muudetud eelretsenseeritavaks. Väljaanne registreeritakse rahvusvahelistes bibliograafilistes andmebaasides.

Perioodilisus. Edaspidigi on kavas avaldada üks toimetiste põhinumber aastas, ilmumisega oktoobris, ning vastavalt kogunevale materjalile erinumbreid.

Ootame avaldamiseks artikleid, mis on teoreetiliselt ja empiiriliselt hästi põhjendatud. Toimetised on avatud kõigile kaastöödele keele ja kultuuri uurimisega seotud aladelt ega ole piiratud Võru Instituudi konverentsidel esinejatega. Teretulnud on interdistsiplinaarne ja võrdlev vaatenurk.

Põhinumbrite põhirubriigis avaldatakse läänemeresoome ning teiste Euroopa väikeste keelte ja kultuuride uurijate – keele- ja kirjandusteadlaste, folkloristide, arheoloogide, etnoloogide ja ajaloolaste ning sotsiaalteadlaste – artikleid.

Esseistika rubriigis avaldame populaarteaduslikke artikleid, arvustusi ja ülevaateid. Erinumbritena ilmuvad teemakogumikud, monograafiad, konkreetsed uurimused jms.

Toimetiste keel. Võru Instituudi toimetised on algusest peale olnud mitmekeelne väljaanne. Lisaks võru ja eesti keelele ootame artikleid kõikides läänemeresoome keeltes, erandjuhtudel ka muudes keeltes. Iga toimetiste põhinumber on vähemalt kolmkeelne – artikli originaalkeelele lisatakse alati võru- ja ingliskeelne kokkuvõte.

Artiklid retsenseeritakse. Iga artiklit hindab anonüümselt kaks, eriarvamuste korral kolm retsensenti. Toimetaja saadab retsensioonid edasi artikli autorile.

Artiklite saatmise tähtaeg on iga aasta 15. veebruar. Artiklid avaldatakse väljaande sama aasta numbris, mis ilmub oktoobris.

Kaastöö vormistusjuhendi ja nõuded leiab Võru Instituudi toimetiste kodulehelt (wi.ee/toimonduso).

Toimetaja

ALKUSANAT

Võrun instituutin toimituksia -julkaisusarja on ilmestynyt vuodesta 1997 alkaen. Vuodesta 2007 julkaisulla on ollut vakituinen päätoimittaja ja toimitustyössä on ollut mukana kansainvälinen työryhmä. Sarjaa on alettu esitarkastaa. Julkaisut rekisteröidään kansainvälisiin bibliografisiin tietokantoihin.

Võrun instituutin toimituksia on **aikakausijulkaisu**. Sarjan päänumero ilmestyy joka vuosi lokakuussa. Lisäksi julkaistaan erikoisnumeroita kulloinkin saatavilla olevasta materiaalista.

Julkaisemme artikkeleita, jotka ovat teoreettisesti ja empiirisesti hyvin perusteltuja. Otamme vastaan artikkeleita kielen ja kulttuurin tutkimukseen liittyviltä aloilta, eikä kirjoittajan tarvitse olla osallistunut Võrun instituutin konferensseihin. Toivomme artikkeleilta tieteidenvälistä ja vertailevaa näkökulmaa.

Päänumeroiden perussisältö muodostuu itämerensuomalaisten ja muiden Euroopan pienten kielten ja kulttuurien tutkijoiden – kieli- ja kirjallisuustieteilijöiden, folkloristien, arkeologien, kansatieteilijöiden, historioitsijoiden ja yhteiskuntatieteilijöiden – artikkeleista.

Esseistiikan osiossa julkaistaan populaaritieteellisiä artikkeleita, arvosteluja ja katsauksia. Erikoisnumeroina ilmestyvät teemakokoelmat, monografiat, tutkimukset yms.

Julkaisujen kieli. Võrun instituutin toimituksia on alusta asti ollut monikielinen sarja. Võron- ja vironkielisten artikkelien lisäksi otamme vastaan artikkeleita kaikilla itämerensuomalaisilla kielillä, poikkeustapauksissa myös muilla kielillä. Jokainen päänumero on vähintään kolmikielinen – alkuperäiskielisen artikkelin lopussa on aina võron- ja englanninkielinen tiivistelmä.

Artikkelit tarkastetaan. Jokaisen artikkelin arvioi anonyymisti kaksi, erimielisyyksien sattuessa kolme tarkastajaa. Sen jälkeen arvostelu lähetetään artikkelin kirjoittajalle.

Määräaika. Artikkeleita otetaan vastaan joka vuosi 15. helmikuuta saakka. Artikkelit julkaistaan saman vuoden julkaisussa.

Artikkelin muotoiluohjeet löytyvät Võrun instituutin toimituksia -julkaisun kotisivulta (wi.ee/toimonduso).

Toimittaja

PREFACE

Publications of Võro Institute have been published since 1997. Since 2007 the procedure of publication has been changed. There is a standing editor in charge, an international advisory board is involved and the series will be peer-reviewed. The publication will be registered in international indexing/abstracting services/databases.

Periodicity. Henseforward we aim to publish a main issue a year, in October, and according to material and will special editions will be published.

Theoretically and empirically well-grounded **papers are expected**. Publications are not limited to the presentations of the annual conferences of Võro Institute. We look forward to all contributions from the different fields of the study of language and culture. The interdisciplinary and comparative angle is welcome.

In the main section the contributions of researchers of Finnic and other European small languages and cultures – linguists, scholars of literature, folklorists, archaeologists, ethnologists, historians, and social scientists – are published.

In the section of essays the papers of popular interest, reviews and summaries are published. Thematic numbers, monographies, and ad hoc studies are published as special editions.

Language. Publications of Võro Institute have been since the very beginning a multilingual publication. In addition to the Võro and Estonian languages articles in all Finnic languages, and as an exception in other languages, are welcome. Each main edition is at least trilingual – the summary in Võro and in English will be always added to the original.

The papers are peer-reviewed. Each article is anonymously reviewed by two, in case of disagreement by three reviewers. The editor forwards the reviews to the author.

The deadline for papers is every year February 15. The papers are published in the issue of the year, in October.

Submission guidelines are available on the homepage of the Publications of Võro Institute (wi.ee/toimonduso).

Editor

SISUKÕRD

CONTENTS

Toomas Kiho. **Mis on linn ja mis on küla** 11
Miä om liin ja miä om külä. 19
What is a town and what is a village 20

Ene Hiio. **Valdade liitmine 1890. aastatel ja kohanimede muutmise katsed** 22
Valdo kokkopandminõ 1890. aastil ja kotusõnimmi muutmisõ katsõq 36
Joining of parishes in the 1890s and attempts to change place names 37

Maris Veski. **Karilatsi ja Kähri valla ajaloost** 39
Karilatsi ja Kähri valla aoluust 46
About the history of Karilatsi and Kähri municipality 47

Liivi Uuet. **1950. aasta haldusreform, Eesti suurim ja ebaõnnestunuim**. 49
1950. aastaga valitsõmisõ ümbrekõrraldaminõ, Eesti kõgõ suurõmb ja kõgõ kehvembähe vällätulnuq 56
The administrative reform of 1950: the greatest in Estonia and the most unsuccessful 57

Sirkka Paikkala. **Suomen hallintoalueet 100 vuotta – hallintoalueet ja niiden nimet**. 59
Sada aastakka Soomõ valitsõmispiirkundõ – valitsõmispiirkunnaq ja näide nimeq 76
A century of government regions in Finland: administrative regions and what to call them 77

Andra Zubko-Melne. **Administrative-territorial reforms in the eastern region of Latvia – Latgale (1917–2016)** 79
Valitsõmisjaotusõ ümbretegemiseq Latgalimaal, Hummogu-Lätin (1917–2016) 106

Santeri Junttila. **Mille *maq kiŕoda* nõgahn astmõhn aq *saq kiŕotat* tugõvahn?** 107
Miksi *maq kiŕoda* heikossa asteessa, mutta *saq kiŕotat* tugõvahn 115
On the Proto-Finnic gradation at the second syllable boundary in South Estonian 116

Petri Kallio. **Vanhan kirjaeteläviron äännehistoriaa**. . . . 118
Vana lõunõeesti kiräkeele helüaoluku 144
On the historical phonology of Old Literary South Estonian . . 144

Jussi Pahikkala. **Suomen lounaismurteiden ja viron ns. inessiividjektiiveista** 145
Soomõ keele lõunõõdagumurdidõ ja eesti keele nn inessiivadjektiivest 154
On the so-called inessive adjectives of Finnish South West dialects and Estonian language 155

Enn Ernits. **Kraasna rahvalaulude esimestest üleskirjutustest** 157
Kraasna rahvalaulõ edimäidsist üleskirotuisist 200
The first records of folk songs from the South Estonian linguistic enclave of Krasnyi 200

MIS ON LINN
JA MIS ON KÜLA

TOOMAS KIHO

Muidugi johtub minu jutt äsjasest haldusterritoriaalsest reformist, millega linna mõiste – ja teatud määral ka valla oma – muutsid oma tähendusvälja. See on selge ka kõige ortodokssematele haldusreformi eestvedajatele, seda pole eitatudki, kuid probleemid on jäänud. Näiteks, kuidas nimetada siis uusi omavalitsusüksusi, mis ilmselgelt hõlmavad nii maad – olgu põllumajandus- või metsamaad – kui klassikalist linnamaastikku, kui põhiseadus näeb ette ainult linnad ja vallad?[1] Kindel on, et argiarusaamas tähendavad *linn* ja *vald* hoopis midagi muud sellest, mis nüüdse reformiga on saavutatud.

Lahkamaks pealkirjas püstitatud küsimust, kasutan järgnevas Hegeli tuntud meetodit teesist, antiteesist ja sünteesist, vaadeldes neid pelgas ajalises järgnevuses. Keskendun ka üksnes Eesti maale ja eesti keelele, meie enda ja oma mõtteruumile. Hegeli järel jõuan ühele postmodernistlikule lõppjäreldusele. Ja seejärel jääb lisada mõni kokkuvõtlik punkt.

Ruumipuudusel jõuan tegelda küll põhiliselt linnaga, külaga seotut saan kahjuks vähem puudutada, see on aga paljuski linna vastandina tuletatav.

1. Kõigepealt siis tees. St küsigem kõige esmasemalt: mis on linn? Algseimas ja lihtsamas tähenduses on „linn“ – „maa“ vastandina – üks varjupaika pakkuv koht, kindlustatud ja piiritletud ala, kus inimesed vaenu vastu kaitset on leidnud: linn kui kindlus. See on üks linna esmatähendusi, eriti klaarilt kõlab see soome keele kaudu, kus „linn“, õieti „linna“, ju linnust tähendabki.

[1] Põhiseaduse **§ 155:** „Kohaliku omavalitsuse üksused on vallad ja linnad. Muid kohaliku omavalitsuse üksusi võib moodustada seaduses sätestatud alustel ja korras.“ See viimane võimalus on jäetud kasuatmata.

Linn esineb siin maa vastandina selleski mõttes, et maa on olemuslikult lahti, kaitseta, linn aga vastupidi: linn on kinni, kindlustatud. Eriti ilmekas on see muinasajal – kindlustatud linnused *vs* muu territoorium – aga ka hiljem, keskaegsete kindluste puhul.

Linnalised kindlustatud asulad olid Eestis olemas juba hilispronksiajal ja rauaajal (nt Iru), esimese aastatuhande teisel poolel lisandus hulga kuulsaid, nt Lõhavere jt. Need olid siis meie „linnad“, linnused. Toponüümidena kannavad Linnamäed jms seda linna sisu edasi, hilisemast ajast nt Vastseliina.

Huvitav mõiste eesti keeli on ku ka *maalinn*, mis iseenesest kätkeb vastuoluta mõlemad pooled, maa ja linna. Nojah, muidugi on see lihtsalt „linn, mis on jalgupidi maa peal“ – valliga ümbritsetud ala, aga ikkagi samas kindlustatud linna tähenduses, kust saadakse varjupaika, nt Valjala, Pöide, Muhu, kui nimetada suuremaid ja kuulsamaid. Ja taas on siingi mõnelgi juhul märgata otse ka „linna“ nimetamist kohanime osana, nt Alulinn Virumaa veerel.

Omaette liidend on ka *-pea* või *-pää*, mis enamasti niisamuti linnale ehk linnusele viitab. Üsna ilmne on, et „linnuste kohti on tihti nähtud mingte tippude ehk päädena“ (Päll, Kallasmaa 2016: 444), näiteks Kirumpää, Otepää, Kanapää, aga muidugi ka Toompea. Tõsi, rannaäärsete kohtade puhul võib „pea“ ka maanina tähenduses esineda (nt Letipea, Pärispea), kuid sageli esinevad need kaks tähendust üheaegselt, nt Härjapea (vrd Meri 2008: 392 ja Mägi 2015: 40-44). Lõpuks võib ka liidend *-saar* kindlustatud turvapaigale viidata, nii toimivad pelgu- ja varjupaiga tähenduses peale meresaarte (vrd Kuressaare) ju ka soo-*saared* jms.

Huvituseta pole siin märkida, et paljudel puhkudel on ülalnimetatud kohanimed saksa keeles lihtsalt *-burg*-lõpulised: nt Arensburg, Tolsburg, kust eesti traditsiooni on mugandunud *-buri* (Peterburi, Viiburi), mida siis samuti linna vasteks tuleb pidada.

Niisiis oleme salamisi jõudnud kuulsa tõdemuseni, mis ilmutatult kõlab: „üks kindel linn ja varjupaik“. See sentents omab juuri kindlasti muinasajas, kuid otsesõnu on see muidugi luterliku kiriku hümnina tuntud, Martin Lutheri enda sõnadel „Ein

fester Burg ist unser Gott“.[2] Selle laulu eestindamise traditsioon ulatub reformatsiooniaega, hiljem on seda tõlkinud paljud baltisaksa ja eesti kirjamehed, mh Ferdinand Hörschelmann, Jaan Bergmann, Martin Lipp, Juhan Kurri, Fr. R. Kreutzwald jt (Salumäe 2002).

Aga teise põhitähendusena kindla varjupaiga, linnuse ja kindluse kõrval on linn muidugi lihtsalt vastand „maale“ või ka „külale“. ENEs muide on määratlus niisugune: „Linn on suur kompaktse hoonestusega ala, millel on oma haldusorganid ja juriidilised õigused, mille elanikkonna enamik ei tegele põllumajandusega ja mis juhib ümbruskonna majandus- ja kultuurielu“ (1972). Selles mõttes pole ka nt praegused vallasisesed linnad pärislinnad – neil puuduvad haldusorganid ja juriidilised õiused –, ammugi ei vasta sellele definitsioonile praegused, mitmest maavaldadega kokkuliidetud konglomeraatlinnad (nt Pärnu, Narva-Jõesuu, Tartu).

Etümoloogiliselt on „linn“ teadagi läänemeresoome tüvi, ning samasugused sõnad on olemas nii vepsa, isuri, vadja, karjala jt lähisugulaskeeltes, ka soome keeles, kus tal küll üksnes linnuse, kindluse, ka lossi tähendus on.

Küla on aga veelgi vanem sõna, mis on eriti põnev lugu: see on „Läänemeresoome-saami või koguni soome-ugri tüvi. Mansi vaste [*kwol* ’maja’] on kaheldav teiste kaugemate sugulaskeelte vastete puudumise ja ka tähenduserinevuse tõttu. Häälikuliselt ja tähenduselt lähedasi tüvesid leidub ka turgi ja tunguusi keeltes, nt jakuudi *kü:lä* ’esik, eeskoda’ ja evengi *gulẹ* ’onn, hütt’“ (Metsmägi jt 2012: 213).

See, et küla on meile vanem olemise viis kui linn, on muidugi armas teada. Meile kui maarahvale eriti, eksju.

---

[2] Johannes Hiiemets on kirjutanud: „1528. aasta algul ühes kirjutisega märatsejate vastu trükitakse ka laul, mille ta [Luther] lõi keset kõige raskemaid aegu. See on «Üks kindel linn ja varjupaik on meie Jumal taevas!» Peab otse imestlema, kuidas suutis kahtlustest kiusatud mees luua sellise usujulgusest ja vägevusest hõõguva võidulaulu“ (tsit Salumäe 2002) – siin on tähelepanu väärt, et „linn“ ka siinses teoloogilises tähenduses pakub varjupaika ka Lutherile reformatsiooni vaenlaste eest.

2. Tuleme oma antiteesi juurde – astudes muinasajast edasi –, mille järgi on linn kui maarahva vastand, eestlaste vastand; linn on koht, kus elasid ja tegustesid saksad, linn oli midagi võõrast. Ja ega sellest mõtteviisist me tegelikult päris lahti saanud polegi, kuigi oleme 21. sajandiks juba oma kolm kuni viis põlvkonda linnastunud rahvana elanud. Selle võõristuse argiajaloolised juured on linnade tekkimises kindlustatud asulatena sageli eestlaste muinaslinnade asemele – nt Tallinn, Tartu, Viljandi, Rakvere, Paide, Otepää, Lihula. Ja pikapeale juurdus meie rahvusteadvuses ka mõiste maarahvast, sellest sai nii üldmõiste kui enesekonnotatsioon, mis pole hoolimata meie linnalisest eluviisist ja linnalise elanikkonna suurest ülekaalust tänapäeval ikkagi päriselt kadunud. Ikka oleme maa- või siis metsarahvas, kellel ühes käes on seenenuga (ja teises Skype).

Muidugi tuleb siin meeles hoida, et „maarahvas“ on oluliselt vanem ja ka laiem mõiste kui pelk vastand „linnarahvale“. Pisut pateetiliselt võib nentida, et „maarahvas“ on õilis mõiste – see viitab sellele, et oleme siin maal alati elanud, see on meie maa. Sellisena oleme sarnased enamiku põlisrahvastega terves maailmas, kes enamasti end alati omas keeles just maarahvaks, [selle] maa rahvaks nimetavad.

Nõnda on eestlastes sajanditega juurdunud ka harjumus linnarahvale vaadata ikka veidi viltu. Seda iseloomustab näiteks see tuntud mõistatus: mis see on, mille maamees viskab maha, linnamees paneb tasku?[3]

Ja siit jõuame otsitava konfliktini, millega siinne antitees teesile vastandub: olles vastandmõisteks maale, maarahvale, tuleb linnas küll kõike muud näha, kui kindlust ja turvatunnet esindavad instituuti. See on midagi vaenulikku, midagi vastalist, midagi sellist, mille vastu tuleb astuda. Meie oleme siin, seal linnas on aga võõrad, seal on saksad. Need pole „meie“, ja seda isegi juhul, kui osa meist ka saksastub – siis on nemad vahetanud poolt, meilt ära läinud.

Vastanduse ilmestamiseks paar rahvalaulukatket (tsit. Tedre 1970):

[3] Õige vastus on muidugi „tatt“.

Saks on kirjale kavala, / talupoeg on tööle tarka - / toidab saksad, toidab sandid, / toidab hilbakud isandad, / närukaelad neitsikesed. (Haljala)

[Linnamehed,] herra poisid / ei nad künna, ei nad külva, / rehte peksa rinnakute - / õlut joovad õmetigi, / saia söövad saksa viisil. (Palamuse.)

Siin tuleb muidugi meenutada, et linnal on ka teine, linnusest erinev tähendus, see on see, millele viitab soome „kaupungi“ – linn kui kaubitsemise koht. Ka see vajas mõistagi kaitset väliste vaenlaste vastu, ja sageli olid ka kaubalinnad ümbritsetud kaitsvate müüridega, kuid mõiste tuum on siin muutunud: „linn“ on siin äriline, kaubanduslik, tulunduslik üksus, mitte sõjaliselt kaitstud kindlus.

Ja kuigi eesti keeles „linn“ tunnetuslikult ikka eeskätt linnusega, kindlusega seostub, on ta toime poolest vist küll esmajoones just kaubateede ristumiskohtadele jm soodatesse paikadesse rajatud suur laadaplats, n-ö kaupungi. Ei palju enamat. Ja sellise turulise linnamõistega me tegelikult elamegi.

Ago Vallas on seesugute linnade puhul kasutusele huvitava mõiste – aolinn, alguse linn ja uurinud siis millised on asula tüübid ühe või teise Eesti linna näitel nendest kohtadest, kuhu hiljem siis sedasorti kaubanduslikud ja turistlikud linnad asutati (Vallas 2007).

Intuitiivselt teame, et linnale peavad kuuluma mingid eriõigused, eelised, mis tõtstavad ta maast (ka oma otseset tagamaast) ka vaimses ja õiguslikus plaanis ülemaks, nt Riia või Lüübek. See arusaam juurdus keskajast saadik Eestis tugevasti ja ta on mingil kujul alles praegugi. Ikka tundub ju, et linn on maast üle. Linn – rikas, maa – vaene.

Linnal on miskit, mida maal/külal ei ole. See kehtib tunnetuse tasandil kahtlemata ka tänapäeval, mitte ainult ammustel Lüübeki õiguse aegadel. Linnaõigused on miskid õigused, mis ju ikka „on“, kui tegelikkuses ka vallad linnadega õiguslikult üldiselt võrdsed on.

3. Ning lõpuks olulisim kokkusõlmimise punkt: süntees, mis eelmised vaatepunktid uuel ühisel tasandil kokku toob. Niisiis on siin linn juba kui eesti linn, eestlaste asula. Need on meie armsad omad linnad, olgu või depressiivsed, aga ikka omad.

Linn sellise sünteesmõitsena on meile võõras nüüd *ainult* sedamööda, kuivõrd seal elavad võõrad. Siis see linn ei ole oma. Ei saa salata, et eestlastel on teatud võõristus nt Sillamäe ja Narva, või Maardu ja Lasnamäegi suhtes. Muidugi on see ülekohtune hinnang, aga seesuused paigad on tavaarvamisele võõristavad ja teistsugused. Siin on teatud määral esil needsamad 19. sajandil Haljalast, Palamuselt jm üles kirjutatud rahvalaulud ja pilad, et linn on võõras. Muidugi on omade linnade ja linnaosade võõristamine omane ka teistele rahvastele, vrd klassikalised getod või uuemad sisserändajate ülekaaluga eeslinnad Lääne-Euroopa maades; küllap ehedaimal kujul on linnade omadeks ja võõrasteks tunnistamine täheldatav Lõuna-Aafrikas.

Niisiis on linn saanud „meie omaks“ laiemalt alates suurest demograafilisest eestlaste siirdumisest, alates 19. sajandi lõpust. Umbes sellest ajast tekkisid ka esimesed eestlaste perekonnad, kes end võivad mitme põlvkonna linnainimesteks nimetada – varem oli linlaseks hakkamine ikka ka saksastumist tähendanud. Vanimad sellised perekonnad on nii 7-8 põlvkonnani juba jõudnud.

Aga toimub ka vastupidine: linnad valguvad maale. Linn neelab maad, linn neelab küla. See juhtub nii demograafilises rahvastiku liikumise mõttes kui ka ruumigeograafilises mõttes, kus urbaanne maastik lämmatab ruraalse. Näiteks selline kahekõne:

„Vanaisa, kas sina oled kogu elu linnas, Mustamäel elanud?“

„Nii ja naa. Kui ma väike olin, siis oli selle koha nimi veel Kadaka küla.“

„Kas kõigist küladest saavad linnad, kui nad suureks kasvavad?“

„Noh... kõigust küladest vist küll ei saa.“ (Polli, Vaidla 2017: 13).

Sellisel viisil on maa linnastunud, muutunud linlikumaks, ja see protsess on käinud alati. Eriti just 20. sajandil, kus nt nõukogude

ajal polnud mingi kunst linnapiire laiendada maa arvelt. Ja ka teiste linnade arvelt, vrd Nõmme linna liitmine Tallinnaga.

Praegu on omavalitsuse piiride nihutamine keerulisem, kuigi sisuliselt on paljud põllule uusarendused ju linna pikendused ning üksnes halduslikud (pms maksulised) hoovad hoiavad valdu oma põldudele rajatud külasid linnale loovutamast. Kuid mõtteliselt ja ruumiloogiliselt on Vahi Tartus või Peetri Tallinnas seda ammugi. Samuti pole terve Viimsi vald ju muud kui Tallinna eeslinn. Aga need on juba teised teemad, kuid – antud kontekstis kui analüüsime linna mõistet ja küla mõistet, on see siiski oluline, sest ka siit johtub osa linna mõiste muutumist.

4. Nüüd jõuan oma postmodernistlike punktide juurde, enne tuletame meelde senised kolm „teesi“. 1) Linn on oma (kindel kants ja varjupaik); 2) linn on võõras (saksad söövad, mina orjan); 3) linn on oma ja võõras korraga (vaimult küll maarahvana oleme ometi linnastunud).

Ja siit jõuamegi postmodernse vaateni, milleni meid juhatab äsjane haldusreform: linn ja küla, linn ja maa on ühte sulanud.
Kes võiksid selle üle rõõmustada? Selle üle võiksid rõõmustada igasugu poststrukturalistid, dekonstruktivistid ning ka kommunistlikud ideoloogid, kellele linna ja maa igipõlise vastuolu täielik kadumine oli üks sümptom ülima ühiskonnaformatsiooni kättejõudmisest. Maa ja linna vahelise vastuolu kaotamine oli ju kommunistliku ühiskonnakorra üks põhiprintsiipe sugudevahelise võrdsuse jms kõrval (aga seegi on ju kadumas). Analoogiad dekonstruktivistidega on ilmsed.

Selle üle ei peakski ehk muret tundma, kui sellega ei kaasneks ka üht muud asjaolu: nimelt ka kultuuri hajumist, sulandumist ja niiviisi maailma üheülbastumist.

Meile, kes me eesti keeles mõtleme ja kirjutame ja räägime, on tarvis eestikeelseid mõisteid. Ja kui need hägustuvad, siis muutub ka meie mailmataju hägusamatks, tuhmimaks. Kui me enam ei saa aru, mis on mis, siis ei saa me ka enam eredalt maailmas hakkama.

Me oleme lahjendanud linna mõistet, ja oleme lahjendanud ka maa mõistet. No ja mis see siis ära ei ole, võidaks küsida. Siiski-siiski: mõistete hägustumisega koos on maailmas olemine,

eestikeeles maailmast mõtlemine omandanud teistsugused semantilised vektorid. Kui mõtlemine muutub sunniviisil, siis võivad tagajärjed olla ettenägematud, eeskätt meie kultuurilisele enesepilidle ja omailmale. Mis meist saab, kui kaotame mõtteselguse? Kui me enam ei näe ega tea, mis on maa ja mis on linn. Või mis on vald ja mis on linn.

„Külaga“ on veelgi kehvemad lood. Selle mõiste oleme kaotanud juba palju varem, kui kehtestusid külade lahkmejooned – siis sai „külast“ kui metsa ja soo vastandüksusest – ühtäkki hiiglaslik territoorium, kus külainimesi iial pole elanud. Varem, mõtteselguse aegadel oli küla tähendanud ikkagi inimeste asulat, ka hajaküla viitas ikka taludele, majadele, inimestele – kuna mets ja soo ja raba ja kõnnumaa oli see osa loodusest, mis polnud küla. Lahkmejoonte tõmbamine ja kõigi rabade ja soode „külastamine“ laiendas väga olulisel määral niihästi külade administratiivpiire kui ka eesti keele küla-mõistet. Ja sellest on kahju.

Hakkame tuhmuma.

Kirjandus

Meri, Lennart 2008: *Hõbevalge: Reisikiri suurest paugust, tuulest ja muinasluulest*. [Tallinn–Tartu:] Eesti Päevaleht – Akadeemia.

Metsmägi, Iris, Meeli Sedrik, Sven-Erik Soosaar (koost) 2012: *Eesti etümoloogiasõnaraamat*. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus

Mägi, Marika 2015: *Rafala: Idateest ja Tallinna algusest*. Tallinn: Argo.

Polli, Tiiu; Martti Vaidla 2017: *Mustamäe: Vana ja uus.* Tallinn.

Päll, Peeter, Marja Kallasmaa (koost) 2016: *Eesti kohanimeraamat*. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.

Salumäe, Jaak 2002: Üks kindel linn ja varjupaik. – *Eesti Kirik*, 30. X, nr 41.

Tedre, Ülo (toim) 1970: *Eesti rahvalaulud: Antoloogia*. II kd, 2. vihik. Tallinn: Eesti Raamat.

Vallas, Ago 2007: *Aolinnad, linnused ja kindlused*. Tallinn: Sentinel.

Toomas Kiho: Miä om liin ja miä om külä

Nailõ küsümiisile vastussõs uurimi edimält *liina* ja *külä* (ni liinalõ vastanduva keskse põlistermini *maa*) mõistit nii, nigu nä ommaq kujonuq ja kuis naid pruugitas. Uurimi, kas sääntside, edimält kaiaq vastandmõistidõ paarõ moodustavidõ terminide man või ette tullaq tähendüse kattumiisi, ja kuq, sis kunas ja määntsit. Liina näüdüse perrä rändämi kõgõ vanõmbidõ liina muudu kaidsõtuist elokotussist, miiq maaliinost ja turukotussist, kooniq näide vastanpoolõni – võõridõ, innekõgõ śakso liinoni, ni lõpõtusõs tulõmi tagasi sünteetilidse liina mõistõ mano, kon olõmi liina tuu vahtsõl kujol vahtsõst hindä umas mõtõlnuq ja tennüq.

Semantilidsõst kaemisõst huvitavamb om siski uuriq, määntsit muutumiisi *liina* ja *külä* (*maa*) tähendüsväľon vai -näütämiisin om sündünüq. Kas liin vai külä om valmis umma sissu muutma ni määntseq ideoloogilidsõq, poliitilidsõq vai valitsõmisõ jovvujoonõq siist takast nägüneseq vai ommaq üten vai tõõsõn aoluupunktin nätäq olnuq.

Ni taa vii meid viil põnõvamba küsümise mano. Olõmanolõvidõ mõistidõ sisu muutuminõ ni vahtsidõ manotulõminõ om kakkõmalda jakkus, miä käü kõik aig üten tekniga ja inemise arõnguga. Tuu man om esiqeränis püürdeline osa maailman olõmisõ ja maailma seletämise jaos tähtside põhimõistidõ sisu võimalik muut(u)minõ. Ni ku miiq meelest *liin* ja *külä* sääntside sekkä käüväq, sis küsümiki, kas liina ja külä (maa) tõistsugutsõs muutuminõ või ohto säädäq ka miiq ilmapildi (mitte et tuu muutudaq ei tohisi egaq es pidänüq, a muutumisõq ei saaq ollaq pikembäq ku mi lupa ja ku mi jovva kinniq pitäq umist kultuuriliidsist tugipunktõst) ja tuuga kogoni maailman toimõtulõgi.

Tan om igävene vastaolo – inemiisi elo ja tegemiseq ommaq võimaliguq mõlõmbat piten, a kimmähe ummi esiqeräsüisiga.

Tähüssõnaq: valitsõmisõ ümbrekõrraldaminõ, valitsõmisütsüseq, liina ja maa dialektiga

Märksõnad: haldusreform, haldusüksused, linna ja maa dialektika

Toomas Kiho: What is a town and what is a village

In order to answer these questions, we will investigate the concepts of a town and a village (and the central indigenous term "country" contrasting the town) in their current developed form and use. We will explore whether semantic overlaps may occur in the case of such terms that constitute contrasting concepts (at first glance), and if they may, then when and which kind. By the example of a town, we will take an adventure from the oldest urban fortified settlements, our fortresses and marketplaces to their antipodes – strange towns, primarily those of the gentry, and finally return to the concept of a synthetic town where we have redefined the town in its new form as our own again.

Even more interesting than the semantic observation is to consider the changes that have taken place in the semantic field or references of "town" and "village (country)". Are the terms "town" and "village" ready to have their content changed? And what kind of ideological, political or administrative lines of force could be anticipated from here or have been anticipated in different historical periods?

This leads us to an even more interesting issue. Changes in the content of existing terms and the addition of new ones is an uninterrupted process that accompanies the development of humans and technology; the possible introduction of changes to and transformation of the content of some key terms that are central for one's existence in the world and the definition thereof is especially revolutionary. Provided that these key terms also include "town" and "village", let us ask whether the transformation of towns and villages (the country) may also endanger our world view – not that it should or must not change, but the tempo of the changes cannot be faster than our capability of holding on to our cultural points of reference – and thus even how we manage in the world.

This is an everlasting contradiction – human activity is possible on both sides but certainly with its own peculiarities.

Keywords: administrative-territorial reform, administrative-territorial divisions, dialectics of town and country

Toomas Kiho
Akadeemia
Ülikooli 21
51007 Tartu
toomas.kiho@akad.ee

VALDADE LIITMINE 1890. AASTATEL JA KOHANIMEDE MUUTMISE KATSED

ENE HIIO

Sissejuhatus

19. sajandil kujunesid Euroopas eeldused rahvusriikide tekkeks, mis sai teoks pärast impeeriumide lagunemist I maailmasõjas. Ea Jannsen on rõhutanud: „Kui tahes vanaks me oma eesti kultuuri ka kuulutaksime, meie tänase vaimse olemise peajuur on ikkagi ärkamisaja [...] kultuurimurrangus“ (Jansen 2004: 60). Võimalik, et tänu ärkamisaja saavutustele suudeti vastu seista ka 1890. aastate venestussurvele.

19. sajandi lõpus ja 20. sajandi alguses sai siinsetele, ka eesti soost avaliku elu tegelastele selgeks tõsiasi, et asutakse kahe suurvõimu: ühelt poolt ühinenud Saksamaa ning teiseltpoolt suurrahvuslikult meelestatud Venemaa vahel. Nn Saksa idaalad ja ka Vene läänemereprovintsid kujutasid Vene avalikkuse silmis ohtu „slaavlusele”. Venemaa hakkas astuma jõulisi samme oma ääremade tihedamaks liitmiseks ülejäänud impeeriumiga. Ajavahemikku 1880. aastatest kuni Vene impeeriumi lõpuni tuntakse Eesti ajaloos kui venestusaega. Ajaliselt jagatakse see kahte perioodi: esiteks 1880. aastad kuni1905. aasta ning teiseks I maailmasõjale eelnenud aeg. Sisu poolest eristatakse kultuurilist venestamist: st üleminekut venekeelsele alg- ja gümnaasiumiharidusele, Tartu ülikooli venestamist ning õigeusu leviku soodustamist. 1888. aastal tegi Eestimaa kuberner Sergei Šahhovskoi impeeriumi õigeusklikele üleskutse toetada Aleksander Nevski kiriku ehitamist Tallinnas: „Teie õigeusklikud vennad ei tea seda viletsust, millega paistavad silma Tallinna kirikud. Igas Vene linnas, nii suures kui ka väikeses on jumalakojal väärikas koht; [...] Midagi niisugust pole meil Tallinnas. Kas mere või maa poolt, kustpoolt te ka ei läheneks, ei tunne te ära Vene linna. [...] Meie kirikud on ahtad, vaese sisseseadega ja ehitatud linnakodanike majade keskele nii, nagu eksisteeriksid nad vaid kellegi ar-

must ning maad nende jaoks oleks kokku hoitud“ (Karjahärm 1997: 38).

Teiseks eristatakse administratiivset venestamist, mis seisnes venekeelsele asjaajamisele üleminekus ning uute, Vene kohtusüsteemi eeskujul reformitud kohtu- ja politseiasutuste sisseseadmises seniste seisuslike asemele.

Valdade ja vallakohtute teemal on avaldatud hulgaliselt kirjutisi. Baltisaksa autoritest on kohaliku omavalitsuse teemat põhjalikult käsitlenud Alexander von Tobien (Tobien 1925) ja Axel von Gernet (Gernet 1901). Siinkirjutaja on valdade teemal avaldanud paar artiklit Ajalooarhiivi toimetistes (Hiio 1999) ja Ajaloolises Ajakirjas (Hiio 1998). Heaks käsiraamatuks valdade liitmiste kohta on Liivi Uueti koostatud teatmik „Eesti Haldusjaotus 20. sajandil” (Uuet 2002). Liivi Uueti põhiliseks uurimisteemaks on Eesti NSV aegsed halduskorralduse muudatused, kuid see raamat kajastab ka 1890. aastate ja 1930. aastate muudatusi. Siinseid ajaloolisi institutsioone, sealjuures vallavalitsusi, vallakohtuid, kihelkonnakohtuid, talurahvaasjade komissari ja kubermangu talurahvaasjade komisjoni institutsiooni ning nende seadusandlikke aluseid ja ülesandeid kajastab põhjalikult ka Ajalooarhiivi „Arhiivijuhi“ I osa (Leppik 2003). Samuti on Rahvusarhiivi veebikeskkonnas VAU üleval Eesti valdade register 1866–1917 (Eesti ala valdade register), mille siinkirjutaja koostas Ajalooarhiivis töötades aastatel 1997–2000, et hõlbustada vanade vallaarhiivide kasutamist ja kiiremat infootsingut valdade liitmise kohta tsaariajal. Andmebaasi põhilised allikad on ajalehtedes Eestimaa Kubermangu Teataja ja Liivimaa Kubermangu Teataja avaldatud teadaanded valdade liitmise kohta. Arhiiviallikatest on artiklis kasutatud ka Eestimaa Kubermangu Talurahvaasjade komisjoni toimikuid ja kirjavahetust valdade liitmise ja vallanimede muutmise kohta (RA, EAA.40). 2015. aastal ilmus ajakirjas Tuna Taavi Pae ja Erki Tammiksaare vallareforme kajastav artikkel (Pae, Tammiksaar 2015: 14–32). Pae ja Tammiksaar leiavad, et valdade liitmine toimus 1890. aastatel Liivimaal väiksemas ulatuses kui Eestimaal seetõttu, et Liivimaal oli talude päriseksostmine alanud varem kui Eestimaal.

Alljärgnevalt käsitletakse põgusalt Eesti- ja Liivimaa vallakogukonna korraldust rõhuasetusega 1890. aastatel toimunud

valdade liitmisele. Püütakse leida vastus küsimusele, millest tulenesid piirkondlikud erinevused valade liitmisel Eesti- ja Liivimaal.

Vald kui talupoegade omavalitsuse üksus

Vallakogukonna (kohaliku omavalitsuse) algust tähistab esmajoones talupoegade, st *valla* liikmete valitud esindusorgan. Sellisteks organiteks võib pidada 19. sajandi alguse talurahvaseaduste alusel asutatud vallakohtuid. Pärisorjuse kaotamisel ja talupoegade vabastamisel, mis toimus Eestimaal 1816. ja Liivimaal 1819. aastal, said talupojad isiklikult vabaks. Seadustati talupojaseisus. Isiklik vabadus tõi kaasa selle, et nüüdsest ei vastutanud mõis enam talupoegade riiklike kohustuste täitmise eest, mille asendas kogukonna ühisvastutus. Sellega kaasnes ühine tagavaravilja varumine (magasiaidad) ja vaestehoolekanne. 19. sajandi II poolel muutus üldiseks algkooliharidus, vald pidas ülal vallakooli, kuid traditsiooniliselt eraldas mõis koolimaja ehituseks palgid oma metsast.

Eesti ajalooliste valdade puhul on seega tähtis rõhutada, et need kujunesid mõisapiirkondade baasil. Ka mõisate nimed kandusid kohanimedena üle valdadele: tsaariajal oli (talupoegade poolt vaadatuna) tavakäibes kohanime eestikeelne vorm ja ametlikus käibes saksakeelne nimetus. Venekeelsed kohanimed olid tuletatud saksakeelsetest ja hakkasid venestusajal kirjavahetuses rohkem levima: üleminek venekeelsele asjaajamisele tõi 1890. aastatel kaasa ka kohanimede venestamise katsed. Tuleb rõhutada, et paljud endiste mõisate nimed on vallanimedena kaardil püsinud ju kuni viimase ajani.

Vastavalt 19. sajandil kehtinud agraarseadusandlusele jagunes ühe mõisa päralt olev maa maksuvabaks mõisamaaks ja maksualuseks talumaaks (ka vakumaa nime all tuntud). Osa valla makse oli jaotatud vastavalt meeshingede arvule (pearahamaks, vallakirjutaja ja kooliõpetaja palk jm), teised jälle vastavalt talumaa talude suurusele (teede sillutamise ning jaamamoona veo kohustus, s.o postijaamade varustamine heinte ja kaeraga). Viimatinimetatud avalikud koormised ei laienenud mõisamaal asuvatele taludele. Ka vallakooli ehitamise ja ülalpidamise

kohustust kandis ainult talumaa. Samal ajal olid vallakogukonna liikmed nii talumaal kui ka mõisamaal elavad talupojad. Maksuvaba mõisamaa territoorium ei kuulunud otseselt valla haldusalasse: näiteks politsei funktsioone täitis talumaa rajades vallavanem, mõisamaa piires aga mõisaomanik või tema volitatud isik. Seega näeme, et kuigi mõisavalduse piirid olid maastikul välja mõõdetud, ei saa 19. sajandi vallast rääkida kui territoriaalselt määratletuds üksusest, nagu me sellega oleme harjunud tänapäeval. Vald oli talurahvaseisuse omavalitsus.

Tänapäeval peavad paljud vallad oma sünnipäevaks 1866. aastat, kui võeti vastu vallaseadus. See seadus oli esimene talurahvaseadus, mis oli ühine kõigile kolmele Läänemere provintsile (Eestimaa, Liivimaa, Kuramaa). „Seadusandjal ei õnnestunud uut seadust vanast ajast pärit personaalsest momendist vabastada ning maakogukonda territoriaalselt piiritleda“, iseloomustab 1866. aasta seadust A. v. Tobien, lisades, et maakogukonna seadus võeti vastu kiirustades (Tobien 1925: 470). Valdavalt jäid kehtima senised kubermangude talurahvaseaduste õigusnormid. Üheks tähtsamaks muudatuseks võib lugeda seda, et 1866. a vallaseadusega valiti esmakordselt valla esindusorganitena vallavolikogud: algas täidesaatva ja kohtuvõimu eraldumine valla tasandil. 2. veebruari 1866. aasta maakogukonna seadus ehk vallaseadus jäi vaatamata mõningatele kitsaskohtadele pikaks ajaks Eesti vallaomavalitsuse korralduse põhialuseks. See sätestas:

Vallakogukonna all mõistetakse rahvahulka, mis ühe määratud maakrundi peal elab, ühendatuna suuremaks koguks ja omades seadusega ette nähtud õigusi ja kohustusi. Maakogukonna liikmed on need, kes teatud kiriku-, era- vm. mõisa järele revisjonikirjades üles on võetud. Talupojad, kes endale pärismaid soetavad või talusid rendivad, arvatakse selle kogukonna liikmeks, kelle jaost nemad maid pruugivad. Sel moel saavad nad endale antud kogukonnas seaduse poolt ette nähtud õigused ja kohustused (Makoggukonna Seadus 1866: § 1).

Ühe mõisa päralt oleva maa talupojad olid seega vallakogukonna liikmed, sõltumata sellest, kas nende elukoht oli talu- või mõisamaal. Rootsis ja Soomes näiteks ei olnud mõisatel niisugust rolli kohaliku võimu teostamisel ja sealsed maaomavalitsused moodustati kihelkondade baasil. Rootsi kommuunidele pan-

di alus 1862. aastal, Soome „maalaiskunnad“ asutati 1865. a Rootsi eeskujul.

1866. aasta maakogukonna seadus kuulutati esialgu küll välja ajutisena, kuid see jäi tegelikult jäi pikaks ajaks Eesti vallaomavalitsuse korralduse aluseks. Seadus kehtis muudatustega kuni 1937. aasta vallaseaduse vastuvõtmiseni.

Valdade liitmine 1890. aastatel

Juba varasemad talurahvaseadused lubasid väiksemaid, alla 200 hingega kogukondi liita ühise vallakohtu moodustamise eesmärgil. Tavaliselt liideti ühiseks kohtupidamiseks või valla valitsemiseks väiksemaid kirikuvaldu naabruses asuvate suuremate mõisavaldadega. Liitmised ei olnud kuigi sagedased ning need nõudsid ainult kohaliku järelevalveasutuse ehk kihelkonnakohtu kinnitust.

1888. aasta politseiasutuste ja 1889. aasta kohtureformi kaasnähtuseks toimus oli ulatuslikum valdade liitmine Läänemere kubermangudes. Arvatavasti sõltus reformide ulatus kohalikest oludest ja reformide kohapealsetest läbiviijatest: Eestimaa kuberner Sergei Šahhovskoi viis uuendusi läbi märksa jõulisemalt kui näiteks Liivimaa kuberner Mihhail Zinovjev, kellele siinne halduskorraldus imponeeris. Muuhulgas viis ta end põhjalikult kurssi Liivimaa teise astme omavalitsusinstitutsiooni – kihelkonna ja kihelkonnakonvendi küsimusega: „Oma 10 aastat kestnud ametiaja jooksul huvitus ta elavalt kihelkonnakogudest ja oli nendes küsimustes pidevas kontaktis maanõunike kolleegiumiga. Nii algatas ta muuhulgas ka küsimuse: milline mõju oli kihelkonna- ja kirikukonventide koosseisudele tema poolt läbi viidud väikeste valdade ühendamisel suurematekst valdadeks? Tegelikkuses tulenes olukorrast, et tähelepanuväärse osa valdade ühendamisega kaasnes alguses võrdsena mõeldud talupoegade ja suurmaaomanike häälte arvu suhte muutumine, küsimus, kuidas tekkinud ebavõrdsust kõrvaldada“ (Tobien 1925: 468).

Kohalikku omavalitsust kihelkonna tasandil me kahjuks selle artikli raames käsitleda ei jõua, kuid on ilmselge, et provintside erinevused seadusandluses ja senises traditsioonilises kogukond-

likus korralduses tingisid selle, et kogukondi ühendati Liivimaal vähemas ulatuses kui Eestimaal. Balti aadel mõistagi ei tervitanud keskvalitsuse poolt algatatud reforme. Seda enam, et nendega kaasnes rüütekonna mõjuvõimu märgatav vähenemine kohalikus omavalitsuses, rääkimata venestuskatsetest. Eestimaa rüütelkonna peamees parun Eduard von Dellingshausen on oma mälestuses rõhutanud, et Baltikum oli võrreldes ülejäänud tsaaririigiga hästi administreeritud: riigimaksud laekusid korralikult, ja nagu Eestimaa aadel tavatses öelda, ei olnud riigis ühtki teist kubermangu, kus kohalik haldus oleks toiminud nii odavalt kui Eestimaal (Dellingshausen 2011: 142).

1890. aastate alguses liideti Põhja-Eestis enamik mõisapiirkondade baasil kujunenud valdu suurematеks valdadeks. Valdade liitmist põhjendati talurahva huvidega, kellel seeläbi tuli vähem ametnikke ülal pidada. Kuid mõisaomanike hinnangul tõi valdade liitmine ja nende arvu vähendamine kaasa talupoegade ja mõisnike, samuti vallaametnike ja vallaelanike vaheliste kontakti nõrgenemise. Valdade arvu vähendati, sest suure hulga vallaomavalitsuste revideerimine käis talurahvaasjade komissaridel, kellest paljud ei olnud kohaliku elukorraldusega piisavalt tuttavad, üle jõu (Dellingshausen 2011: 65–66). Ometi jäi siinne seisustele tuginev haldussüsteem muutunud oludele jalgu. Osa talupoegi oli saanud maaomanikeks, koguni suurmaaomanikeks. Kuid võimalus osaleda maa üldiste asjade otsustamisel – mis oli seisuslikus süsteemis maaomandi juurde kuuluv õigus – oli piiratud ka neil ja jäi kas oma koduvalla või kõikvõimalike palvekirjade esitamise tasemele. Ärkamisaja tegelaste, aga ka uuendusmeelsete aadlike katsed provintside esinduskogude sotsiaalse kandepinna laiendamiseks ei pälvinud alguses rüütelkondade, hiljem aga ka mitte keskvalitsuse poolehoidu. Vene semstvoreformi laiendamiseni Balti kubermangudesse ei jõutudki.

Valdade liitmise praktilises läbiviimises oli tähtis roll talurahvaasjade komissaridel, kes tegelesid vallaomavalitsuste järelevalvega seniste kihelkonnakohtute asemel. Talurahvaasjade komissarid kinnitas ametisse siseministeerium, suurem osa neist tuli Venemaalt. Valdade liitmised vajasid kubermangu talurahvaasjade komisjoni kinnitust. Alates 1893. aastast muudeti ka komisjoni koosseisu: esimees oli kuberner ja liikmeteks rüütel-

konna peamees, asekuberner, kroonupalati esimees, riigivarade ministeeriumi esindaja, ringkonnakohtu prokurör, kubermangulinna rahukogu esimees ja siseministeeriumi poolt määratud esindaja. Valla optimaalseks suuruseks arvati 1000–2000 hinge, samas ei peetud soovitavaks vanade valdade tükeldamist uute üksuste vahel. Vastuolu muudatuste teostamise arvatava või tegeliku vajadusega lahendati järgmiselt:

Talurahva asjade komissar püiab kõige enne kohalikka kogukondasid vabatahtliku ühendamisele ajada. Kui nende vahel kokkuleppimine sünnib ja selle üle kokkuseatud protokoll mõlemate kogukondade volikogude poolt hääks on kiidetud, siis kinnitab komissar niisuguse vabatahtliku ühenduse vormliku otsusega ja selle järele ei või selle otsuse üle enam kaebust tõsta. Kui aga ühendamiseks kokkuleppimist ei sünni, siis teeb komissar otsuse sunnitava kogukondade ühendamise üle, ja kõik selgemad määramised niisuguse ühenduse üle seatakse kokku ja saadetakse täide valitsuse poolt. Valla kogukondade sunnitud ühendamise kordadel ei ole komissaril ühendatavate kogukondade soovisid tarvis tähele panna, vaid tema tähendab ise selle valla, millega kohaline kogukond ühendatud peab saama (Päts 1901: 36 (1866. a. Sead. § 2, eeskirjad, §§ 3–4)).

Tulenevalt sellest, et mõisamaa jäi endiselt maksuvabaks, talumaa aga maksualuseks maaks, langes endiselt suurem osa kohalikke makse talu- (valla-) maadele. Kohtadel aga sooviti maksude ja avalike kohustuste võrdset jaotust talu- ja mõisamaade vahel vastavalt nende suurusele. See oli üks 1905. aasta revolutsiooni ajal esile tõstetud küsimusi. Palju probleeme tekitas ka nn valla lahtiste liikmete küsimus, kes ühe valla liikmena elasid hoopis teises vallas ja kellelt maksude ja kohustuste sissenõudmine oli raske – tihti tuli mujal elavate maksuvõlglaste taganõudmiseks kasutada politsei abi. Nende küsimuste lahendamiseni jõuti 1917. aastal, Ajutise Maanõukogu ehk Maapäeva päevil, kui kohalikku administratiivkorraldust ja omavalitsust asuti muutma Ajutise Valitsuse 30. märtsi 1917. aasta määruse alusel.

Valdade liitmine toimusid Harjumaal põhiliselt 1891., Järvamaal 1892. aastal, Virumaal 1891–1893 ja Läänemaal 1890–1893. Liivimaa kubermangu Eesti osas liideti palju vähem val-

du. Erandiks oli Saaremaa, kus uued vallad muutusid enamvähem seniste kihelkondade suurusteks: Saare maakonnas oli 13 kihelkonda, 1866. aastal oli seal 111 väikevalda, 1900. aastal aga kõigest 18 valda. Lõuna-Eestis oli rohkem liitmisi ka Tartumaal ja näiteks Räpina kihelkonnas, samas Saarde kihelkonnas Pärnumaal ei liidetud ühtegi valda.

1899. aasta seisuga oli Eestimaal 132 valda, Liivimaa viies eesti maakonnas aga 233 valda (Uuet 2002: 11).

Põlva kihelkonna Karilatsi küla kuulus sel ajal Kähri valda. Richteri aadressraamatu andmeil oli Kähri kroonumõis, mille mõisamaa suurus oli 471 tiinu, millest 40 tiinu oli eraldatud kreeka-katoliku kirikule (Richter 1909: veerg 677). Et tegu oli kroonu- ehk riigimõisaga, osteti siin talud päriseks hiljem, 1907. aastal. Põlva kihelkonnas tervikuna oli enne valdade liitmist 17 valda. Aastatel 1892–1893 liideti ka siin rida valdu, mille tulemusena jäi alles üheksa: kaheksa senist valda liideti teiste valdadega.

1) Vastse-Koiola ja Partsi vald ning Põlva kirikuvald liideti Peri vallaga;
2) Tilsi, Väimela ja Joosu vallad liideti Pragi ehk Aleksandri vallaga (Pragi valla ja mõisa saksakeelne nimetus on *Alexandershof*);
3) Varbuse vald liideti 1892. aastal Kiuma vallaga;
4) Tõdu vald liideti 1893. aastal Valgjärve vallaga.

Kohanimede muutmisest

1893. a nimetati Tartu, ametlikult Dorpat, Jurjeviks ja Dünaburg (Daugavpils) Dvinskiks. Tartu saksa leht *Dorpater Zeitung* loobus linna nime kasutamisest üldse ja oli edaspidi *Nordlivländische Zeitung*. On teada, et ka Paidet ehk *Weissensteini* taheti ümber nimetada Belokamenskiks.

Seni kasutusel olnud venekeelsed vallanimed tuletati enamasti saksakeelsetest. Vene tähestikku ümberpanemisel osa kohanimesid moondus: näiteks kohanimi Ingliste, sks *Haehl*, vn *Gel* – võib ette kujutada, et kui kohalikke olusid mitte tundev ametnik lausus sellise valla nime, ei saadud alati päriselt aru, mida ta sel-

Kaart 1. Eesti ala valdade kaart 1905. aasta seisuga.

lega õigupoolest mõelda võib. Venekeelsele asjaajamisele ülemineku võisid taolised nimed tekitada segadust ka posti kättetoimetamisel: ametlik kirjavahetus muutus kõikjal venekeelseks, Venemaalt tulnud ametnikud ei teadnud siinseid kohti nii hästi ja võisid kohanimed segi ajada. Analoogiline valla nimi on näiteks Harku, sks *Harck*, vn *Gark*. Lisaks esines sarnaseid kohanimesid: Triigi (Kose kihelkond), saksakeelne nimi oli *Kau*, Kaiu (Juuru khk) aga *Kay*. Ka Uuemõisu (*Neuenhof*) oli mitu ja need võisid segi minna. 1891. aastal muudeti ära järgmiste valdade nimed:

1) Triigi (Kose khk), *sks Kau*, nimetati 1891. a ümber Aleksandri vallaks (a-st 1922 taas Triigi);
2) Palvere vald *(Pallfer)* (ka Ravila vald , sks *Meks*) nimetati 1891. a ümber Nikolai vallaks (a-st 1917 Ravila vald);
3) Kose-Uuemõisa (sk *Neuenhof)* nimetati 1891. a ümber Vladimiri vallaks. 1917. aastal leidis Vladimiri valla volikogu, et senine nimi ikkagi ei meeldi valla elanikele ja endine nimi (*Neuenhof*) samuti mitte, sest sellenimelisi kohti on Eestimaal mitu. Valla uueks nimeks sai Kuivajõe.

Kohanimede ümbernimetamine sai uue hoo I maailmasõja ajal. 15. oktoobril 1914 läkitas siseministeeriumi maa-asjade osakond kuberneridele ringkirja, milles teatati:

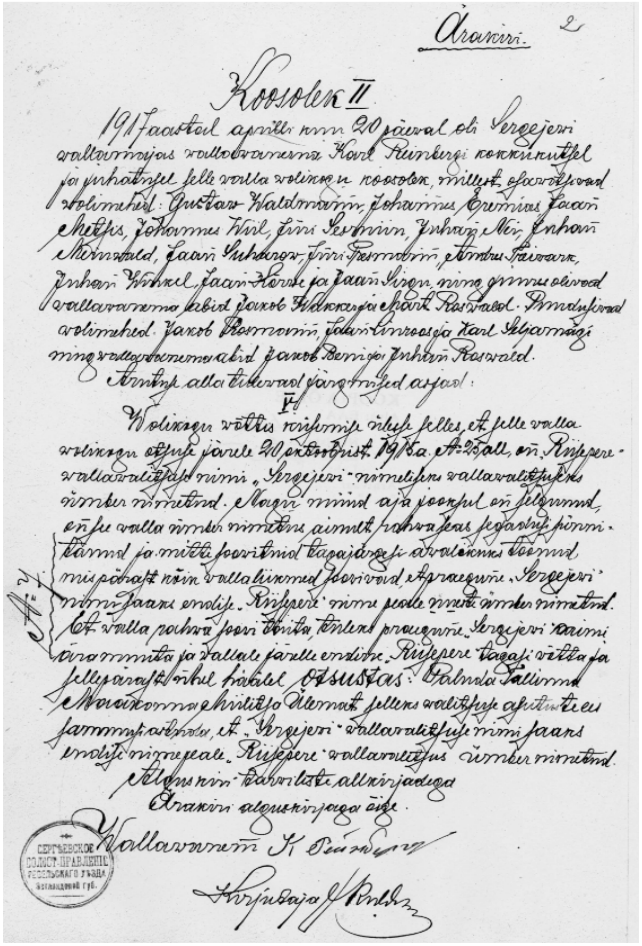
Seoses sõjaga Venemaa ning Saksa ja Austria vahel on kohane tõstatada küsimus saksakeelsete külade ja valdade nimede muutmisest venekeelseteks. Sellega seoses palutakse maa-ametnikelt järele pärida, kelle piirkonnas selliseid nimetusi esineb, ja kus oleks sobilik need venekeelsete vastu välja vahetada (RA, EAA.40.1.904, 1).

Eestimaa kubermangu talurahvaasjade komisjoni vastusest sellele üleskutsele võib välja lugeda, et kubermanguvalitsuse ametnikud püüdsid olukorda pehmendada ja nimemuutusi vältida, esitades mitmesuguseid vastuargumente: Esiteks on vajalik andmeid koguda ja välja selgitada valdade ja külade nimede päritolu. Selle tööga tuleks aga raskusi, sest kubermangu kohtade loetelus oleks ilma vallanimesid arvestamata 2548 nime, millest osa kohti on valdade koosseisus, osa aga mõisamaade hulgas. Talupoegade asutustel ei ole mõisamaadega ja neil asuvate küladega mingit pistmist, mistõttu ei saa ka viimaste ümbernimetamine talurahvaasjade komisjoni kompetentsi kuuluda. Teiseks pole kohanimede päritolu alati võimalik kindlaks teha, sest lisaks saksakeelsetele esineb ka rootsi- ja eestikeelse päritoluga kohanimesid. Ka arhiivimaterjalides jäävad vanad nimetused püsima, sealhulgas mittevene päritolu nimed, mida kasutasid minevikus ka venelased. Lõpetuseks osundas kuberner, et talle ei ole täiesti selged ka seaduslikud alused, mille põhjal talurahvaasjade komisjon võiks ette kirjutada valdade ja külade ümbernimetamist: *Eelpoolöeldut arvesse võttes palun maa-asjade osakonda mitte ära öelda mind selles asjas juhtistega varustamisest*, nenditakse lõpetuseks (RA, EAA.40.1.904, 3–3p).

Siseministeeriumi vastus laekus 13.(26.) juunil 1915 ja selles rõhutatakse järgmist:

Pidades küll valdade ja külade nimede muutmist venekeelseteks täiesti soovitavaks, ei saa selleks kedagi sundida. Vastav initsiatiiv peab tulema kohalikelt elanikelt ja võib väljendatud saada volikogu koosolekul. Seetõttu oleks otstarbekohane, et talurahvaasjade komissarid selgitaksid seda soovitust ja menetlust elanikele, ja et komisjon vaataks taolised palved läbi ja annaks

venekeelsetele nimetustele eelistuse muusuguste ees ja paneks venekeelsed lõpud, kui kohalikke olusid arvestades on mugavam säilitada nime algtüvi. (Nt Massau-Massava, Libau-Libava jne) (RA, EAA.40.1.904, 4).

Joonis 1. Väljavõte Eestimaa Kubermangu Talurahvaasjade komisjoni protokollist: Sergejevi vald saab uuesti nimeks Riisipere. RA, EAA.40.1.1165, 2.

Peagi laekusidki vallavalitsustelt mõned niisugused soovi-avaldused, mille põhjal:

1) Riisipere (Nissi khk), sks *Riesenberg* nimetati 1916. aastal ümber Sergejevi (Sergei) vallaks. 1917. aastal nimetati vald uuesti Riisipere vallaks: vallavolikogu vastavasisulises pöördumises nenditakse*: nagu nüüd aja jooksul on selgunud, on see valla ümber nimetamine ainult rahva seas segadust sünnitanud ja mitte soovitud tagajärgi avalikuks toonud* (RA, EAA.40.1.1165, 2).
2) Vardi (Nissi khk), sks *Schwarzen* nimetati 1916. aastal ümber Mihhailovi vallaks (aastatst 1917 taas Vardi);
3) Prangli (Prangli ja Aksi saared, Jõelähtme khk), sks *Gross-* ja *Klein-Wrangelsholm* nimetati 1916. aastal ümber Ostrovi (Ostrovnaja) vallaks (aastast 1917 taas Prangli);
4) Purdi (Anna khk) nimetati 1916. aastal ümber Anna vallaks (1938. a läks Paide valla kooseisu).

August Kitzberg, kes oli Viljandimaal Karksi ja Abja kandis valla- ja kihelkonnakohtu kirjutaja ametit pidanud, on oma mälestustes järgmise loo üles tähendanud:

„Siis tegi komissar ettepaneku: valitagu vallale uus venekeelne nimi. Mina panin ette Pööglet komissari enese nime järele Selesnovka vallaks nimetada. See meeldis komissarile, ta ei märganud pilget, andis aga siiski nõu valda parem keisri mõne suguvõsaliikme nime järele nimetada. Nägin, et asi kippus hulluks minema ja ma andsin mõtelda, „kas ei ole siiski parem vana nime jätta, kuna see vene ajaloos ette tuleb ja ümbernimetamine ajaloo segi ajaks.“ See oli küll puha vale, aga kas kohutas komissari ära, või jälle tahtis ta näidata, et ajaloost ka midagi teab ja seda pühaks peab, vallale jäeti vana nimi alles“ (Kitzberg 2010: 207).

Kokkuvõtteks

1866. aasta vallaseadusega eraldati kohtuasjad muust haldusest. Ülejäänud seisuslik kohtusüsteem Läänemere kubermangudes jäi kuni 1889. aastani kohalike seisuslike institutsioonide, rüütelkondade kontrolli alla. 1880. aastate lõpu ja 1890. aastate re-

formid viisid lõpule kohtuvõimu eraldamise täitevvõimust, mis Läänemere kubermangudes oli alanud just talupoegade seisusliku omavalitsuse tasandilt: Kuigi reformid tekitasid kohapeal palju segadust ja sellega kaasnes ametiasutuste venestamine, on 1890. aastate ümberkorraldustes nähtud ka moderniseerimist – seisuslikud institutsioonid asendati kodanlikega. Vallaomavalitsuste põhikorraldus jäi küll laias laastus samaks, kuid valdade ja vallakohtute arvu vähendati tunduvalt. Valdade senised seisuslikud järelevalveasutused muutusid riiklikeks, st kihelkonnakohtud kaotati, asemele tulid ülemtalurahvakohtud ja talurahvaasjade komissarid. Erinevalt 1866. aasta vallaseaduse sisseviimise ajast, kui vallakogukondade liitmine oli kohalik vajadus ja initsiatiiv, liideti vallad 1890. aastatel valdavalt administratiivselt, kuigi varjatult: vabatahtlikult sunniviisiliselt. Valla asjaajamiskeeleks jäi eesti keel, vallavalitsuste ametlik kirjavahetus aga muudeti venestusreformidega venekeelseks ja vallakirjutajatel tuli pidada nüüd paralleelselt ka venekeelset protokolli.

Valdade liitmine sõltus paljuski kohalikest ametikandjatest ja toimus Põhja-Eestis ulatuslikumalt kui Lõuna-Eestis. Erinevused liidetud valdade arvus Põhja- ja Lõuna-Eesti vahel tulenesid kahe kubermangu mõnevõrra erinevast omavalitsuskorraldusest, mistõttu ühtlustavate seaduste rakendamine ei saanud kulgeda võrdse eduga. Kaasa võis mängida ka Lõuna-Eesti teistsugune majanduslik olukord, võimalik, et ka pinnamood.

Vallanimesid muudeti samuti rohkem Eestimaa kubermangus. Tänu kohalike ametikandjate vastuseisule ei olnud vallanimede muutmisi palju ja vabamate aegade saabumisel taastati esimesel võimalusel endised nimed.

Kasutatud allikad ja kirjandus

Arhiivid

Eesti Rahvusarhiiv. RA, EAA.40. Eestimaa Kubermangu Talurahvaasjade komisjon.

Kirjandus

Dellingshausen, Eduard von 2011: *Kodumaa teenistuses: Eestimaa Rüütelkonna peamehe mälestused*. Eesti mälu 47. Tallinn: Eesti Päevaleht.

Eesti ala valdade register 1866–1917: http://www.ra.ee/apps/andmed/index.php/site/vald (26.07.2018).

Gernet, Axel von 1901: *Geschichte und System des bäuerlichen Agrarrechts in Estland*. Reval: Franz Kluge.

Hiio, Ene 1998: Vallakohtute asutamisest Eestimaa kubermangus. – *Ajalooline Ajakiri* 3 (102), 77–92.

Hiio, Ene 1999: *Vallaomavalitsused ja vallaarhiivid läbi aegade. Arhiiv riigiasutusena Eesti ühiskonnas*, Eesti Ajalooarhiivi toimetised, 4 (11). Tartu: Eesti Ajalooarhiiv.

Jansen, Ea 2004: *Vaateid eesti rahvusluse sünniaegadesse*. Tartu: Ilmamaa.

Karjahärm, Toomas (koostaja) 1997: *Venestamine Eestis 1880–1917. Dokumente ja materjale*. Tallinn: Riiklik Eksami- ja Kvalifikatsioonikeskus.

Kitzberg, August 2010: *Ühe vana „tuuletallaja" noorpõlve mälestused*, I–II. Eesti mälu 16. Tallinn: Eesti Päevaleht.

Leppik, Lea (koostaja) 2003: *Arhiivijuht* I, Riigi-, kohtu- ja omavalitsusasutused: koost. Lea Leppik. Tartu: Eesti Ajalooarhiiv.

MS 1866 = *Makoggukonna Seadus Baltia-merre kubbermangudele Ria-, Tallinna- ja Kura-male*: Kinnit. 19. mal Küünlakuu p. aastal 1866. Reval: s.n.

Pae, Taavi; Tammiksaar, Erki 2015: „See on ülesanne, mis mõtlevate inimeste üle jõu on käinud": valdade liitmise reformid Eestis. – *Tuna* 4, 14–32.

Päts, Konstantin (toimetaja) 1901: *Eestimaa Talurahva Seadus*. Tallinn: s.n.

Richter, Adolf 1909: *Baltische Verkehrs- und Adressbücher*, Bd. 1 Livland. Riga: Adolf Richter.

Tobien, Alexander von 1925: *Die Livländische Ritterschaft in ihrem Verhältnis zum Zarismus und russischen Nationalismus*, Bd. I. Riga: Löffler.

Uuet, Liivi 2002: *Eesti haldusjaotus 20. sajandil: teatmik*. Tallinn: Eesti Riigiarhiiv.

Ene Hiio: Valdo kokkopandminõ 1890. aastil ja kotussõnimmi muutmisõ katsõq

1866. aastaga vallasäädüsega viidi kohtuaśaq muust haldusõst eräle. Ülejäänüq saisuslik kohtukõrd Õdagumere kubõrmangõn jäi kooniq 1889. aastagani paiklikkõ saisuslikkõ asotuisi, rüütlikundõ kontrolli alaq. 1880. aastagidõ lõpu ja 1890. aastagidõ ümbrekõrraldusõq veiq lõpulõ kohtuvõimu erälelüümise täüdeviiväst võimust, miä olľ Õdagumere kubõrmangõn pääle naanuq nimelt talopoigõ saisusligu umavalitsusõ tasandi päält. Olkõgi et ümbremuutmisõq tõiq paigapääle hulga segähüst ja üten tuuga tulľ ammõdiasotuisi vinnestämine, om 1890. aastagidõ ümbrekõrralduisi nätt ka ku vahtsõndust – saisuslikkõ asotuisi asõmõlõ säediq kodanliguq. Vallaumavalitsuisi põhikõrraldus jäi külq suurõstluust samas, a valdo ja vallakohtuidõ arvo vähändedi peris palľo. Vallol seeniq silmä pääl hoitnuq saisusliguq valvmisasotusõq muutuq riikliidsis, tt kihlkunnakohtuq kaotõdiq ärq, asõmõlõ tulliq ülembtalorahvakohtuq ja talorahvaasjo komissariq. Tõistõ ku 1866. aastaga vallasäädüse sisseviimise aol, ku vallakogokundõ kokkopandminõ olľ paigapääline tarvidus ja iistvõtminõ, panti vallad 1890. aastil kokko päämädselt ülevästpuult, kuigi vaŕatult: vabatahtligult sunniviisilidselt. Valla aśaajamiskeeles jäi eesti kiil, a vallavalitsuisi ammõtlinõ kirävaihtus muudõti vinnestämisreformõga vinnekeelitses ja vallakirotajil tulľ noq lisas pitäq ka vinnekeelist protokolli.

Valdo kokkopandminõ olï palľogi paiklikkõ ammõdikandjidõ meelevallan ja tuud tetti Põĥa-Eestin inämb ku Lõunõ-Eestin. Kokkopantuidõ valdo arvo vaih Põĥa- ja Lõunõ-Eestin tulľ tuust, et katõ kubõrmangu umavalitsuskõrraldus olľ tsipa esiqsugumanõ ni tuuperäst saa-s säädüisi käükipandminõ minnäq ütevõrra laabsahe. Üten võidsõ mängiq ka Lõunõ-Eesti tõistmuudu majanduslik sais, võimalik, et ka maakujo.

Vallanimmi muudõti kah inämb Eestimaa kubõrmangun. Teno paiklikkõ ammõdimiihi vastasaisolõ olõ-õs vallanimmi muutmiisi palľo ja ku tulliq vabambaq aoq, panti edimädsel võimalusõl inneskidseq nimeq tagasi.

Tähüssõnaq: valitsõmisõ ümbrekõrraldaminõ, valitsõmisütsüseq, kotusõnimeq

Märksõnad: haldusreform, haldusüksused, kohanimed

Ene Hiio: Joining of parishes in the 1890s and attempts to change place names

By the Parishes Act in 1866, court cases were separated from other administration. The rest of the class court system in Baltic governorates remained under the control of the local class institutions, the knighthoods, until the year 1889. Reforms at the end of the 1880s and during the 1890s finalised the separation of the judicial power from the executive power, which in the Baltic governorates had begun at the class municipal level of peasants. Although the reforms created a lot of confusion locally and also led to the Russification of authorities, the restructuring during the 1890s provided for modernisation as well – class institutions were replaced with the bourgeois ones. The basic organisation of parish municipalities broadly remained the same, but the number of parishes and parish courts was significantly reduced. The traditional class supervisory authorities of parishes became national, i.e. parochial courts were abolished, supreme peasant courts and commissars for peasant affairs were established instead. Unlike the time of the introduction of the Parishes Act of 1866 when the incorporation of the parish communities was the local need and initiative, joining of parishes in the 1890s was mostly administrative although hidden: voluntarily enforced. The official language of the parish was still Estonian, official correspondence of parish administrations, however, became to be conducted in Russian as a result of the Russification reforms, and parish clerks now took minutes in Russian in parallel.

Joining of parishes largely depended on the local office holders and was more comprehensive in North Estonia than in South Estonia. Differences in the numbers of joined parishes resulted from the somewhat different organisation of local governance in two governorates, therefore the implementation of harmonising

legal acts could not succeed equally. Different economic situation in South Estonia could play a role as well, possibly also the topography.

Parish names were also changed more in Estonian governorate. Thanks to opposition by the local office holders, not too many parish names were changed, and upon the arrival of more permissive times, former names were restored at the earliest opportunity.

Keywords: administrative-territorial reform, administrative-territorial divisions, place names

Ene Hiio
Eesti Ajaloomuuseum
Hõbeallika talu, Rae küla
75310 Rae vald, Harjumaa
ene.hiio@ajaloomuuseum.ee

KARILATSI JA KÄHRI VALLA AJALOOST

MARIS VESKI

Põlva Talurahvamuuseum asub endise Karilatsi valla keskuses. Säilinud on valla keskuse originaalhoonestus oma algupärases asukohas. Läbi aegade on Karilatsi küla olnud muutuste keskel. Territooriumi on liidetud ja jagatud eri osadeks ning kogukond on olnud erinevate omavalitsuste hallata. Põlva Talurahvamuuseumi üheks eesmärgiks on säilitada ja uurida piirkondliku ajalugu. Käesoleva töö eesmärgiks on Karilatsi küla ja Kähri valla valla ajaloo käsitlemine omavalitsusüksusena.

Põlva Talurahvamuuseumi arhiivi on koondatud paikkondliku ajalooga seonduvad materjalid. Muuseumi arhiivis on säilinud Robert Vanatare mälestused. Kasutasin ka Eesti Kirjanduse Seltsi kirjastuse 1926. aasta väljaannet- Võrumaa.-Maateaduslik, tulunduslik ja ajalooline kirjeldus. Nendest sain ülevaate piirkonna elu-olust. Rahvusarhiivist on kasutatud Kähri vallavalitsuse protokoliraamatuid 1872–1886. ning Karilatsi valla volikogu protokolliraamatuid 1914–1918. ja 1908–1925. Sealt saadud kronoloogilised andmed annavad ülevaate halduskorralduse muutusest Kähri/Karilatsi vallas. Võrumaa igapäevaelu ja sealhulgas haldusjaotusega seotud küsimusi on kajastatud ka perioodikas.

Karilatsi küla nimi

Karilatsi nimega seondub mitmeid lugusid ja legende. Karilatsi kroonuvalla talud olid enamasti väikesed nn. ühehobusetalud. Siin oli palju popsikohti, kelle pered olidki tollele ajale iseloomulikult lasterohked. Kuus kuni kaheksa last perekonnas oli tavaline asi. Ning rahvapärimus räägibki, et sellest saanud ka koht oma nime – Karilatsi – mis kohalikust Võru murdest kirjakeelde tõlgituna tähendab “kari lapsi ehk hulga lapsi”. Loomulikult sai siit alati hulganisti karjalapsi nii ümbruskonna taludesse kui ka

kaugemale ja sedagi seostatakse kohale nimeandmise alusena. (Põlvamaa muistendid 2003: lk 17). Kõige usutavam on Karilatsi nime puhul ikkagi inimesega seonduv, see on kas karja pidamine või sõjakus. (Eesti keele Instituut, Võru Instituut, Eesti Kirjandusmuuseum 2016: 179) .

Karilatsi asukoht

Karilatsi küla asub Põlva maakonnas Kanepi vallas (2017. aasta haldusreformi järgselt). XVII sajandist on teateid Karilatsis mõnda aega eksisteerinud mõisast (1638, Karlitz Mysa), (Eesti keele Instituut, Võru Instituut, Eesti Kirjandusmuuseum 2016: 179). Kähri mõis, mille lahusosa Karilatsi piirkond hiljem oli, tekkis Tännassilma küla ääremaale XVIII sajandil. Endise Kirumpää lossipiirkonna kroonumaadest kinnistati uue kroonumõisa juurde Tännassilma küla ja eraldi paiknev Karilatsi piirkond (Eesti keele Instituut, Võru Instituut, Eesti Kirjandusmuuseum 2016: lk 275). Kähri riigimõis ehk kroonumõis (saksa keeles Heimadra) eraldati Vana-Koiolast 18. sajandi keskel. Kuni 1885. aastani koosnes Kähri vald Kähri kroonumõisa vallast, koos eraldi asuva Karilatsi külaga (Kähri mõisale kuulunud lahusmaatükk) ning Sõreste eramõisa vallast.

Sõreste eraldumine

Kähri vallavalitsuse protokolliraamatust võime lugeda järgmist. V*allavanema Peeter Usina kutsumise ja keiserliku kihelkonna kohtu käsu peale olid kõik valla nõumehed Kähri kohtumajas 24. aprillil 187. kokku saanud ning arutati Sõreste osa eraldumist* (EAA.3371.1.). *13. november 1875. aastal panid valla nõumehed ette, paluda suurema kohtu luba, et Sõrreste kogukond Kähri kogukonnast eraldi saab võetud kõigi nende vilju, raha ja henge arvuga (EAA.3371.1.)*. 1885. aastal eralduski vallast Sõreste osa, põhjenduseks see, et Sõreste puhul oli tegemist pärusmõisaga ja Kähri oli kroonumõis. Asjaajamine, mis kõik oli seotud mõisaga, oli liiga erinev.

Kähri vald on kroonu aga Sõreste pärisvald ja sellepärast ei lähe nende ameti talitused mõnes asjas mitte ühte ja mis sünnitab palju segadust (EAA.3371.1.1).

Kähri valla jagunemine

Karilatsis asusid Kähri inimeste heinamaad ja seetõttu moodustasid Karilatsi ja Kähri ühe terviku, asudes teineteisest umbes 10 km kaugusel. Kähri valla keskus oli veel XX sajandi alguses Karilatsis. Vallale vajalikud ametiasutused jagunesid võrdselt kahe keskuse vahel: Kähris oli mõis ja Karilatsis vaestemaja. Magasiait oli mõlemal kogukonnal oma. 1880. aastal ehitati Karilatsi lisaks eelmisel aastal valminud magasiaidale ka vallamaja. Karilatsi piirkonnas puudus vallal vaestemaja, hädalised käisid külakorda kuni 1890. aastani, millal Karilatsi ehitati uus vallamaja, ja vana vallamaja jäi vaestemajaks. Uue vallamaja ehitamise eestvedaja oli kohalik edumeelne taluperemees Jaan Sokk, kes käis selle pärast ka Riias Liivimaa kuberneri juures.

Kähri valla kohta 20. sajandi alguses võib leida andmeid toonastest protokolliraamatutest. 1915. aasta seisuga oli Kähri vallas kokku 1045 maksumaksjat, kelle seas oli ka neli naissoost taluomanikku. (EAA.3371.1.9).

Maksukohustusest olid vabastatud maksujõuetuks tunnistatud valla liikmed (39) ja väeteenistuses viibinud mehed (109), samuti kooliõpetaja, vöörmünder, kõrgkoolis õppijad ning need kes seda vallavalitsuselt taotlesid (9).

1915. aastal vallavanem pani volikogule ette Võru kreisi talurahva asjade komisjoni ettepaneku, selle valla saksa keelne nimi „Heimadra" ümber muuta, temale üks uus vene nimi anda, ehk kui mitte seda, siis Eesti nimi vene lõpuga. Valla volikogu arutas 2. juuli 1915 (protokoll nr 10) istungil ja peale asja läbi arutamist nõustus ühel häälel Kähri nimega. (EAA.3371.1.9, l. 87.).

Karilatsis, peale magasiaida juurdeehituse valmimist, hakati selles hoones pidama vallakohtu istungeid ja aeg-ajalt ka vallanõukogu koosolekuid. Nii tuligi kõne alla vallakeskuse Karilatsi viimine. Kuid ikkagi kestsid vaidlused vallakeskuse asukoha

ümber, kas Kähri või Karilatsi. See päädis sellega, et 1920. aasta mais oli vallarahva ja vallanõukogu liikmete otsus küps - Karilatsist ja Kährist peavad saama omaette vallad. Peamine põhjus, miks Kähri ja Karilatsi piirkonna elanikud tahtsid lahku minna, oli see, et Tännassilmas asuv vallakeskus oli Karilatsi rahvale kauge.

22. mail 1920. kogunesid Kähri vallamajja ühendatud Karilatsi ja Kähri valla vallanõukogu liikmed: Joosep Sokk, Eduard Seeba, Ludvig Mandel, Joosep Gutman, Oskar Kirber, Karl Hämalane, Rudolf Juhakson, Samuel Paabu, Samuel Juhanson, August Kelt, Johan Sari, Kusta Paidra ja Joosep Maidla Karilatsist ning Jaan Vaino, Johan Paidra, Otto Paide, Jaan Vasser, Jaan Paidra, Paul Oru, Jakob Kiisler, Peeter Paide, Johan Turi, Kusta Visser, Johan Pettai ja Jaan Ilus Kähri vallast .

Kohale oli tulnud Võru Maakonnavalitsuse administratiivosakonna juhataja Treumuth. Koosolekut juhatas vallavanem Joosep Mandli ja protokollis vallasekretär Samuel Kuddu. Vallavanem tegi nõumeestele ettepaneku asi kohe ära otsustada. Mingit erilist arutelu enam ei toimunudki, sest kõik oli kokku lepitud ning valla nõumeestel oli rahva volitus vabatahtlikult lahku minna (EAA.3371.1.7).

Vallavolikogu protokollis on kirjas: *Ühel häälel mõlemate nõukogude poolt sai otsustatud: tänasest päevast peale tunnistatakse mõlemad vallad üksteisest lõplikult lahutatuteks ja saavad neile nimed määratud: 1. Kähri – Karilatsi jauskond saab Karilatsi valla nimetuse ja 2. Kähri – Tännasilma jauskond saab Kähri vallaks nimetatud. Tänasest päevast peale algavad Karilatsi ja Kähri vallad iseseisvalt ja lahutatult ommi kantsaleide ja valdade omavalitsuste tegevust.* (EAA.3371.1.7).

1920. aastal jaguneski Kähri vald kaheks: lõunapoolne osa säilitas oma senise nime Kähri vald ja põhjapoolsest osast moodustati Karilatsi vald (Võrumaa 1926: 240).

Eraldi Karilatsi valla moodustamisel 1920. aastal olid siin külas olemas kõik kogukonnale hädavajalikud hooned: vallamaja, magasiait, vaestemaja ja koolitalu. Uus vald oli küll üks Võrumaa väiksemaid, siin oli kõigest 600 elanikku, kuid kogukonnale kõik vajalikud ametiasutused olid olemas (Vanatare: 1979 2). Lisaks tegutsesid veel Karilatsi Rahvaraamatukogu

Selts, ÜENÜ (Ülemaaline Eesti Noorsoo Ühendus) Karilatsi osakond ja Karilatsi ühispank.

1922. aasta rahvaloenduse andmeil oli Karilatsi vallas 730 elanikku, nendest mehi 359 ja naisi 371. Eestikeelseid elanikke oli 725 (mehi 357 ja naisi 368), venekeelseid üks (naisi 1) ja muukeelseid neli (mehi kaks ja naisi kaks). Põlva kihelkonda kuulunud Karilatsi valla suurus oli 21,4 km^2. Külasid oli Karilatsi vallas 11: Häätaru, Juuriku, Karilatsi, Kahru, Kelmi, Kõrrista, Kindsi, Koti, Põrste, Punnaku ja Voorepalu (Võrumaa 1926: 200). Kauplusi oli neli ning lisaks oli kaks laadapäeva aastas (14. mai ja 12. november), tegutses postiagentuur (Võrumaa 1926: 200). Talusid oli Karilatsi vallas 1927. aastal umbes 50, sama palju oli väikemaapidajaid ja popse. Talude keskmine suurus on 120 vakamaad ning talude suuremaks sissetulekuallikaks oli lina- ja kartulikasvatus. Inimesed vaatasid positiivselt tulevikku ja see võeti kokku mõttega, et tulevikus ei ole Karilatsi vald enam väike ega vaene vald, vaid väike ja jõukas (Võru Teataja,1927, nr 2).

1925. aasta Karilatsi valla eelarves olid tulud kokku 324 903 marka. Sellest moodustas isikumaks 60 840, tulumaks 21 000, kinnisvara maks 55 813, tulu ettevõtteist, kapitalidest, varandusest 13 250 ning ettenägematud tulud olid 9 000 marka. Lisaks oli ka ülejääk möödunud aastast 25 000 marka.. Nimetatud vahendid kulusid vallaametnike palkadeks 92 250, päeva- ja sõidurahadeks 28 600, kantselei ülalpidamiseks 16 050, hoolekandeks 16 250, hariduseks (kooli ülalpidamine) 50 580 ning ettenägemata kulud 94 288 marka. valla eelarves (Võrumaa 1926: 232).

Rohkem kui kolmandik valla eelarvest kulus valla ülalpidamiseks (vallaametnike palgad, kantselei, päeva ja sõidurahad), koolile jä ka umbes kolmandik. Planeerimata kulud olisamuti umbes kolmandik.

Karilatsi 20. sajandi haldusreformide tuultes

Väike ja tegus Karilatsi vald eksisteeris 1939. aastani. Vabariigi president K. Päts kirjutas vallapiiride muutmise seadusele alla 7.

oktoobril 1938. aastal (seadus jõustus 1. aprillil 1939) (RT 1938: 776). Lõunapoolne osa koos Valgjärve, Kiuma ja Kõlleste vallaga moodustas Kõlleste valla Võrumaal ning põhjapoolne osa koos Vastse-Kuuste, Kambja ja Vana-Kuustega moodustas Kiidjärve valla Tartumaal (Eesti Entsüklopeedia. http://entsyklopeedia.ee/. Kasutatud 12. 01. 2016).

Kiidjärve vald moodustati endise Vastse-Kuuste valla alusel, kuid juba suurema maa-alaga ja sirgemate piiridega. Vald ise asus Tartumaa lõunapiiril ja piirnes Tartumaa Ahja, Võnnu, Kuuste, Kambja ja Veski vallaga ning Võrumaa Kõlleste ja Põlva vallaga. Valla nimetamisel Kiidjärveks lähtuti asjaolust, et reformieelse vallakorralduse puhul asetsesid kõrvuti kaks sarnase nimega valda – Vana-Kuuste ja Vastse-Kuuste, mis asjaajamise juures tekitas pidevalt segadusi. (https://www.riigiteataja.ee/akt/613830?tegevus=salvesta-link. Kasutatud 20. 10. 2017).

Kiidjärve vallas moodustati 1945. aastal Vastse-Kuuste Küla Töörahva Saadikute Nõukogu Täitevkomitee. Vald likvideeriti oktoobrist 1950. kui moodustati Põlva rajoon ja Vastse-Kuuste Küla Töörahva Saadikute Nõukogu Täitevkomitee. Alates 1. juulist 1954. liideti Kiidjärve külanõukogu territoorium Vastse-Kuuste külanõukogu territooriumiga. Vastse-Kuuste valla territooriumil tegutses Rahu kolhoos. 1. novembrist 1990. astus Vastse-Kuuste vald omavalitsusliku haldusüksuse õigustesse. 2017. aasta 1. jaanuari seisuga paiknesid Vastse Kuuste valla territooriumil järgmised külad: Vastse-Kuuste alevik, Karilatsi, Kiidjärve, Koorvere, Leevijõe, Logina, Lootvina, Padari, Valgemetsa ja Vooreküla külad (http://vastse-kuuste.kovtp.ee/ tutvustus. Kasutatud 19. 10.2017).

Kõlleste vald moodustati senise Kõlleste valla maa-alast, välja arvatud osa Hurmi ja Karaski asunduste piirkondadest ning Heisri asunduse Lutumäe ja Järveotsa talude piirkond; senise Kioma valla Mõksi, Sõra, Varbuse, Lukatsi, Pera ja Kure külade ning Varbuse asunduse piirkondadest; senise Valgjärve valla Vana-Piigaste asunduse piirkonnast ja Tõdu asunduse osa piirkonnast; senise Karilatsi valla maa-alast, välja arvatud Voorepalu, Karilatsi ja Kikka külade ning Kirissaare asunduse piirkond (http://vastse-kuuste.kovtp.ee/tutvustus. Kasutatud 19. 10.2017).

Endise Karilatsi valla territooriumi osas moodustati 1945. aastal Kõlleste valla koosseisus Häätaru külanõukogu keskusega Häätaru külas. 1950 Kõlleste vald likvideeriti ja Häätaru külanõukogu territoorium arvati Põlva rajooni koosseisu. 1962. nimetati Põlva rajooni Häätaru külanõukogu ümber Ihamaru külanõukoguks. Sellel territooriumil tegutses V. Sassi nimeline sovhoos. Läbi erinevate liitmiste ja eraldamiste kujunes Ihamaru külanõukogu territoorium. 1991. nimetati Ihamaru külanõukogu ümber Kõlleste külanõukoguks. 26. septembril 1991. aastal taastati Eesti Vabariigi Ülemnõukogu Presiidiumi seadlusega Kõlleste valla omavalitsuslik staatus.

1. jaanuari 2017. aasta seisuga paiknesid Kõlleste valla territooriumil Palutaja, Tuulemäe, Karaski, Ihamaru, Krootuse, Piigaste, Karilatsi, Häätaru, Tõdu, Veski, Prangli, Voorepalu.
Ka pärast 2017. aasta kohaliku omavalitsuse valimisi on Karilatsi küla kahes vallas. Senine Kõlleste valla Karilatsi küla asub Kanepi vallas ja senine Vastse Kuuste valla Karilatsi küla on Põlva vallas.

Kohalikud inimesed on harjunud Karilatsi küla jaotumisega kahe omavalitsusüksuse vahel. Tuntakse ennast seotud olevat ikkagi oma piirkondliku tõmbekeskusega- Vastse Kuuste ja Krootuse. Eraldi oldud aeg on olnud liiga pikk, inimesed väärtustavad ühist ajalugu, kaunist loodust, turvalist elukeskkonda, aga nad ei näe vajadust kindlasti kuuluda ühte omavalitsusse.

Kasutatud allikad ja kirjandus

EE = Eesti haldusjaotuse kujunemine. *Eesti Entsüklopeedia*. http://entsyklopeedia.ee/. Kasutatud 12.01.2016.

Kallasmaa, Marja; Päll, Peeter (koost) 2016: *Eesti kohanimeraamat*. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, lk 179.

KOL = http://www.kolleste.ee/. Kasutatud 19. 10. 2017.

PR 1872 = Kähri vallavalitsus, valla täiskogu protokollid 1872–1886. Rahvusarhiiv, EAA.3371.1.1 90.

PR 1908 = Valla volikogu protokollid 1908-1925. Rahvusarhiiv, EAA.3371.1.7.

PR 1914 = Valla volikogu protokollid 1914–1918. Rahvusarhiiv, EAA.3371.1.9.
RT 1938 = Vabariigi presidendi Konstantin Pätsi otsus nr 88, 7. oktoober 1938. *Riigi Teataja* 1938, 87, 776.
RT 2003 = Vastse-Kuuste valla arengukava vastuvõtmine. *Riigi Teataja* 2003. https://www.riigiteataja.ee/akt/613830?tegevus=salvesta-link. Kasutatud 20. 10. 2017.
Vanatare, Robert. Endast ja teistest. I Mälestused. PTM 748_1/a Arh 848.
VAS = http://vastse-kuuste.kovtp.ee/tutvustus. Kasutatud 19. 10.2017.
Vill, Rein 2003: *Põlvamaa muistendid*, lk 17.
VT 1927a = Karilatsi teel edule. *Võru Teataja*, 20. august 1927, nr 92.
VT 1927b = Karilatsi hariduslikust ja seltskondlikust tegevusest. *Võru Teataja*, 20. august 1927, nr 2.
VÕR = *Võrumaa*. Maateaduslik, tulunduslik ja ajalooline kirjeldus. Toimetus J. Rumma, A. Tammekann, J. V. Veski. Eesti Kirjanduse Seltsi kirjastus. Tartu, 1926, lk 240.

Maris Veski: Karilatsi ja Kähri valla aoluust

Läbi ao om Karilatsi külä olnuq muutuisi kesken. Külä maad om liidet ja jaet mitmõs osas ni kogokund om olnuq mitmõ umavalitsusõ valitsaq.

Karilatsi külä om Põlva maakunnan Kõllõstõ vallan. Kähri mõisa, mink lahonjago Karilatsi piirkund olľ, tekkü Tännässilmä külä veere pääle 18. aastagasaal. Kooniq 1885. aastagani käve Kähri valla ala kolm eräle lahontükkü: Kähri, Karilatsi ja Sõrõstõ.

1885. aastagal eräldü vallast Sõrõstõ jago, kuna Sõrõstõ olľ olnuq perismõisa ja Kähri kroonumõisa. Karilatsin olliq algusõn Kähri inemiisi hainamaaq ja naaq piirkunnaq käveq kokko, kuigi olliq tõõnõtõõsõst kümnekund kilomiitrit kavvõmban.

Jo 1920. aastagas olľ selge, et Karilatsist ja Kährist piät saama umaette vallaq. Päämäne põhjus, mille Kähri ja Karilatsi

piirkunna inemiseq tahtsõq lahko minnäq, olľ tuu, et vallakeskus Tännässilmä olľ Karilatsi rahva jaos kavvõn.

Karilatsi vallan olliq 1920. aastagal olõman kõik kogokunnalõ hädätarvilidsõq huunõq: vallamaja, magasiait, vaestõmaja ja koolitalo. 1922. aastaga rahvalugõmisõ perrä olľ Karilatsi vallan 730 elänikku.

Karilatsi vald olľ olõman 1939. aastagani. Päält tuud sai lõunõpuulsõst jaost üten Valgjärve, Kiuma ja Kõllõstõ vallaga kokko Kõllõstõ vald Võromaal ni põĥapuulsõst jaost üten Vahtsõ-Kuustõ, Kambja ja Vana-Kuustõga Kiidjärve vald Tartomaal.

Vahtsõmbal aol olľ inneskine Karilatsi vald 2017. aastaga lõpuni jaet Vahtsõ-Kuustõ ja Kõllõste valla vaihõl, a päält kõgõ vahtsõmbat valitsõmisõ ümbretegemist jaeti taa 1. vahtsõaastakuu pääväs 2018 ärq Kanepi ja Põlva valla vaihõl.

Tähüssõnaq: valitsõmisütsüseq, aolugu, Põlva maakund, Võro maakund, külä, vald, umavalitsus

Märksõnad: haldusüksused, ajalugu, Põlva maakond, Võru maakond, küla, vald, omavalitsus

Maris Veski: About the history of Karilatsi and Kähri municipality

Through time, Karilatsi village has been in the centre of changes. The territory has been united and divided into different parts and the community has been administered by different local authorities.

Karilatsi village is situated in Kõlleste municipality of Põlva county. Kähri manor, a separate part of which Karilatsi area was, came into being in the periphery of Tänassilma village in the 18th century. Until 1885, the property of Kähri manor consisted of three separately located pieces: Kähri, Karilatsi and Sõreste.

In 1885, Sõreste separated because Sõreste was a real manor but Kähri was a state manor. First the heyfields of Kähri people were in Karilatsi and their areas formed a whole although they were located 10 kms from each other. But it was clear already

by1920 that Karilatsi and Kähri must become different municipalities. The main reason why the residents of Kähri and Karilatsi areas wanted to separate was that the municipality centre in Tänassilma was too far for people living in Karilatsi. In Karilatsi municipality there were all necessary buildings: a commune house, a communal granary, a poorhouse and a school farmstead in 1920. Based on the results of the 1920 census, there were 730 residents in Karilatsi municipality.

Karilatsi municipality existed until the year 1939. The southern part together with Valgjärve, Kiuma and Kõlleste municipalities made up the Kõlleste municipality in Võrumaa and the northern part together with Vastse-Kuuste, Kambja and Vana-Kuuste made up the Kiidjärve municipality in Tartumaa. More recently, the former Karilatsi municipality was divided between Vastse-Kuuste and Kõlleste municipalities, after the latest administrative reform it is divided between the municipalities of Kanepi and Põlva as of 1 January 2018.

Keywords: administrative-territorial divisions, history, Põlva County, Võru County, village, parish, municipality

Maris Veski
Põlva Talurahvamuuseum
Karilatsi küla, Kanepi vald
63505 Põlva maakond
maris.veski@polvamaa.ee

1950. AASTA HALDUSREFORM, EESTI SUURIM JA EBAÕNNESTUNUIM

LIIVI UUET

1950. aaasta haldusreform läheb Eesti ajalukku kõige radikaalsemana, lõhkudes täielikult senise haldussüsteemi. Reform toimus stalinismi kõrgaastal. 1949. aasta kevadel oli toimunud teine massiküüditamine, mis tabas eriti raskelt just maapiirkondi ja mille otseseks eesmärgiks oli rahva sundimine kolhoosidesse. See eesmärk ka täideti. 1949. aasta lõpul oli oli Eestis üle 2700 kolhoosi. 1950. aasta EK(b)P märtsipleenumil õiendati arveid eesti intelligentsi ja osa seniste juhtidega. Ka sellistes tingimustes korraldatud reform sai olla vaid väikese grupi ametnike otsuste tulemus. Allpool käsitlen eeskätt haldusreformi kõige üldisemaid küsimusi, jättes kõrvale repressiivpoliitika.

Ettevalmistused Eesti haldusjaotuse muutmiseks NSVL-is kehtivate põhimõtete ja haldusüksuste nimetuste järgi algasid 1949. aaasta kevadel. Seni oli piirdutud kahe pindalalt ja rahvaarvult suurema maakonna – Tartumaa ja Virumaa – kaheks jagamise ja Hiiumaa eraldamisega Läänemaast. 1945 aastal olid valdades loodud külanõukogud, jättes alles ka vallad. Külanõukogude tööjaotus valdade täitevkomiteedega ei olnud ikka veel välja kujunenud. Kohalike nõukogude valimisi ei olnud korraldatud, kohalik võim koosnes kõrgemalt poolt nimetatud täitevkomiteest ja ametnikest. Nõukogude Liidus oli uuele haldusjaotusele üle mindud 1924–1930. Kubermangud nimetati oblastiteks, suuremad ka kraideks, maakonnad rajoonideks, vallad tükeldati mitmeks külaks, haldusüksuse nimetuseks ei saanud siiski mitte küla, vaid külanõukogu. Linnad jagati liiduvabariikliku, oblasti ja rajoonilise alluvusega linnadeks vastavalt elanike arvule. Pärast sõda saadud andmeil oli Loode-Venemaal rajoonis keskmiselt 30 000–45 000 elanikku, külanõukogus 1500–3000 elanikku. Väiksemad olid need arvud põhjapiirkondades. Märksa suuremad olid need näitajad Ukrainas ja Kesk-Venemaal.

Eestis oleks võinud selliste keskmiste näitajateni jõuda ka vaid suuremate maakondade tükeldamise teel, kuid valiti era-

kordselt keerukas muutus: suhteliselt väikeste üksuste moodustamine ja olemasoleva haldusjaotuse täielik lammutamine. 1949. aasta esimesel poolel töötati välja rajoneerimise põhimõtted: elanike arv rajoonis 10 000 kuni 30 000, külanõukogude arv 10–20. Suvel ja sügisel käisid ministrite nõukogu brigaadid maakondade täitevkomiteedes ja kogusid andmeid, mille põhjal koostati kavandatavate rajoonide demograafilis-majanduslikud iseloomustused. 1950 aasta algul lõpetatud kavas oli ette nähtud 38 rajooni moodustamine. Nende elanike arv sõltus piirkonna üldisest asustustihedusest, kõige enam aga rajoonikeskuse elanike arvust. Endiste maakonnalinnade ümber loodud rajoonides oli see oluliselt suurem.

Külanõukogude arvu sooviti esimeses kavas kärpida umbes kolmandiku võrra. Seega oli käivitunud erakordselt mastaapne haldusjaotuse muutus: luua senise 13 maakonna piiride ümbertõstmisega 38 rajooni, ning 242 valla piires loodud 638 külanõukogust 438 külanõukogu. Osa külanõukogudest oleksid säilinud 1945 aasta piirides, osa aga liidetud. Külanõukogude tükeldamist vastavalt juba liidetud kolhooside maakasutusele ette ei nähtud, kuigi selleks maakondade täitevkomiteedes ettepanekuid tehti.

Loodavad üksused olid niihästi pindalalt kui elanike arvult väga erinevad, samuti erinesid rajoonid alluvate üksuste arvu poolest, milleks oli 9–22. Kavandatud rajoonikeskustest paiknes osa maa-asulates, kus puudusid rajooni asutuste majutamiseks vajalikud hooned. Rajoonikeskuse ja seega ka rajooni territooriumi ning nime seisukohalt oluliseks peeti selle raudteeühendust. Nii määrati rajoonikeskused Lihulasse, Võhma, Veriorale, kuigi elanike arvu või asustuse paiknemist arvestades oleks olnud sobivam mõni teine asula. Lisaks rajooni täitevkomiteele oma osakondadega tuli luua ja majutada ka kohalik parteikomitee, komsomolikomitee, riigipanga osakond, mitmesugused ministeeriumide kohalikud allasutused.

Kagu-Eestis oli ette nähtud seniste Valga- ja Võrumaa (koos liidetud Petserimaa osaga) ning Tartumaa lõunaosa piires moodustada Tõrva, Valga, Otepää, Antsla, Põlva, Võnnu, Võru ja Veriora rajoon. Kavad saadeti märtsis 1950 maakondade täitevkomiteedele, kus need kohati väikeste muudatustega kinnitati.

Muudatuste ettepanekud puudutasid peamiselt kolhooside maade soovitavat paiknemist ühe külanõukogu territooriumil. Näiteks siin Võru rajooni iseloomustus: territoorium 1397,33 km^2, külanõukogusid 20, linnu – 1. Elanike arv 36 832, Võru linnas elanikke 8669. neist töölisi ja teenistujaid 1926, põllumajanduslikes majapidamistes 26 001. Rajoonis on märgitud 1 sovhoos, 7 abimajandit, 3 MTJ ja 118 kolhoosi. Tööstuslikke käitisi oli 42, neist kooperatiivseid 24, kauplusi 53, toitlustusettevõtteid 20. Üldhariduskoole oli 49, neist 2 keskkooli, õpilasi neis 5923. Sideasutusi oli 19, telefonikeskjaamu 10, telefoniabonente 422. (1) ERA.R-1.10.248.228,229.

Võru linnas uute asutuste paigutamisega probleeme ei nähtud, küll aga tekkis neid väikestes asulates. Nii võetakse Põlva rajoonikeskuse võimalused kokku järgnevalt (tõlge vene keelest): „Põlva külas on rajooni aparaadi mahutamise võimalused olemas pärast mõnede asutuste ümberpaigutamist. EK(b)P rajoonikomiteele sobib maja, kus praegu asub põllumajanduslik krediidiühistu ja korter (297m^2), rajooni täitevkomiteele sobib valla täitevkomitee maja (389 m^2), ELKNÜ rajoonikomiteele maja Võru maanteel pinnaga 193 m^2, mida praegu kasutatakse korteritena. Peale nende on veel 5–6 maja üldpinnaga 920 m^2, kus praegu on korterid, asutuste ja nende töötajate majutamiseks, pärast kapitaalremonti on võimalik kasutusele võtta 4 maja 800 m^2.“ Raskem oli olukord Võnnu rajoonis, kus keskuse valikul arvestati kahte varianti. Võnnus olid peaaegu ainsad võimalused hooned kiriku juures, millest ühte kasutati teravilja varumispunkti laona, teine oli pastoraat, lisaks mõned tühjaks jäänud talumajad. Teine variant oli Ahja küla, kus EK(b)P rajoonikomitee majutamiseks nähti ette Ahja keskkooli internaati, täitevkomiteele rahvamaja ja ühiskauplust. (2) ERA.R-1.10.248.

Ülevaate Kagu-Eesti esialgsest rajoonideks jagamisest annab tabel 1, kus elanike arv on 1. jaanuari 1950 seisuga. Rajooni pindala erineb allikates mõne ruutkilomeetri võrra. (3) Samas.

Tabel 1. Kagu-Eesti esialgne rajoonideks jagamine 1950. aastal.

Rajoon	Pindala	Elanikke	Küla-nõu-kogud	Linnad alevid	Haldusüksuse keskmine elanike arv
Antsla	752,13	13925	10	1	1265
Otepää	639,85	14568	11	1	1214
Põlva	619,53	13390	9		1487
Tõrva	838,0	12070	12	1	928
Valga	968,7	27556	15	1	1722
Veriora	1035,18	17772	13	1	1269
Võnnu	492,85	10438	9		1159
Võru	1397,33	36832	20	1	1753
Kokku	6743	146551	99	6	

1950. aasta kevad-suvel vaadati kavad veelkord läbi ja tehti neis olulisi muudatusi. Mujalt Eestist mainiksin siin Pärnumaad, kus varem kavandatud Tõstamaa rajooni asemel liideti maakonna lääneosast külanõukogusid Lääne- ja Pärnumaast loodavasse Lihula rajooni, maakonna põhjaosas moodustati aga Läänemaa Velise ja Vigala valda kaasates õige väike Pärnu-Jaagupi rajoon. Pärnu- ja Harjumaa piiriäärsetest valdadest loodi aga Vändra rajoon, mida varem polnud ette nähtud. Ümber mängiti Harjumaa jagamine. Muutusi oli ka Kagu-Eestis. Valgamaal suuri muutusi ei toimunud, samuti Võrumaa läänepoolses osas (Antsla rajoon). Põhjalikult muudeti aga maakonna idaosa. Algselt oli kavatsus luua Veriora rajoon (Linte, Räpina, Mäe, Veriora, Ruusa, Võõpsu, Leevi, Kahkva, Värska, Suuremetsa, Kliima ja Saatserinna kn), Põlva rajoon (Mooste, Holvandi, Põlva, Kioma, Krootuse, Peri, Laheda, Põlgaste ja Kanepi kn), Võnnu rajoon (Ahja, Kiidjärve, Kõnnu, Meeksi, Parapalu, Piirissaare, Rasina, Võõbste ja Võnnu kn) ja muudest rajoonidest oluliselt suurem Võru rajoon. Uue kava järgi viidi Veriora rajooni keskus üle Räpinasse ja vastavalt muudeti ka rajooni nime, kavandatud Võnnu rajoon jagati

Põlva ja Räpina rajooni vahel, selle enne Tartumaale kuulunud põhjaosast arvati enamik Tartu rajooni. Võru rajooni idaosast aga eraldati Vastseliina rajoon. Nii ühtlustus mõnevõrra piirkonna rajoonide suurus.

Nende muudatuste tulemusena suurenes rajoonide koguarv kolmekümne üheksale, lisaks allutati neli Virumaa idaosas asunud külanõukogu ja kaks alevit Narva linnanõukogule. Maakondi tükeldati enam kui esialgses kavas. Nii jagati Harjumaa neljaks rajooniks ja eraldati üksikuid külanõukogusid veel nelja rajooni. Võru maakond jagati kuue rajooni vahel, vaid Võru ja Vastseliina rajoon koosnesid ainult endise Võru- või Petserimaa osadest. Üldpõhimõte oli külanõukogude liitmisest loobumine, samuti loobuti väga väheste eranditega nende piirimuudatustest vastavalt kolhooside maakasutusele. Tulles veelkord tagasi rajooni asutuste majutamise juurde, siis kuigi loodud rajoonide keskused olid mõnevõrra suuremad, oli asutuste majutamine siiski väga raske. Sammastega uusi hooneid hakati ehitama alles 1950. aastate keskpaiku uuel viisaastakul. Kagu-Eesti uuest haldusjaotusest 1950. aasta septembri seisuga annab ülevaate tabel 2.

Tabel 2. Kagu-Eesti haldusjaotus 1950. aasta septembri seisuga.

Rajoon	Pindala km^2	Elanikke	Kn arv	Linnad, alevid, elanike arv	Alla 500 elanikuga	Üle 1000 elanikuga	Haldusüksuse keskmine
Antsla	862	14444	14	1 (1692)	1	5	962
Otepää	569	9700	10	1 (1425)		1	881
Põlva	959	18466	20			8	923
Räpina	1082	19699	22	1 (1554)	1	5	856
Tõrva	922	12864	14	1(1760)	1	4	857
Valga	969	27315	15	1(14188)	1	6	1707
Vastseliina	592	10878	11			5	989
Võru	872	23290	16	1(9020)	1	5	1370
Kokku	6827	136656	122	6	5	39	

Nagu näha, ei ole valitud piirkonna territoorium oluliselt muutunud, küll on aga on elanike arv ligi 10 000 võrra väiksem. Selle põhjuseks on Tartumaa lõunaosa tiheda asustusega piirkondade arvamine Tartu ja Elva rajooni. Külanõukogude arv on umbes viiendiku võrra suurem. Rajooni elanike arv sõltus palju rajoonikeskuse suurusest. Otepää rajoonis oli see alla 10 000, millest ligi 1500 elas rajoonikeskuses.

Külanõukogude keskmine oli valdavalt alla 1000 elaniku. (4) L. Uuet Eesti haldusjaotus 20. sajandil, lk 144–152.

Selle niivõrd olulise seadluse vastuvõtmise korraldus näitab väga selgelt tolleaegset olukorda. Valitsuse poolt esitatud eelnõu kinnitas oma seadlusega ENSV Ülemnõukogu Presiidium 26. septembril 1950. Parandusi ei tehtud, arutelu ei ole protokollitud. Juba 7. oktoobril tuli aga kokku ENSV Ülemnõukogu täiskogu, kes kinnitas sama dokumendi seadusega, ühtlasi tegi ta muudatused Eesti NSV Konstitutsioonis. Presiidiumi liige Voldemar Telling tutvustas seadust, seejärel esines 8 saadikut, kes kõik rääkisid enam-vähem sama juttu nõukogude sotsialistliku riigikorra suurest hoolest töötava rahva suhtes. Üks sõnavõtja põhjendab ülemineku vajadust, väites, et kodanlikust ajast pärit territoriaalne jaotus oli vana ja iganenud. Põllumajandus tugines seni üksktalupidamistele, kes kandsid ise hoolt oma majapidamise eest ja kelle tööd sai vähe organiseerida. Tsiteerides pikalt sm Stalinit väidab ettekandja, et nüüd on kolhoosnikul jäänud muresid vähemaks, vastutus majapidamise juhtimise eest on täielikult langenud kolhoosi juhtkonnale, kolhoosi juhtivale tuumikule ja nõukogude riigivõimuorganitele. Vahemärkusena – 1945. aasta külanõukogude loomise põhjenduseks toodi just vajadus nende kaudu paremini suhelda üksiktalunikega. Kõik esinejad räägivad vaid põllumajandusest, vaid üks pisut ka kohalikest teedest. 1950. aasta sügis oli vihmane, mõni esineja loodab uutest rajooninõukogudest abi juba saagikoristamise lõpetamisel. Keegi ei märgi oma esinemises omavalitsuse traditsioonilisi ülesandeid: kohaliku hariduse, tervishoiu, elamu-kommunaalmajanduse ja sotsiaalala korraldamist. (5) ERA.R-3.3.1535a.

Reformi tutvustuse lõpetuseks veidi statistikat. Eesti esmatasandi haldusüksuste arv tõusis 699-le: 5 vabariikliku alluvusega linna, 4 Tallinna linnarajooni, 27 rajoonialluvusega linna, 22

alevit, 641 külanõukogu. Need arvud on võrreldavad Eesti ala haldusjaotusega 1870. aasta paiku. Territooriumilt olid loodud rajoonid erinevad, suurimad olid Jõhvi (2082 km^2), Kuressaare (1738 km^2), Haapsalu ja Pärnu rajoon, väikseimad Otepää (569 km^2), Vastseliina (592 km^2) ja Kallaste (641 km^2). Elanikelt olid väikseimad Pärnu-Jaagupi (9505 el), Otepää (9700 el), Märjamaa (9786 el). Rajooni külanõukogude ja linnade arvult olid väikseimad Vastseliina, Pärnu-Jaagupi ja Otepää – 11 haldusüksust. Võrdluseks oli Kuressaare rajoonis 24, Väike-Maarja rajoonis 23, Elva, Tartu ja Harju rajoonis 22 külanõukogu. Seega oli Otepää rajoon kõigi näitajate poolest väikseim. Elanike arvult suurimad olid Jõhvi, Viljandi, Rakvere ja Valga – selge sõltuvus rajoonikeskuse suurusest. Jõhvi rajooni elanike arv küll langes peatselt seoses Jõhvi liitmisega Kohtla-Järve vabariikliku alluvusega linnaga. Pärast sõda loodud alevid olid üldiselt väikesed: umbes 700–1400 elanikuni, külanõukogudest oli alla 500 elanikuga 96, üle 1000 elanikuga vaid 56. Üle 2000 oli vaid 2 külanõukogu: Maardu, millest peagi loodi eraldi alev, ja Peipsiääre. Kümne Lõuna-Eesti rajooni kohta võib kindlasti öelda seda, et nad olid territooriumilt keskmisest väiksemad, muude näitajate kohta midagi väga erinevat muust Eestist on raske öelda. Üle 1000 elanikuga külanõukogusid oli vast isegi keskmisest enam. (6) L. Uuet, op.cit. lk.151.

Kuigi kaotati vallad ja valdade täitevkomiteed, ei muutunud ametnike üldarv eriti palju. 1949. aastal oli kohalikes nõukogudes ette nähtud 5185 ametikohta, 13 maakonna täitevkomitees 1072, valdade ja külanõukogude täitevkomiteedes 2010. 1951. aasta eelarves on kogusumma 4881 ametikohta. 13 maakonnast loodud 39 rajooni täitevkomitees on 2,7 korda enam ametnikke. Seega oli rajooni täitevkomitee koosseis pea sama suur kui maakonna täitevkomiteel. Külanõukogude koosseis jäi endiseks – kaks ametikohta (esimees ja sekretär). Küsitav oli aga nende haldussuutlikkus. (7) ERA.R-4.4.255,470.

Reformiga loodud süsteemi muutmine algas juba pisut enam kui kolme aasta pärast. Kolhooside arv oli vähenenud enam kui kaks korda, võrreldes 1950. aastaga ja kolm korda, võrreldes 1949. aasta lõpuga. Jõudsalt vähenes maaelanike arv. Süvenes vajadus halduskulusid kärpida. Juba 20. märtsi 1954. aasta sead-

lusega korrigeeriti rajoonide piire vastavalt majandite maakasutusele. Kokku oli neid piirimuutusi 52, suhteliselt palju (5–7 ühe rajooni kohta) Kagu-Eestis. Aprillis viidi teise rajooni juba terveid külanõukogusid. 17. juunil 1954 vähendati külanõukogude arvu täpselt poole võrra: 640 320-le. Enamus neist liideti tervikuna, väike osa jagati ka kahe või mitme külanõukogu vahel. 87 külanõukogu liitmisel taastus endine vald. 1957–1964 kestis rajoonide likvideerimine, peatudes 1. jaanuariks 1965 viieteistkümnel. 1950. aastal loodud jaotuse iga oli alla nelja aasta. Kommentaare see vist ei vaja.

Allikad

ERA.R-1 ENSV Ministrite Nõukogu.
ERA.R-3 ENSV Ülemnõukogu.
ERA.R-4 ENSV Rahandusministeerium.
Uuet, Liivi 2002: Eesti haldusjaotus 20. sajandil, Tallinn.

Liivi Uuet: 1950. aastaga valitsõmisõ ümbrekõrraldaminõ, Eesti kõgõ suurõmb ja kõgõ kehvembähe vällätulnuq

1950 aasta valitsõmisõ ümbrekõrraldamisõga taheti Eesti valitsõmisjaotus saiaq samasugutsõs muu Nõvvokogo Liidoga. Miika elondustihehüse poolõst küländ üttemuudu Põĥaõdagu-Vinnemaa moodu pääle saamisõs olõsiq avitanuq õnnõ mõnõ maakunna tükesjagamisõst, a valiti esiqerälidselt suur muutus: luvvaq 13 maakunnast ja 238 vallast 35–40 rajuuni.

Algusõn olĺ plaanin vallaq ärq häötäq ja osa külänõvvokokõ kokko pandaq. 1950. aastaga urbõkuus valmissaanun plaanin olĺ 38 küländ esiqsugumast rajuuni. Kava ümbretüütämisega muudõti taad kotussidõ peris palĺo. 1950. aastaga 26. süküskuu päävä säädüsega kinnütedün kavan olĺ 39 rajuuni ja 641 külänõvvokoko (seenitsin piiren), edimädse tasõmõ valitsõmisütsüisi (liinaq, liinarajooniq, alõviq, külänõvvokogoq) olĺ 700, miä olĺ lähkün 1870. aastidõ saisolõ.

Ümbrekõrraldusõga rehkendedä-äs tuud, et maal jääs inemiisi kõrrast veidembäs ega muid sääl sündüvit ütiskundliidsi muutuisi, muuhulgan väikeisi kolhuusõ kokkopandmist. Kõgõ taa peräst muudõti jo 1954. aastagal palľodõ rajuunõ piire ja vähendedi külänõvvokokõ arvo poolõ (320) pääle. 1957. aastagal naaś pääle jo rajuunõ kokkopandminõ.

Tähüssõnaq: valitsõmisõ ümbrekõrraldaminõ, valitsõmisütsüseq, Nõvvokogo Eesti, umavalitsus, rajuun, külänõvvokogo

Märksõnad: haldusreform, haldusüksused, Nõukogude Eesti, omavalitsus, rajoon, külanõukogu

Liivi Uuet: The administrative reform of 1950: the greatest in Estonia and the most unsuccessful

The aim of the administrative reform in 1950 was to unify the administrative division of Estonia with the division in other parts of Soviet Union. To reach the level of North-West Russia, which had a similar density of population, it would have been possible to be restricted to cutting some counties. Still, such an extremely large-scale option was chosen as to create 35–40 new districts from former 13 counties and 238 parishes.

The original plan was to liquidate the parishes and to integrate a part of village councils. The project that was ready in March of 1950 previsied 38 quite disproportional districts. In revision this plan had undergone some radical changes. By the legislative act of 26th Sept. 1950, there were 39 districts and 641 village councils; the number of first-level administrative units (towns, town districts, small towns, village councils) was 700, which was comparable with the situation in 1870s.

The reform did not take into consideration the diminishing population in the countryside nor the social processes there, such as the merger of the small kolkhozes that were founded in 1949. For that reason, many of the county borders were replaced as soon as in 1954 and the number of village councils was reduced

by half – to 320. In 1957, the accession of the newly established districts began.

Keywords: administrative-territorial reform, administrative-territorial divisions, Soviet Estonia, municipality, raion, village council

Liivi Uuet
Rahvusarhiiv
Nooruse 3
50411 Tartu
liivi.uuet@ra.ee

SUOMEN HALLINTOALUEET 100 VUOTTA – HALLINTOALUEET JA NIIDEN NIMET

SIRKKA PAIKKALA

Vuoden 2017 Suomessa paikallishallinnon perusyksiköitä ovat *kunnat*. Alueiden kehittämistä ja alueiden käytön suunnittelua varten maa on jaettu *maakuntiin*. Maakunta on alue, johon kuuluvat kunnat muodostavat toiminnallisesti ja taloudellisesti sekä alueen suunnittelun kannalta tarkoituksenmukaisen kokonaisuuden.[1]

Maakunnat siis koostuvat kunnista. Maakuntien liitoille kuuluu alueiden kehittäminen ja maakuntakaavoitus.

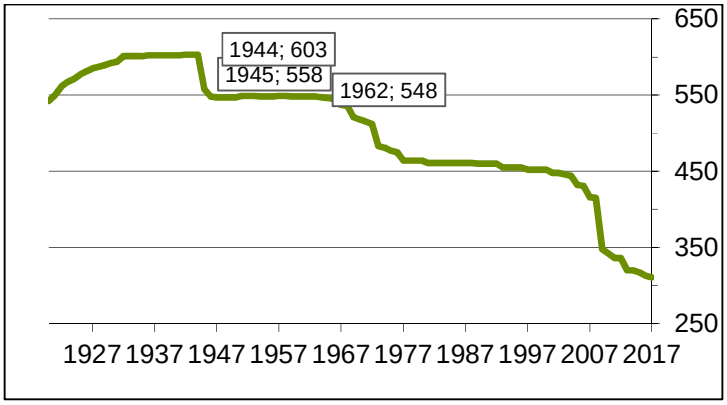
Valtionhallintoa edustavat puolestaan *aluehallintovirastot* eli AVIt ja *elinkeino-, liikenne- ja ympäristökeskukset* eli ELYt. Ne hoitavat Suomen lainsäädännön toimeenpano-, ohjaus- ja valvontatehtäviä.[2] Jokaisella aluehallintovirastolla on tietty toimialue, joka käsittää yhden tai useamman maakunnan.[3] Lisäksi valtiolla on myös muita alue- ja paikallishallinnollisia yksiköitä. Käsittelen seuraavassa tarkemmin näitä hallinnollisia jakoja ja niiden nimiin liittyviä kysymyksiä.

Kunnat ja kuntien nimet

Perustuslain (121 §) mukaan Suomen paikallishallinnon perusyksiköitä ovat kunnat ja niiden hallinto perustuu kunnan asukkaiden itsehallintoon.[4]

Kunnallishallinto koko maan mitassa sai alkunsa vuosina 1865–1866. Silloin perustettiin Suomessa kunnat myös maaseudulle erottamalla maallinen hallinto seurakuntien hallinnosta. Sitä ennen kunnallishallinto oli ollut vain kaupungeissa.

[1] Maakuntajakolaki 11.12.1997/1159, 1 §.
[2] Laki aluehallintovirastoista 20.11.2009/896, 4 §.
[3] Valtioneuvoston asetus aluehallintovirastoista 906/2009, 1 §.
[4] Suomen perustuslaki 11.6.1999/731, 121 §.

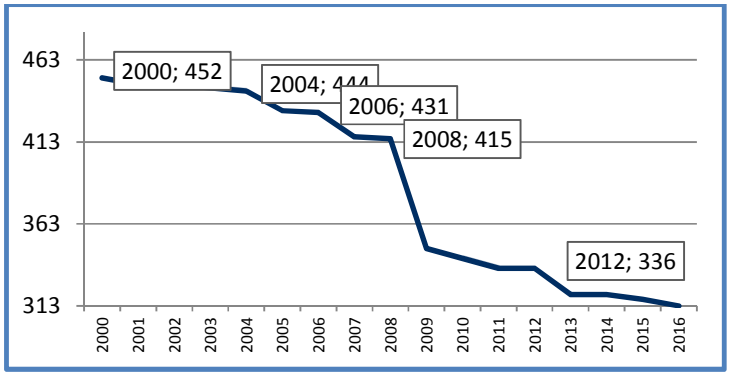
Kuvio 1. *Suomen kaupunkien ja kuntien lukumäärät 1917–2017.* Vuoden 1945 pudotus kuvaa II maailmasodan (Suomessa jatkosodan) jälkeisen alueluovutuksen (Karjala) jälkeistä tilannetta Suomeen kuuluvien kuntien määrässä. Vuosi 1962 kertoo käynnistyneestä kuntien määrän vähentämisestä kuntia yhdistämällä. Lähde: KKL.

Vuonna 1900 Suomessa oli 510 kuntaa. Kun Suomi itsenäistyi vuonna 1917, kuntia oli yhteensä 532. Niistä kaupunkeja oli 38, kauppaloita 4 ja muita kuntia 490.[5] Sen jälkeen uusia kuntia syntyi erottamalla niitä entisistä.

Enimmillään kuntien määrä oli vuosina 1942–1944, jolloin niitä oli 603. Määrä putosi jatkosodan jälkeen alueluovutusten takia. Nykyisen Suomen alueella kuntien määrä oli suurimmillaan vuonna 1945, jolloin niitä oli 558.[6] Viimeinen *maalaiskunnaksi* nimitetty kunta perustettiin 1941, ja sen jälkeen 1950-luvulla joistakin maalaiskunnista erotettiin *kauppaloita*. Sen jälkeen uusia kuntia ei perustettu jakamalla vaan vähentämällä eli liittämällä niitä yhteen. Runsaimmin ennen nykyistä murrosta kuntaliitoksia käynnistyi 1960–70-luvulla, jolloin esimerkiksi Lappee ja Lauritsala yhdistyivät *Lappeenrannan* kaupunkiin (1967) ja Anjalasta ja Sippolasta tuli *Anjalankosken kauppala*

[5] KKL = Kaupunkien ja kuntien lukumäärät 23.2.2017.
[6] Kaupunkien ja kuntien lukumäärät 23.2.2017.

(1975). Esikuvana oli Ruotsissa tehty kuntauudistus, jossa kuntien määrää supistettiin. Siitä alettiin ottaa mallia.

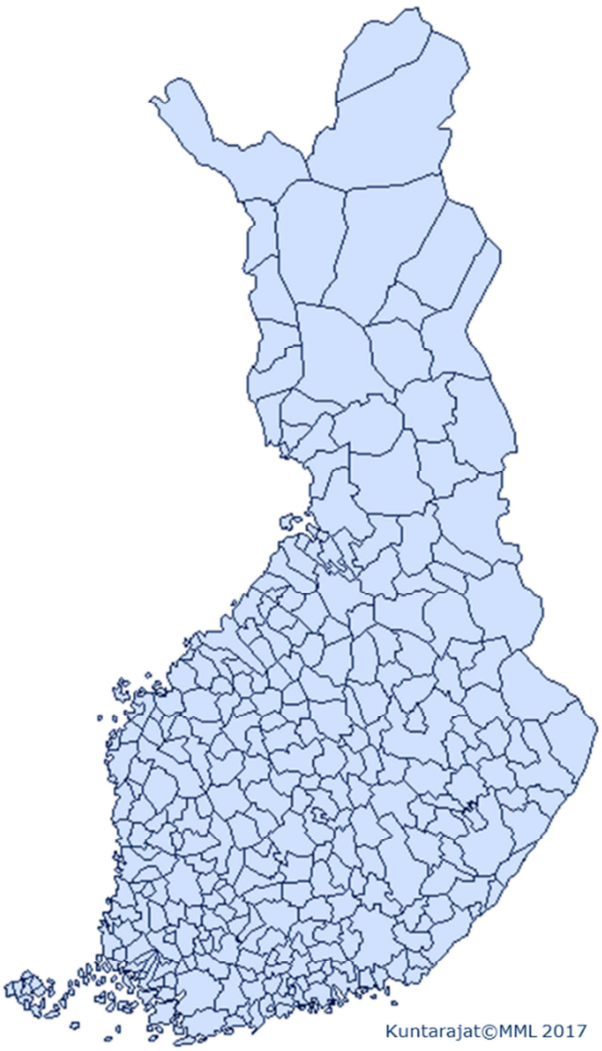
Kuvio 2. *Suomen kuntien määrän väheneminen vuosina 2000–2016.* Määrä väheni 452:sta 311:een. Sen aiheuttivat kunnalliset ja julkisen sosiaali- ja terveysalan uudistukset vuosina 2005 ja 2011. Lähde: KKL.

2000-luvulla tahti kiihtyi, ja vuonna 2005 Suomen keskushallinnossa käynnistettiin suunnitelma, jonka tarkoituksena oli uudistaa kunta- ja palvelurakennetta ja vähentää kustannuksia supistamalla kuntien määrää.[7] Seuraava vastaava uudistus käynnistyi vuonna 2011. Vuosina 2005–2015 Suomessa on tehty 82 kuntaliitosta, joissa on ollut mukana 208 kuntaa. Vuoden 2017 alussa Suomessa oli 311 kuntaa.

Kuntafuusiot – nimiongelmia

Suomessa ei ole paikannimilakia, mutta joissakin yksittäisissä laeissa käsitellään myös paikannimiä. Kuntien nimiä niistä koskee kaksi:

[7] Harjunen & al. 2017: 7–8.

Kartta 1. *Suomen kuntajako 1.1.2017.*
Lähde: KKA (21.12.2017)

1. kunnan nimen muuttamisesta päättää valtuusto. Jos kunnan nimi muutetaan, on ennen päätöksen tekemistä hankittava nimiehdotuksesta Kotimaisten kielten keskuksen lausunto. Kunta voi myös käyttää nimitystä *kaupunki*, kun se katsoo täyttävänsä kaupunkimaiselle yhdyskunnalle asetettavat vaatimukset.[8]
2. Jos kuntien yhdistyessä uudelle kunnalle aiotaan antaa nimi, joka ei ole ollut aiemmin kunnan nimenä, nimestä on ennen yhdistymissopimuksen hyväksymistä hankittava Kotimaisten kielten keskuksen lausunto.[9]

Kuntafuusioiden ja nimenmuutosten kiihdyttyä nousi huoli siitä, osataanko nimet valita hallitusti ja yhtenäisin perustein koko maassa. Siksi Kotimaisten kielten keskuksessa alettiin laatia kunnille yleisohjeita siitä, miten uusia nimiä voisi muodostaa. Vuonna 2006 suomen kielen lautakunta[10] antoi yhdistyvien kuntien nimistä seuraavansisältöisen suosituksen:

1. Tavoite on, että **tuttu nimistö säilyisi käytössä mahdollisimman laajasti** esimerkiksi niin, että entiset, kunnanniminä käytöstä pois jäävät nimet säilytettäisiin taajamien tai kaupunginosien niminä.
2. Kunnat voisivat sopia, että jokin yhdistyvien kuntien nimistä tulisi uuden kunnan nimeksi. On tapauksia, joissa yhteiseksi nimeksi on otettu yhden liittyvän kunnan nimi, vaakunaksi toisen liitoskumppanin vaakuna. Silloin kun suuren kaupungin ympäristökunnat sulautuvat kaupunkikeskukseen, uuden kunnan nimeksi tulee ilman muuta **keskuskaupungin** nimi.
3. Jos yhdistyvät kunnat ovat aiemmin kuuluneet samaan kirkkopitäjään, kuntaan tai historialliseen alueeseen, uudeksi nimeksi sopisi ottaa **vanha yhteinen nimi**.
4. Alueen historiasta tai ympäristöstä voi löytyä nimi, jonka voisi siirtää myös uuden kunnan nimeksi. Sellaiseksi voi sopia myös jokin suureksi ja tunnetuksi kasvanut kylä.

[8] Kuntalaki 10.4.2015/410, 4 §.
[9] Kuntajakolaki 1698/2009, 8 §.
[10] Julkaistu myös englanniksi, ks. Mikkonen – Paikkala 2007.

5. Uudisnimiä harkittaessa käytetään alueelle tunnusomaisia nimimalleja ja asutusnimien sanastoa.
6. Jo nimeä suunniteltaessa on mietittävä, mikä olisi tarvittaessa sen ruotsinkielinen vastine. Odotettavissa on, että liitosten jälkeen kunnissa kielisuhteet saattavat muuttua ja ruotsinkielisiä nimivastineita tarvitaan.
7. On syytä välttää

– kaksoisnimiä, kuten *Nummi-Pusula* tai *Helsinki-Vantaa*, koska niiden oikeinkirjoitus ja taivutus tuottavat jatkuvia vaikeuksia
– sanaliittoja kuten, *Perämeren kaupunki*, joka on ollut ehdolla Perämeren tuntumassa olevien kaupunkien mahdolliseksi yhteiseksi nimeksi
– sekaannusten estämiseksi maakuntien tai niiden osien nimiä, seutukuntien (1990-luvulta alkaen lain edellyttämiä kuntien taloudellisia keskittymiä) keinotekoisia nimiä ja 2000-luvun alussa keksittyjen aluekeskusten nimiä
– alueen nimistölle epätyypillisiä sanoja, esim. *vaara* Lounais- ja Etelä-Suomessa tai *nummi* Itä- ja Pohjois-Suomessa
– vakiinnuttamasta hallinnon työkaluina käytettyjä tilapäisiä nimiä, jotka usein ovat leikittelynimiä, lyhennesanoja tai vieraskielisiä sanoja.

Ohjeet ja käytäntö

Lautakunnan suosituksia on noudatettu lähes aina, eli tuttu nimistö on säilynyt käytössä varsin laajasti. Tapauksissa, joissa on luotu kokonaan uusi kunnan nimi, on onnistuneita ja vähemmän onnistuneita. Esimerkiksi kun Varsinais-Suomessa viisi saaristokuntaa (Parainen, Nauvo, Korppoo, Houtskari ja Iniö) suunnitteli yhdistymistään, yksikään näistä kunnista ei halunnut luopua omasta nimestään. Siksi neuvottelijat halusivat keksiä kuntayhdistelmälle täysin uuden nimen. Sellaiseksi ehdotettiin muun muassa *Saaristokaupunkia* ja *Merikruunua*. Kotimaisten kielten keskus suositti suurimman kunnan nimeä *Parainen*. Kaupungin nimeksi vahvistettiin kuitenkin lopulta *Länsi-Turunmaa* ja vaakunaksi Nauvon vaakuna. Nimi *Länsi-Turunmaa* otettiin käyt-

töön, mutta kiista jatkui, joten asiassa järjestettiin kunnallinen kansanäänestys. Enemmistö kannatti nimeä *Parainen*, ja siitä tuli kaupungin nimi vuoden 2012 alussa, vaikka muiden saarten väki vastusti nimeä yhä kiivaasti.

Kyselytutkimus kunnan nimen valinnasta

Ulla Hakala ja Paula Sjöblom selvittivät vuonna 2013 kyselytutkimuksella 28 Varsinais-Suomen kunnassa sitä, miten asukkaiden mielestä uuden kunnan nimi pitäisi valita. Kyselyyn tuli 1 380 vastausta.

Enemmistö vastaajista oli sitä mieltä, että nimen muuttaminen hävittää myös osan kotipaikan historiasta, identiteetistä ja imagosta. Vaihtoehdoista parhaana pidettiin väkiluvultaan suurimman tai tunnetuimman kunnan nimen ottamista uudeksi nimeksi, seuraava vaihtoehto olisi jokin muu, alueella vanhastaan käytössä ollut nimi. Kokonaan uusi nimi jakoi vastaajat kahtia, osa asukkaista piti sitä toiseksi parhaana vaihtoehtona, osa ei kannattanut sitä juuri lainkaan.

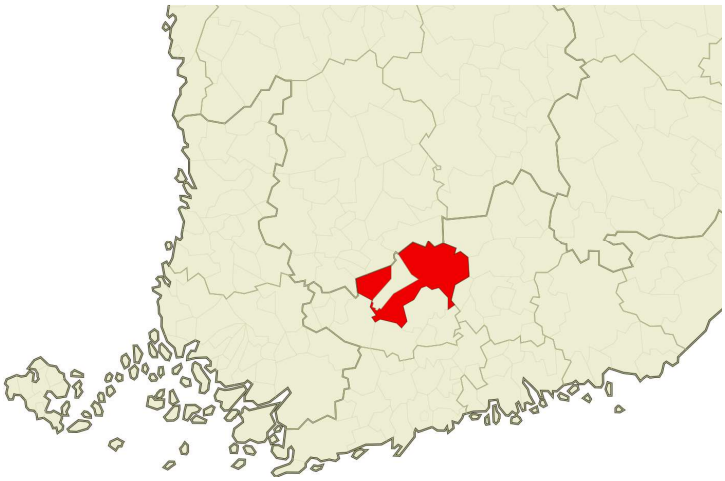
Hakalan ja Sjöblomin kyselyssä selvästi suurin osa vastaajista toivoi, että uusista kunnannimistä päätettäisiin asukasäänestyksellä. Seuraavaksi eniten kannatettiin sitä, että kunnanvaltuustot päättävät nimestä, mutta valtion ei haluttu puuttuvan nimiasiaan. Monet korostivat, että vaikka päätöksen tekee jokin ylempi taho, asukkaiden mielipide olisi silti otettava huomioon.

Suosituksen edut ja haitat

Suomen kuntafuusioissa valtaosassa on otettu käyttöön yhden liittyvän kunnan nimi. Esimerkiksi kuntaliitosten huippuvuoden 2008 seurauksena vuoden 2009 alussa tuli voimaan 32 kuntaliitosta. Niissä on mukana 99 kuntaa. Näissä liitoksissa kuntien määrä väheni 67:llä ja kunnannimistä katosi 73. Kokonaan uusia nimiä tuli kuusi: *Kemiönsaari – Kimitoön*, *Länsi-Turunmaa – Väståboland* (v:sta 2012 *Parainen*), *Mänttä-Vilppula*, *Sastamala*, *Siikalatva* ja *Raasepori – Raseborg*.[11]

[11] Paikkala 2009.

Jonkin liittyvän kunnan nimen valinnan etuna on paikallinen ja valtakunnallinen tunnettuus ja maantieteellisen hahmottamisen jatkuvuus. Huono puoli on se, että kun uuden suurkunnan alueella tarvitaan tarkempaa paikantamista esim. tiedotuksessa, entisen kunnan nimi voi olla käyttökelpoisempi kuin uuden suurkunnan nimi. Sanotaanko silloin entisen kunnan mukaan *Hauholla* vai lisäämällä uuden suurkunnan nimi: *Hämeenlinnan Hauholla*? Entä kun entisen ja uuden suurkunnan ja mahdollisesti sen keskuksenkin nimet ovat samat? Esimerkiksi kaupunki (viroksi *linn*) nimeltä *Hämeenlinna* sijaitsi kunnassa (viroksi *vald*), jonka nimi oli *Hämeenlinnan kaupunki*. Nyt tämä kaupunki (*linn*) ja sitä ympäröinyt kunta (*vald*) sijaitsee uuden suurkunnan sisällä, joka myös on nimeltään *Hämeenlinnan kaupunki*, ympäröivine maaseutu- ja taajamakuntineen.

Kartta 2. *Hämeenlinnan kaupungin alue 2018.* Kuntaliitoksessa 1.tammikuuta 2009 Hämeenlinnaan (sekä kunta että kaupunki) liitettiin seuraavat kunnat: Hauho, Kalvola, Lammi, Renko ja Tuulos. Alueen väliin jää Hattulan kunta.

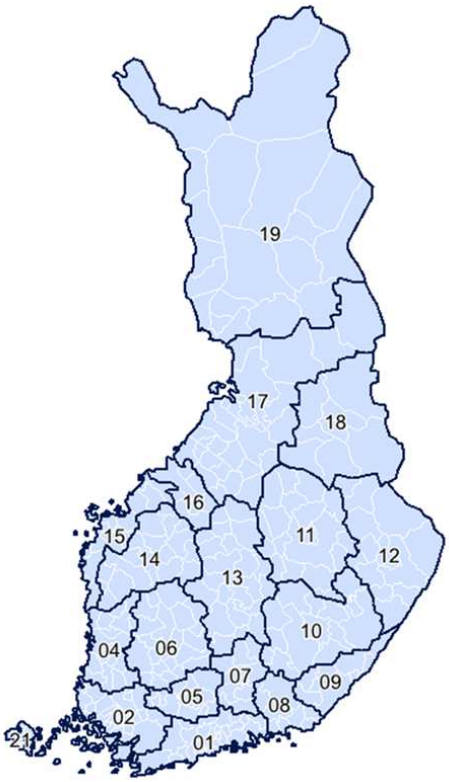
Sekaannusten välttämiseksi ja todellisten kaupunkien erottamiseksi on esitetty, että vain selvästi kaupunkimaisen rakenteen mukaiset taajamat olisivat *kaupunkeja*, kaikki kunnat hallinnollisesti *kuntia* ja liitoskunnista voitaisiin käyttää nimeä *pitäjä*. Tällöin yhden *kunnan* sisällä voisi olla useampia *kaupunkeja*.[12] Imagosyistä tätä ei kuitenkaan ole haluttu ottaa lainsäädännössä huomioon. *Pitäjä*-sanaa on sen sijaan otettu muutamissa entisissä kunnissa käyttöön.[13]

Maakunnat ja maakuntien nimet

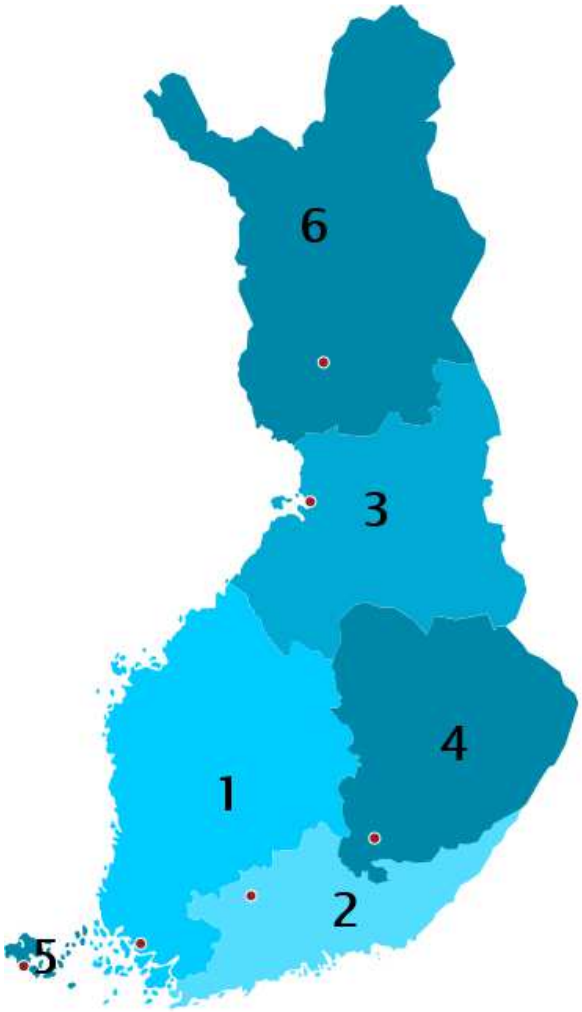
Maakunnan liitto on alueensa lakisääteinen kuntayhtymä, joihin kaikki alueen kunnat kuuluvat. Liitoilla on kaksi lakisääteistä päätehtävää: alueiden kehittäminen ja maakuntakaavoitus. Maakuntia (ruots. *landskap*, engl. *regions*, aiemmin *counties*), on yhteensä 18 ja lisäksi Ahvenanmaan itsehallintoalue, ja niiden nimet perustuvat osittain vanhojen historiallisten maakuntien nimiin. Lain mukaan valtioneuvosto päättää maakuntien lukumäärän, alueet ja **nimet** asianomaisia maakuntien liittoja ja kuntia kuultuaan.

Kun asia oli ajankohtainen vuonna 1997, Kotukselta pyydettiin uusien maakuntien nimistä lausunto, jota ei kuitenkaan täysin noudatettu. Poliitikkojen myötävaikutuksella pääsi syntymään mm. *Pohjanmaa* tarkoittamaan vain ruotsinkielistä rannikko-Pohjanmaata, kun sitä ympäröivät alueet saivat nimet *Etelä-Pohjanmaa*, *Keski-Pohjanmaa* ja *Pohjois-Pohjanmaa*.[14]

[12] Iltanen – Paikkala 2006; Paikkala 2010; Koistinen 2013.
[13] Onkamo 2016.
[14] Paikkala 1998.

Kartta 3. *Suomen maakuntajako 1.1.2018.* Yhteensä 18 maakuntaa + Ahvenanmaa. Alueet suomeksi ja ruotsiksi: 01 = Uusimaa / Nyland, 02 = Varsinais-Suomi / Egentliga Finland, 04 = Satakunta / Satakunta, 05 = Kanta-Häme / Egentliga Tavastland, 06 = Pirkanmaa / Birkaland, 07 = Päijät-Häme / Päijänne-Tavastland, 08 = Kymenlaakso /Kymmenedalen, 09 = Etelä-Karjala / Södra Karelen, 10 = Etelä-Savo / Södra Savolax, 11 = Pohjois-Savo / Norra Savolax, 12 = Pohjois-Karjala / Norra Karelen, 13 = Keski-Suomi / Mellersta Finland, 14 = Etelä-Pohjanmaa / Södra Österbotten, 15 = Pohjanmaa / Österbotten, 16 = Keski-Pohjanmaa / Mellersta Österbotten, 17 = Pohjois-Pohjanmaa / Norra Österbotten, 18 = Kainuu / Kajanaland, 19 = Lappi / Lappland ja 21 =Ahvenanmaa / Åland.

Kartta 4. *Suomen läänit 1997–2009.* Wikimedia Commons. Alueet suomeksi ja ruotsiksi: 1 = Länsi-Suomi / Västra Finland, 2 = Etelä-Suomi / Södra Finland, 3 = Oulu / Uleåborg, 4 = Itä-Suomi / Östra Finland, 5 = Ahvenanmaa / Åland, 6 = Lappi / Lappland.

Läänit - AVIt ja ELYt

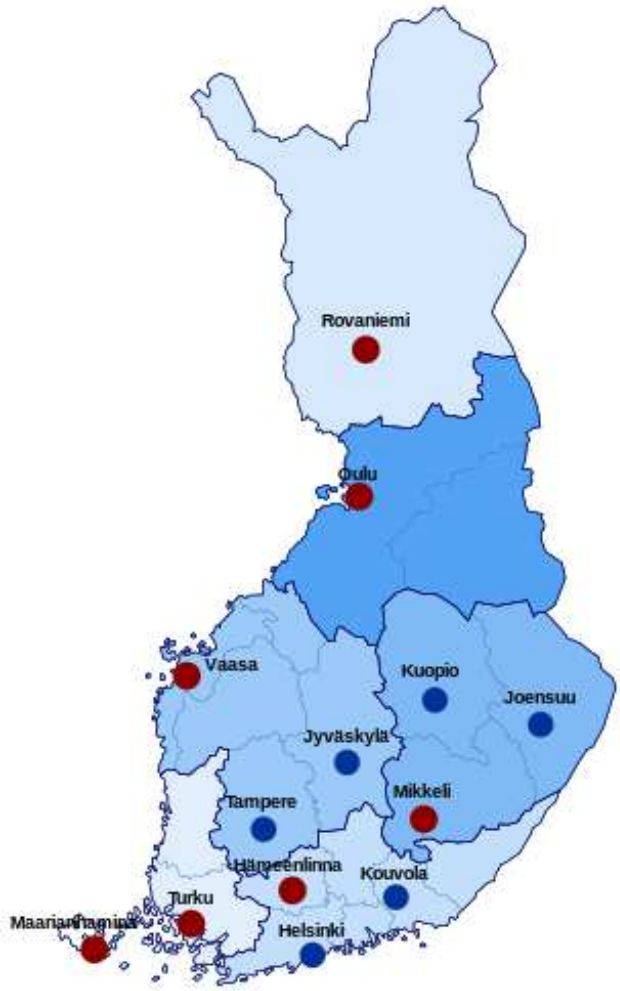
Valtionhallinnon ylintä toimeenpanovaltaa vuodesta 1634 edustaneet *läänit* (ruots. *län*, engl. *province*) lakkautettiin 2010, jolloin läänejä oli yhteensä 6.

Niiden tehtävät siirtyivät 1.1.2010 *aluehallintovirastoille* (ruotsiksi *regionförvaltningsverk*, englanniksi *Regional State Administrative Agency*) sekä *elinkeino-, liikenne- ja ympäristökeskuksille* (ruotsiksi *närings-, trafik- och* miljöcentralen, englanniksi *Centre for Economic Development, Transport and the Environment*). Aluehallintovirastoja ja niiden toimialueita on yhteensä 7.

Jo virastojen nimistä tuli pitkiä ja kankeita. Niinpä sana *aluehallintovirasto* lyhennettiin virallisesti muotoon AVI (esimerkiksi *Lounais-Suomen AVI*) ja ruotsiksi RFV, joskin kielenhuoltajat ovat suosittaneet käytettäväksi lyhenteen sijasta koko sanaa.

Elinkeino-, liikenne- ja ympäristökeskuksista ilmoitettiin käytettävän lyhennettä ELY, ja lopulta jouduttiin ottamaan huomioon sekin, että jos lyhenteitä muodostetaan, ruotsinkielinen lyhenne tehdään ruotsinkielisten termien pohjalta, ei suomenkielisten. Eduskunnan oikeusasiamies[15] totesi (2012), että *ELY-central* elinkeino-, liikenne- ja ympäristökeskuksen ruotsinkielisenä lyhenteenä ”ei ole suomen- ja ruotsinkielisen väestönosan yhdenvertaisuuden, heidän kielellisten oikeuksiensa asianmukaisen toteutumisen, hyvään hallintoon kuuluvan hyvän ja ymmärrettävän kielenkäytön, suomen ja ruotsin kielen tasavertaisen kohtelun, maan kielellisen kulttuuriperinnön vaalimisen, molempien kansalliskielten käytön edistämisen eikä yleisen perusoikeuksien oma-aloitteisen edistämisen vaatimuksen mukainen”. Lyhenteen on oltava ymmärrettävä kummallakin kielellä, jolloin ruotsinkielinen lyhenne on *NTM-central*.

[15] eoak 1586/2012.

Kartta 5. *Suomen aluehallintovirastot ja niiden toimialueet 2010–*. Wikimedia Commons. Virastojen nimet suomeksi ja ruotsiksi, suluissa päätoimipaikka: *Etelä-Suomen aluehallintovirasto* / *Regionförvaltningsverket i Södra Finland* (Hämeenlinna / Tavastehus), *Itä-Suomen aluehallintovirasto / Regionförvaltningsverket i Östra Finland* (Mikkeli / S:t Michel), *Lapin*

aluehallintovirasto / Regionförvaltningsverket i Lappland (Rovaniemi), *Lounais-Suomen aluehallintovirasto / Regionförvaltningsverket i Sydvästra Finland* (Turku/Åbo), *Länsi- ja Sisä-Suomen aluehallintovirasto / Regionförvaltningsverket i Västra och Inre Finland* (Vaasa / Vasa), *Pohjois-Suomen aluehallintovirasto / Regionförvaltningsverket i Norra Finland* (Oulu / Uleåborg), *Ahvenanmaan valtionvirasto / Statens ämbetsverk på Åland* (Mariehamn / Maarianhamina).

Alueiden nimet mutkistuivat vielä tästäkin. Entinen lyhyt termi *lääni* (ruotsiksi *län*) muuttui pitkään ja vaikeasti muistettavaan muotoon *aluehallintoviraston toimialue* (ruotsiksi *Regionförvaltningsverkets verksamhetsområde* tai *verksamhetsområdet för regionförvaltningsverket*, englanniksi *area of operation of the Regional State Administrative Agency*), ja aluejakoa ilmaiseva termi *läänijako* muotoon *aluehallintoviraston toimialuejako* (ruotsiksi *indelningen i Regionförvaltningsverkens verksamhetsområden* tai *indelningen i verksamhetsområdena för regionförvaltningsverken*, englanniksi *breakdown of areas of operation of the Regional State Administrative Agencies*).

Esimerkiksi *Etelä-Suomen läänistä* tuli *Etelä-Suomen aluehallintoviraston toimialue* (ruotsiksi *Verksamhetsområdet för regionförvaltningsverket i Södra Finland*, englanniksi *area of operation of the Regional State Administrative Agency for Southern Finland*). Nimistöllistä sekaannusta aiheutti vielä se, että viraston ja alueen nimessä *Oulu* korvattiin nimellä *Pohjois-Suomi*, jolloin *Pohjois-Suomi* sijoittui *Lapin* eteläpuolelle. Tästä on aiheutunut haittaa säätiedotuksissa, kalastuslupien myöntämisessä jne.[16]

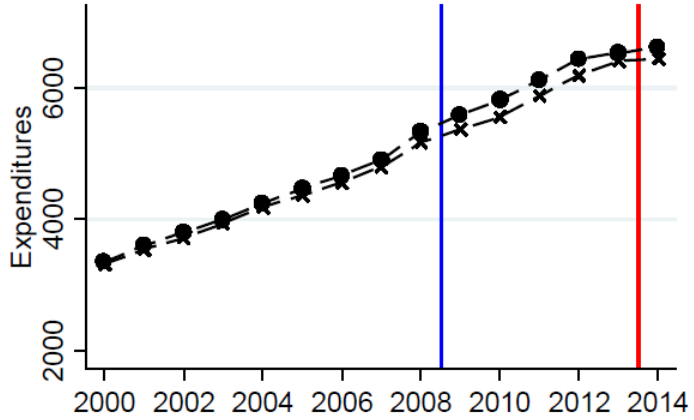
Sosiaali- ja terveyspalvelu- ja maakuntauudistus 2020

Suomen hallinnollinen jako on jälleen muuttumassa. Paljon keskustelua aiheuttanut ja aikaa vienyt sosiaali- ja terveyspalveluuudistus (*sote*) ja maakuntauudistus tulevat tiettävästi voimaan 1.1.2020. Uudistuksessa sekä julkiset sosiaali- ja terveyspalvelut

[16] Hartonen & al.

että esimerkiksi ELY-keskusten, TE-toimistojen, aluehallintovirastojen, maakuntaliittojen ja kuntien tehtäviä on päätetty siirtää maakuntien vastuulle. Maakunnista on tarkoitus tehdä itsehallinnollisia alueita omine vaaleineen ja myöhemmin mahdollisine verotusoikeuksineen. Uudistus merkitsisi nykyisten aluehallintovirastojen lakkauttamista.

Kun kunnilta on siirtymässä maakunnille joukko vastuullisia tehtäviä, tarve kuntaliitoksiin on vähentynyt. Vuonna 2017 ei ole tehty yhtään kuntaliitosta. Vuoden 2016 alussa toteutui neljä kuntaliitosta, vuoden 2017 alussa kaksi ja yksi jo vahvistettu kumoutui (Rääkkylän ja Kiteen kuntaliitos kumoutui KHO:n päätöksellä. Rääkkylän kunnanvaltuusto oli vastustanut liitosta). Valtion taloudellisen tutkimuskeskuksen lokakuussa 2017 valmistuneen selvityksen mukaan kuntaliitosten supervuoden 2009 kuntaliitoksista ei syntynyt säästöjä.

Kuvio 3. *Kuntien menot asukasta kohden.* Merkkien selitykset: - - x - - (kunnat, joissa ei tehty kuntaliitosta), - - ●- - (kuntaliitoksen läpikäyneet kunnat). Pystysuora viiva vuoden 2008 kohdalla ilmaisee tutkimukseen valittua kuntaliitosten supervuotta. Harjunen & al. 2017: 17.

Sen sijaan tapahtui jossain määrin alueellista eriytymistä, kun sosiaali- ja terveysalan työpaikkoja siirtyi keskittämisen myötä pienemmistä liitoskunnista suurempiin kuntiin ja niiden keskuksiin.[17]

Lähteet

Lait, asetukset ja päätökset

eoak 4925/2012 = Eduskunnan oikeusasiamiehen päätös: ELY-central elinkeino-, liikenne- ja ympäristökeskuksen ruotsinkielisenä lyhenteenä ei ole kielilain eikä hallintolain mukainen.http://www.eduskunta.fi/triphome/bin/thw.cgi/trip/?${APPL}=ereoapaa&${BASE}=ereoapaa&${THWIDS}=0.58/1516007338_18618&${TRIPPIFE}=PDF.pdf

Kuntajakolaki 1698/2009.

Kuntalaki 10.4.2015/410.

Laki aluehallintovirastoista 20.11.2009/896.

Maakuntajakolaki 11.12.1997/1159.

Suomen perustuslaki 11.6.1999/731.

Valtioneuvoston asetus aluehallintovirastoista 906/2009.

Kirjallisuus

Hakala, Ulla; Sjöblom, Paula 2016: Kunnan nimellä on väliä. – Kielikello 2/2016. http://www.kielikello.fi/index.php?mid=2&pid=11&aid=2892

Harjunen, Oskari; Tuukka Saarimaa; Janne Tukiainen 2017: *Political Representation and*

Effects of Municipal Mergers. VATT Working Papers 98. Valtion taloudellinen tutkimuskeskus.

VATT Institute for Economic Research. Helsinki, October 2017. http://vatt.fi/documents/2956369/4541479/wp98.pdf/cbbfb090-fa13-4266-85d2-c44282e99b14

[17] Harjunen & a.l 2017: 27

Hartonen, Sari; Eeva-Kaisa Heikura; Nina Martola; Terhi Nikkanen; Sirkka Paikkala; Harry Schulman; Matti Tikkanen 2010: Säätiedotusten nimet ja alueet. – *Kielikello* 4/2010. http://www.kielikello.fi/index.php?mid=2&pid=11&aid=2346

Iltanen, Jussi; Paikkala, Sirkka 2006: Kuntaliitoksissa uhkaa kadota runsaasti paikannimiä. – *Helsingin Sanomat*, Pääkirjoitukset, Vieraskynä 6.1.2006.

KKL = *Kaupunkien ja kuntien lukumäärät 23.2.2017*. https://www.kuntaliitto.fi/asiantuntijapalvelut/kaupunkien-ja-kuntien-lukumaarat (luettu 23.8.2017).

Koistinen, Ulla 2013: Kuntaliitokset 2013 – kunnannimestä pitäjännimeksi? – *Kielikello* 1/2013. http://www.kielikello.fi/index.php?mid=2&pid=11&aid=2568

KKA = *Kuntanumerot ja kuntapohjaiset aluejaot 27.2.2017*. https://www.kuntaliitto.fi/asiantuntijapalvelut/kuntanumerot-ja-kuntapohjaiset-aluejaot

Mikkonen, Pirjo; Paikkala, Sirkka 2007: Recommendation on the changes of municipality names in Finland. – *The Ninth UN Conference on the Standardization of Geographical Names. New York 21–30 August 2007*. https://unstats.un.org/UNSD/geoinfo/UNGEGN/docs/9th-uncsgn-docs/econf/9th_UNCSGN_e-conf-98-123-add1.pdf

Onkamo, Ulla 2016: Pitäjät pinnalla. – *Kielikello* 4/2016. http://www.kielikello.fi/index.php?mid=2&pid=11&aid=2950

Paikkala, Sirkka 1998: Maakuntakatsaus. – *Kielikello* 2/1998. http://www.kielikello.fi/index.php?mid=2&pid=11&aid=102

Paikkala, Sirkka 2009: Sammatin pojasta Lohjan pojaksi? – Kuntien nimenmuutokset vuonna 2009. – *Kielikello* 1/2009. http://www.kielikello.fi/index.php?mid=2&pid=11&aid=1975

Paikkala, Sirkka 2010: Kunta, kaupunki ja pitäjä. – *Kielikello* 3/2009. http://www.kielikello.fi/index.php?mid=2&pid=11&aid=2031

Suomen kielen lautakunta, suositus *Yhdistyvien kuntien nimet* 13.2.2006. https://www.kotus.fi/ohjeet/suomen_kielen_lautakunnan_suosituksia/suositukset/yhdistyvien_kuntien_nimet

Sirkka Paikkala: Sada aastakka Soomõ valitsõmispiirkundõ – valitsõmispiirkunnaq ja näide nimeq

Soomõ umavalitsusõ põhiütsüseq ommaq vallaq (soomõ keelen *kunta*). Põhisäädüse perrä käü näide valitsõminõ läbi valla inemiisi umavalitsusõ.

Vallaq saiq üle terve Soomõ algusõ aastil 1865–1866. Sis luudiq umavalitsusõq ka maalõ ja eräldedi nii ilmalik valitsõminõ kerigukogohuisi valitsõmisõst. Inne taad olľ sääne ilmalik valitsõminõ olnuq õnnõ liinon.

Aastagal 1900 olľ Soomõn 510 valda. Ku Soomõ sai aastagal 1917 umaette riigis, olľ valdo kokko 532. Päält tuud om innembäidsist vallost viil vahtsit valdo eräldet. Kõgõ inämb olľ valdo aastail 1942–1944, sis olľ naid 603. Päält tuud om seo muutus ümbre käändünüq ja 2017. aastaga algusõn olľ Soomõn 311 valda.

Valdo sagõhidõ kokkopandmiisi ja nimemuutmiisi peräst naati murõhtama tuud, kas nimmi mõistõtas iks valliq mõistligult ja üle terve maa ütesugutsidõ põhimõttidõ perrä. Aastagal 2006 anď Kodomaa kiili keskusõ soomõ keele kogo soovitusõ põhimõttist, mink perrä võisiq kokkopantavidõ valdo nimmi valliq (Mikkonen, Paikkala 2007).

Piirkundõ parõmbas arõndamisõs ja plaanõ tegemises om maa jaet *maakunnõs* (ingl *regions*, innemb *counties*), miä saisvaq kuun vallost. Maakundõ om kokko 18 + Ahunamaa esiqvalitsuspiirkund, ja näide nimeq olliq osalidsõlt peri vanno aoluuliidsi maakundõ nimist.

1634. aastagast riigivalitsõmisõ tekevvõimuütsüseq olnuq *lääniq* (ingl *county*) lõpõtõdiq ärq aastagal 2010. Näide ülesandõq anti piirkunnavalitsusammõtiilõ (*aluehallintovirasto*) ni eloala-, liikmis- ja keskkunnakeskuisilõ (*elinkeino-*, *liikenne-* ja *ympäristökeskus*). Piirkunnavalitsusammõtiid ja näide tüüpiirkundõ om kokko 6, lisas Ahunamaa.

Soomõ valitsõmisjaotus om jälki muutuman. Palľo arotamist ja aigo nõudnuq sotsiaal- ja tervüseteenüsevahtsõndus (*sote*) ni maakundõ muutus nakkasõq masma 2020. aastaga alostusõst. Tuu tähendäs üteliidsi valdo ülesandidõ kokkotõmbamist ja piirkunnavalitsusammõtidõ ärqlõpõtamist kõgõ näide nimmiga.

Tähüssõnaq: umavalitsuisi kokkopandmisõq, valitsuspiirkunnaq, umavalitsusõq, piirkunnaq, umavalitsuisi nimeq, nimemuutmiisi soovitusõq

Märksõnad: omavalitsuste liitmised, halduspiirkonnad, omavalitsused, piirkonnad, omavalitsuste nimed, nimemuutuste soovitused

Sirkka Paikkala: A century of government regions in Finland: administrative regions and what to call them

The basic units of local government in Finland are the municipalities. According to the constitution, the foundation of local government is the self-government by the residents of each municipality.

Modern local government arose in Finland in 1865–1866 from the separation of secular government from the government of parishes. Municipalities were now established also in the countryside, while prior to this, municipal government had only been exercised in the towns and the cities.

There were 510 municipalities in Finland in 1900. When Finland became an independent country in 1917, the municipalities numbered 532. New municipalities have since arisen after existing municipalities have been split. Finland had the most municipalities in 1942–1944, a total of 603. The numbers have since come down: at the beginning of 2017, there were 311 municipalities in Finland.

Increased municipal mergers and name changes raised concerns about whether one could trust that the name selection process was managed carefully and consistently in the whole country. The Finnish Language Board of the Institute for the Languages of Finland issued in 2006 recommendations of the principles of name selection to be followed in municipal mergers (Mikkonen – Paikkala 2007).

To help regional development and planning, Finland has been divided into regions (previously called counties; *maakunta* in Finnish, *landskap* in Swedish), which are made up of munici-

palities. There are 18 such regions + the autonomous region of the Åland Islands. The names of these regions partly reflect the names of the old historical counties.

The counties (including the old terms of *lääni* in Finnish and *län* in Swedish), which had represented the executive powers of central government since 1634, were abolished in 2010, when their powers and functions were transferred to the Regional State Administrative Agencies, and to the Centres for Economic Development, Transport and the Environment. There are six Regional State Administrative Agencies, each covering their own section of the country. Special provision exists for the Åland Islands. The short old terms *lääni/län* were replaced by *aluehallintoviraston toimialue* in Finnish, *verksamhetsområdet för regionförvaltningsverket* in Swedish and by an area of operation of the Regional State Administrative Agency in English.

The Finnish administrative map is now undergoing new change. The long-standing and much-debated health and social services reform as well as the regional government reform are expected to come into force on 1 January 2020. As a result, municipal functions will be curtailed and the Regional State Administrative Agencies will cease to be.

Keywords: municipal mergers, names of administrative regions, municipalities, regions, names of municipalities, recommendations on name changes

Sirkka Paikkala
Kotimaisten kielten keskus
Hakaniemenranta 6
FI-00530 Helsinki
sirkka.paikkala@kotus.fi

ADMINISTRATIVE-TERRITORIAL REFORMS IN THE EASTERN REGION OF LATVIA – LATGALE (1917–2016)

ANDRA ZUBKO-MELNE

Introduction

Over the years, the regional policy in the territory of Latvia has rapidly changed. The administrative-territorial division has been closely related to the economic life of the country. Historically, it has developed in compliance with the according political system of the country, and it has been established for the public administration to solve mainly political and economic issues.

The paper aims to present the administrative-territorial changes in Latgale, the cultural region of the Eastern Latvia, over the period of 100 years.

Essential in the exploration of the topic are not only legislative documents, but also archive materials that allow to study these processes from original sources and cartographic materials, enabling the visualization of the situation. In Latvia, there is only one extensive scientific paper in this field - the Research Guide of Archives that includes systemized information of the National Archives of Latvia on the collections related to the Soviet administrative division. However, it is necessary to get acquainted with these collections to understand the correlations in the territorial changes. At the moment, there is a need for a historical database regarding the administrative division of Latvia; however, the creation of such database would require great efforts as the documents of the collections only partially reflect the course of the reforms, because they rarely include border descriptions. As a result, additional materials are needed for the historical research of the situation.

During the period from 1917 to 2016, about 150 legislative acts have been adopted regarding changes in the administrative-territorial division of Latgale and changes in the names of the administrative-territorial divisions.

In order to achieve the research goal and to meet the enabling objectives of the study, several general scientific methods were applied. During the analysis of various documents, a number of different information sources were examined (newspapers and magazines of the relevant period, laws and regulations, archive documents and cartographic material). Source analysis (or external criticism of historical sources) was applied by the use of documentary sources varying in form and content. This method allows to obtain comprehensive information about the study object. The historical comparison method was applied to show changes in territory and geographical names over time. By illustrating spatial variations of territories, as well as by analysing borders of different territories over time, it is possible to assess the overall nature of these developments, for instance, how the areas of territories and the location of dwellings change.

Historical insight

At the beginning of the last century, there were three historical and cultural regions in Latvia - Courland, Vidzeme and Latgale.

From the end of the 18th century until the beginning of the 20th century, Courland was a part of the Courland Governorate of the Russian Empire, Vidzeme together with Southern Estonia was included in the Governorate of Livonia (both of these governorates were Baltic provinces), but Latgale was in the Western province of the Russian Empire - Vitebsk Governorate (Image 1).

This historic affiliation with Latgale being separate from the other cultural-historical regions justifies the fact that Latgale is a special region of Latvia as the history of this region differs from the rest of the territory of Latvia and it has its own Latgalian written language, one of the forms of the Latvian language.

The Official Language Law of the Republic of Latvia[1] states that the official language of the state is Latvian; however, the

[1] Valsts valodas likums. (1999). LR likums. *Latvijas Vēstnesis*, Nr. 428/433, 21. decembrī.

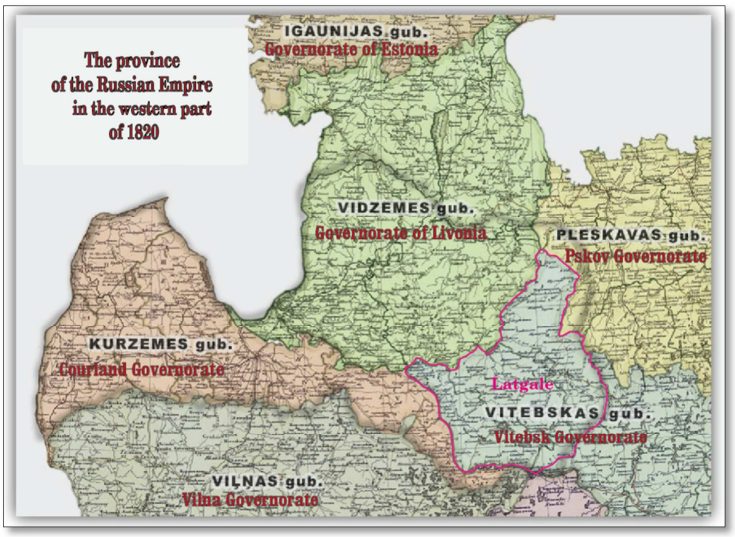

Image 1. Western governorates of the Russian Empire in 1820. Source: Author's development based on http://www.ciltskoki.lv/_kartes/1820_Kriev_imper_rietumi/1820_index.svg

state shall ensure the maintenance, protection and development of the Latgalian written language as a historic variant of the Latvian language.

The Latgalian language is an integral part of the Latvian heritage. According to the results of the Latvian census of 2011, 8.8% of Latvia's inhabitants, or 164,500 people, speak Latgalian every day[2].

Historically, there were two-step self-governments in Latgale: parishes (*pagasts*, *волость*) and rural or peasant communities (*lauku vai zemnieku sabiedrība*, *сельское общество*) that before the abolition of serfdom comprised peasants of the land belonging to a single nobleman. Peasants belonging to a manor,

[2] Latviešu valodas paveida – latgaliešu valodas lietošana. (2012). Source: Central Statistical Bureau of Latvia https://www.csb.gov.lv/lv/statistika/statistikas-temas/iedzivotaji/tautas-skaitisana/meklet-tema/1256-latviesu-valodas-paveida-latgaliesu-valodas.

half a manor (*foļvarka*) or other territories, who were united by a single parish, retained certain self-government functions even after the abolition of serfdom as demonstrated by the First All-Russia Population Census archive materials from 1897.[3]

Latgale was the only region in Latvia where since the 17th century to the 1920s and 1930s the dominating type of rural populated areas was hamlet (*sādža*) (Image 2, 3), also known as *dzerauņa* and *sola*; all of these names denote the same type of settlement.

In the rest of Latvia, the main type of settlement was farmstead (*viensēta*). The prolonged existence of hamlets in Latgale can be explained by its historical situation. The abolition of peasant hamlets, initiated by the German noblemen, was interrupted by the Livonian War, which resulted in Latgale remaining a part of the Polish-Lithuanian Commonwealth.[4]

Image 2. A map fragment of Ludza County, Zaļmuiža Parish, Zaļmuiža rural community. Source: Cultural Historical Museum of Nautreni. Nr. NVSM0105.

[3]Latvijas Nacionālā arhīva Latvijas Valsts Vēstures arhīva, 2706. fonds (Krievijas 1897. gada tautas skaitīšanas materiāli Kurzemes, Vitebskas un Vidzemes guberņā)

[4] Bērziņš, Osvalds 1958: Latviešu zemnieku māju arhitektūra. Rīga: Latvijas Valsts izdevniecība, 9.

Image 3. Overview of a hamlet in Latgale - Ludza County, Eversmuiža Parish, Degteri hamlet. Source: Bērziņš, O. (1958) *Latviešu zemnieku māju arhitektūra*. Rīga.

Administrative-territorial changes (1917–1944)

On 14 December 1917, the Council of People's Commissars of RSFSR issued order No. 93 regarding the separation of Daugavpils, Ludza and Rēzekne counties (*apriņķi*) from the Vitebsk Governorate and their annexation to the Governorate of Livonia.[5] One of the first projects of the administrative division of Latvia was established even before the proclamation of independence of Latvia when the Provisional Land Council of Vidzeme developed a project regarding temporary administrative governance of the Governorate of Livonia which had been designed to unite all of the land populated by Latvians, including Latgale. The project was not implemented because of the battle of two great powers over the territory of Latvia; however, it served as the basis for the administrative division of Latvia after its independence was established. The Republic of Latvia pro-

[5] Latviešu konversācijas vārdnīca, 10. s.,1933., 20241.

claimed independence on 18 November 1918; however, the official state borders were still a future issue. On 1 December 1918, the invasion of the Red Army in the territory of Latvia began. In 1919, the Soviet government established in Latvia carried out several rearrangements also in the administrative territorial matter; afterwards, the War of Independence began so the actual accession of Latgale to Latvia took place after the War and the ceasefire agreement on 1 February 1920, when also the reorganization of the administrative authorities of Latgale began, the administrative changes introduced by the Soviet Union were cancelled, the division in counties (three counties, 52 parishes and two towns) lasting until 1917 was re-established.

On 17 June 1924, Saeima, the legislative body of Latvia, decided to approve the list of parishes and to order the change of a number of parish names. The transcripts of Saeima include many materials on discussions regarding the spelling of place names. The main topic of the discussion was the place names of Latgale - whether they should be written in compliance with the Latgalian or Latvian literary language.

For example, in 1924, the members of the first Saeima who were elected from the political parties from Latgale repeatedly submitted proposals to lawfully approve local municipality names in Latgalian; for instance, to name Balvu parish as Bolvu parish, Liepnas as Lipnas, Baltinavas as Baltinovas, Bikavas as Bykovas, Silajāņu as Sylajoņu, etc. However, all of these proposals were rejected. [6]

Still, it was decided that place names should comply with the united Latvian spelling developed by the linguist Jānis Endzelīns, and the names of certain parishes should be better sounding, attempting to avoid the word "manor" (*muiža).* The decision entered into force on 22 July 1925, and the change of place names took place on 1 September 1925. During the inter-war period, 12 of the biggest small towns (*miests*) were granted town rights. Also, the name of the populated areas *sādžas* (hamlets) was changed to a more Latvian name *ciems* (village), although

[6] Saeimas Stenogrammas, Nr. 2. (1924), 549.–553. lpp., 27. maijā.

in Latgale the name *sādža* was used up until the end of the 20th century.

In 1940, when the Republic of Latvia was occupied by the Soviet Union, there were already four counties, 71 parishes and 14 towns. As a result of the occupation, the Latvian Socialist Soviet Republic was established; on 25 August 1940, the LSSR Constitution was adopted during the emergency session of the LSSR "People's Parliament". In comparison with the USSR constitution adopted in 1936, only the second chapter on State Regime was different as in Latvia the previous administrative-territorial division was retained; however, it was only a matter of time as the integration of LSSR into USSR began. These processes also affected the administrative-territorial division.

After the occupation of the Republic of Latvia in 1940, discussions regarding the territorial reform of LSSR took place. The aim of the reform was to align the administrative territories of Latvia with other "brotherly" republics. Certain reforms were implemented, one of them in Latgale.

In the spring of 1941, a new project for the administrative division of Latvia[7] was developed following Moscow's orders, but its full implementation was interrupted by German occupation. One of the territorial changes in Latgale implemented before the German occupation was the addition of Aiviekste, Krustpils, Vīpe and Medņi parishes and the towns of Krustpils and Gostiņi to Jēkabpils district; the decision was enforced on 18 March 1941.[8] During the next few years, this territorial division did not change. The mentioned reform disrupted the cultural-historical borders of Latgale.

Following the occupation of the Baltic States by Nazi Germany, a new military administration was established; however, in 1941 the civil administration system was developed, and a military and civil administration structure named Reichs-

[7] Strods, H. (1992). *Latvijas lauksaimniecības vēsture. No vissenākajiem laikiem līdz XX gs. 90. gadiem*. Rīga, Zvaigzne, 215. lpp.

[8] Par Daugavpils un Rīgas apriņķu 5 pagastu un 3 pilsētu pievienošanu Jēkabpils apriņķim. (1941). Latvijas PSR Augstākās Padomes Prezidija dekrēts. *LPSR AP Prezidija ziņotājs,* Nr. 65, 19.martā.

kommissariat Ostland was introduced on 25 July in Kurzeme and on 1 September throughout the territory of Latvia.[9]

Ostland's territory was divided into four General Regions that were administered by General Directors: Estonia (Estland); Latvia (Lettland); Lithuania (Litauen); Belarus (Weißruthenien). Each General Region was divided into county regions (*Kreisgebiete*). The General Region of Latvia consisted of five county regions, Latgale was administered by Daugavpils County (*Dünaburg*). The number and structure of counties and parishes mostly remained the same as they were during the period of the Republic of Latvia: Daugavpils County included 21 parishes, Rēzekne County – 19 parishes, Ludza County – 12 parishes and Abrene County – 15 parishes.[10] The Reichskommissariat Ostland existed until 8 September 1944.

The Soviet armed forces returned to the territory of Latvia in August of 1944, and rapid administrative changes followed. According to the suggestion of the Presidium of the LSSR Supreme Council, the territory of Latvia was reduced. Abrene town and six parishes were added to Pleskava region of RSFSR. During the first post-war years, division in counties remained; however, work on the territorial administration reform continued that substantially differed from the historical system and administrative-territorial division. During the Soviet occupation, the administrative division of the territory of Latvia was established based on the model of the rest of the Soviet Union, and it was aligned with the structure of economic development and political objectives.

Administrative-territorial changes (1945-1989)

Year 1945 marked a breakthrough in existing administrative-territorial division. A new reform began, parishes were fur-

[9] Feldmanis, I. (2007). Vācijas okupācijas politika Baltijā (1941–1945): vispārējās tendences un specifiskās iezīmes. No: *Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti*, 19. sējums. Rīga: Latvijas vēstures institūta apgāds, 121. lpp.

[10] Lettland. VI. Bevölkerungsbewegung und Gesundheitspflege. 85. Administrative Einteilung 1943: Statistische Berichte für das Ostland, Januar/April.

ther divided into smaller administrative-territorial units – the villages. Substructures – Village Executive Committees (Councils) – were established in parishes, the main aim of these committees was to direct the collectivization processes. Initially, borders between village councils were not strictly established. The most important was the administrative centre - village as a place of local administration uniting the nearest populated areas. *Villages* or *village* council (ciemapadomes) territories were founded until the end of 1945 by several orders of the Presidium of the LSSR Supreme Council that were gradually adopted for each county. The name ciems (village) had two meanings during the Soviet period: a populated area and the basic unit of administrative-territorial division. These two concepts were often confused. In Latgale, there were 61 parishes and 378 villages as administrative division units were created.

At the end of 1949, the two-step administrative division in parishes and villages as well as the replacement of counties (*apriņķi*) with districts (*rajoni*) were abolished. In compliance with the order of the Presidium of the LSSR Supreme Council issued on 31 December 1949,[11] counties (*apriņķi*) and parishes in Latvia were abolished. The creation of districts was a political objective as proven by the article by Dzintra Vīksna[12] where Stalin's indications for the 16th Congress of the All-Union Communist Party (Bolsheviks) are cited: "The purpose of the establishment of districts is to bring the Soviet and the economic cooperative apparatus nearer to districts and villages to resolve the agricultural issue in advance."

On 14 June 1954, the largest Soviet administrative-territorial reform in Latvia took place, small territorial divisions were merged according to the borders of agricultural artels. As a result, 167 administrative divisions or village territories remained in the territory of Latgale.

---

[11] Par lauku rajonu nodibināšanu Latvijas PSR sastāvā. (1949). LPSR APP 31. decembra dekrēts. *LPSR Augstākās Padomes Prezidija Ziņotājs*, Nr. 135, 31. decembrī.

[12] Vīksna, Dzintra 1999: Administratīvi teritoriālās izmaiņas Latvijā PSRS ietvaros (1940–1991). No: Caune, Andris (sast.). Latvijas zemju robežas 1000 gados. Rīga: Latvijas vēstures institūta apgāds, 245.

During the following years, the process of administrative division and territorial redistribution continued. Each year, administrative borders of certain villages or the village names were changed, except in 1970, when the population census was planned; therefore, already in 1969 a decision was made to temporarily suspend the administrative-territorial reform.[13] After the census, reforms continued, and their scope diminished only in the 1980s. Consequently, in 1982, the following instructions and rules regarding the procedure for the LSSR administrative-territorial system problem solving were issued: setting the procedure for the establishment and abolition of all-level administrative divisions; stating the list of all documents and materials necessary in the case of the establishment, abolition or change of borders of districts, including populated areas in the category of towns or townships; setting and broadening town borders or creating new boroughs; creating, removing, dividing and merging villages; changing the administrative centre; as well as naming new populated areas, renaming the existent populated areas or removing populated areas.[14] Chaotic territorial changes were stopped by these strict regulations.

From 1959 to 1967, the administrative reform of districts took place; as a result, the number of districts was diminished from 58 to 26. This division of districts remained until 2009.

During the Soviet period, administrative-territorial borders were repeatedly changed, including the borders of the historical region Latgale; a part of Latgale was included in Vidzeme, but several territories of the Selonian region were added to Latgale. During the inter-war period, the territory of Latgale included the largest parishes in terms of area; however, the system of villages dispersed the administrative division of Latgale, and consequently its territory comprised a relatively large number of small ad-

[13] Par administratīvi teritoriālo pārveidojumu pagaidu pārtraukšanu sakarā ar iedzīvotāju skaitīšanu 1970. gadā. (1969). LPSR APP 26. jūnija dekrēts. *LPSR Augstākās Padomes Prezidija Ziņotājs,* Nr. 28, 10. jūlijā.

[14] Par Latvijas PSR administratīvi teritoriālās iekārtas jautājumu izlemšanas kārtību (1982). LPSR APP 24. februāra dekrēts. *LPSR Augstākās Padomes Prezidija Ziņotājs,* Nr. 10, 11. martā.

ministrative units. In 1989, the territory of Latgale was divided into six districts and 139 village territories.

Administrative-territorial changes (1990–2016)

After the proclamation of independence, both the form of economic activity and the functions of administrative divisions changed.

On 15 February 1990, the decision "On the Creation of People's Local Government System" was made by the Supreme Council of LSSR. The decision set the procedure for the transition to a peoples' local government system. It was expected to be implemented gradually by developing a two-set administra–tive system of peoples' local government, which consisted of the first level – parishes, villages, district towns and town districts – and the second level – regions and Republican cities. Furthermore, it was decided to rename villages as parishes, townships as villages, towns under districts as district towns, and towns under the Republic as Republican towns.[15] The decision was followed by the development of three individual draft laws on municipalities, towns and parish municipalities; however, the law on parishes was adopted only in 1990.[16]

On 4 May 1990, the Declaration of the LSSR Supreme Council "On the Restoration of Independence of the Republic of Latvia" was adopted,[17] the Prime Minister of the Republic of Latvia was instructed to develop a draft law on the procedure for deciding issues regarding the administrative-territorial division of the Republic of Latvia.

After the restoration of independence of the Republic of Latvia, the validity issue of the current territorial division was addressed and discussed; also, first steps towards administrative

[15] Par Tautas pašvaldības sistēmas izveidošanu. (1990). Latvijas PSR Augstākās Padomes 15.februāra lēmums. Cīņa, Nr. 74, 2. martā.

[16] Par pagasta pašvaldību. (1990). LPSR likums. *LPSR Augstākās Padomes Prezidija Ziņotājs, Nr.*10, 9. martā.

[17] Par Latvijas Republikas neatkarības atjaunošanu. (1990). LPSR AP 4.maija deklarācija. LR Augstākās Padomes un Valdības Ziņotājs, Nr.20, 17. maijā.

reforms were taken. The renaming of parishes took place as well.

As a result of administrative restructuring, the territory of Latgale consisted of six districts (Balvi, Daugavpils, Krāslava, Ludza, Preiļi and Rēzekne), 139 parishes and 14 towns (Balvi, Dagda, Daugavpils, Ilūkste, Kārsava, Krāslava, Līvāni, Ludza, Preiļi, Rēzekne, Subate, Viļaka, Viļāni and Zilupe), including two Republican towns (Daugavpils, Rēzekne).

On 19 May 1994, the law "On Local Governments" was adopted.[18] The law referred to all-level local governments (districts, towns and parishes). After the adoption of the law, both the structural changes of municipality-level local governments and the necessity to merge parishes were widely discussed. Different models of the merger were offered, many projects were developed; however, local governments did not rush to implement these reforms, and the administrative borders of local governments remained the same.

The first changes in the territory of Latgale were introduced in 1998, when two local governments in Daugavpils and Ludza districts consolidated their borders. In October 1998, Līdumnieki parish of Daugavpils district was added to Demene parish[19], and Miglinieki parish of Ludza district was added to Nautrēni parish.[20]

Interestingly enough, these parishes were merged less than three weeks before 21 October 1998, when "Administrative-Territorial Reform Law" was adopted[21], according to which the merged parishes form municipalities (*novadi*) by retaining the territorial division, not by consolidating borders.

---

[18]Par pašvaldībām. (1994). LR likums. *Latvijas Vēstnesis*, Nr. 61, 24. novembrī.

[19] Par Daugavpils rajona Līdumnieku pagasta apvienošanos ar Daugavpils rajona Demenes pagastu. (1998). LR MK 26. septembra noteikumi Nr. 362. *Latvijas Vēstnesis*, Nr. 283, 1. oktobrī.

[20] Par Ludzas rajona Miglinieku pagasta apvienošanos ar Ludzas rajona Nautrēnu pagastu. (1998). LR MK 26. septembra noteikumi Nr. 363. *Latvijas Vēstnesis*, Nr. 283, 1. oktobrī.

[21] Administratīvi teritoriālās reformas likums. (1998). LR likums. *Latvijas Vēstnesis*, Nr.322/325, 30. oktobrī.

In Latgale, eight municipalities (*novadi*) were created during the period from 1998 to 2007. In 2007, regulations of the Cabinet of Ministers "On Administrative-Territorial Division of Local Governments" entered into force.[22] These regulations repealed all regulations of the Cabinet of Ministers that previously served as the basis for creating municipalities and determined the administrative division of the Republic of Latvia in nine Republican towns and 102 municipalities. This law entered into force on 1 Januarv 2009, but it was already cancelled on 31 December in compliance with the "Law On Administrative Territories and Populated Areas" developed by the Cabinet of Ministers,[23] that was approved in Saeima on 18 December 2008 after extensive debates. As a result of this decision, Baltinava Municipality, the smallest municipality in Latvia, was added to the territory of Latgale.

The law was implemented, and starting from 1 July 2009, 26 districts were abolished and 109 municipalities were created in the Republic of Latvia (in Latgale – 19 municipalities), combining all parishes and towns, excluding nine Republican towns (in Latgale – Daugavpils and Rēzekne). In comparison with the historical administrative territory of Latgale, the municipality reform did not take into account the ethnographic borders in the creation of municipalities. Over the past seven years, no changes in the administrative division of Latgale have been introduced; in the rest of the territory of Latvia, one municipality has been divided, and currently there are 110 municipalities and nine Republican towns in the territory of Latvia. Comparing Image 4 and Image 5, we can see that the size of districts and parishes was similar in the entire territory; however, the newly created municipalities differ greatly in size. The smallest municipality of Latgale is Baltinava Municipality that was created instead of Baltinava Parish, its total area is 185 km^2; however, the largest is Rēzekne Municipality that combines 25 parishes and its territory

[22] Par vietējo pašvaldību administratīvi teritoriālo iedalījumu. (2007). LR MK 4. septembra noteikumi Nr. 596. *Latvijas Vēstnesis*, Nr. 160, 4. oktobrī.

[23] Administratīvo teritoriju un apdzīvoto vietu likums. (2008). LR likums. *Latvijas Vēstnesis,* Nr. 202, 30. decembrī.

takes up 2,524 km^2. Image 5 demonstrates the ethnographic border of the region of Latgale and the administrative-territorial borders of municipalities that currently are a part of Latgale region, as well as the number of towns and parishes included in the region. In 2006, planning regions were created and appointed to district borders.

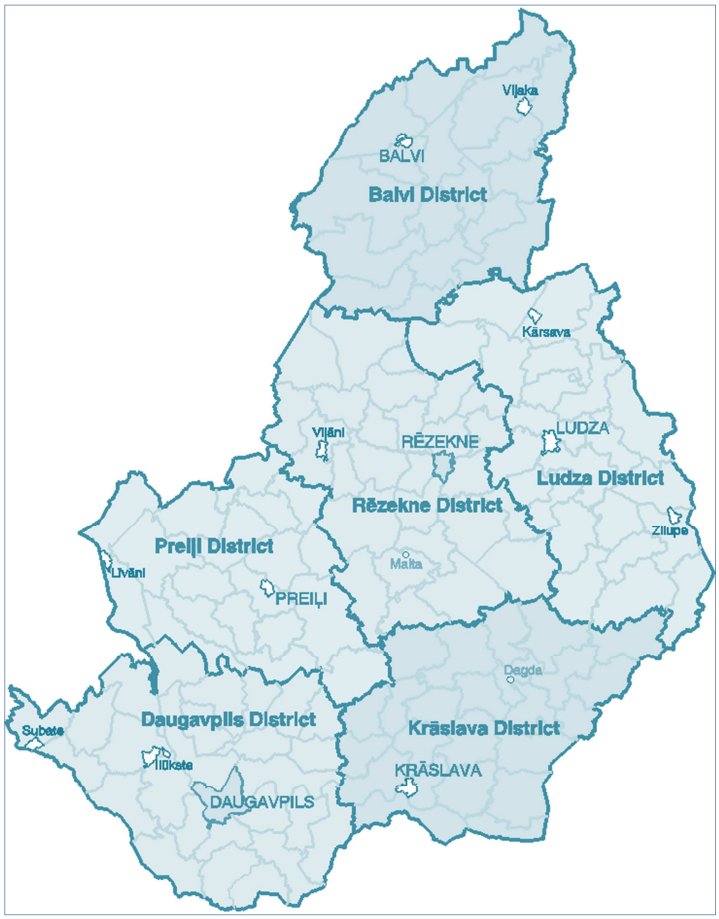

Image 4. Administrative-territorial division of districts in Latgale (1998).

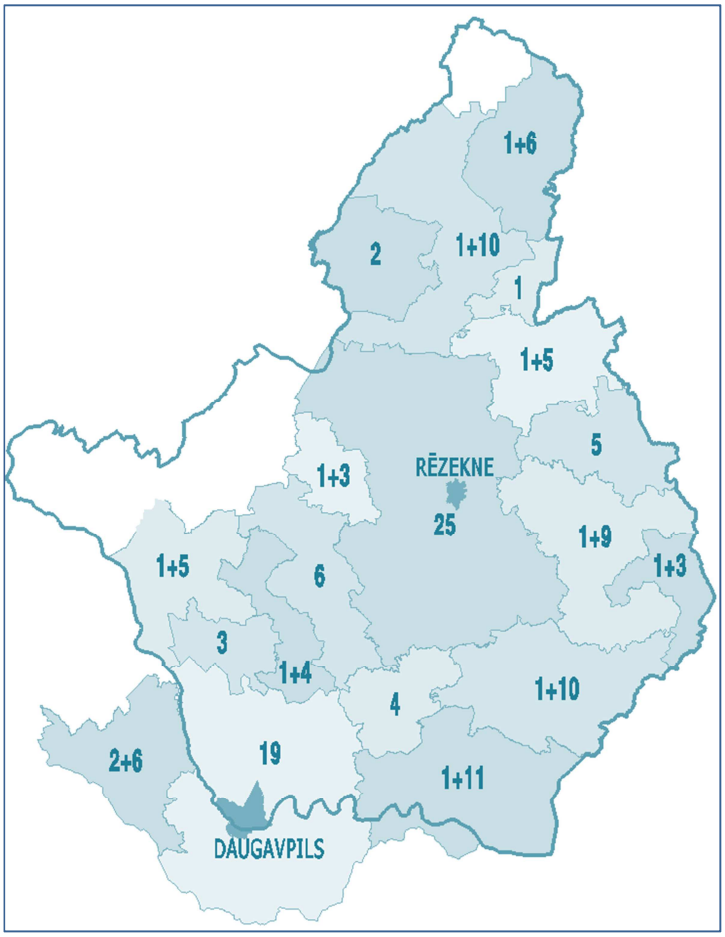

Image 5. Administrative-territorial division of municipalities and the number of structural units in Latgale (2009); the ethnographic border of historical region of Latgale

If we compare the borders of Latgale in 1917 and the planning region borders of the present Latgale, then we can see that Latgale has given its territory to both Vidzeme planning region and Semigallia planning region, but a great part of Selonia is

now in the territory of Latgale planning region. Over the last 100 years, there have been multiple changes in the administrative-territorial division, territories have been both added to and separated from the ethnographic territory of Latgale.

Conclusions

The historical division of a territory constitutes an obstacle to obtaining information, because a database of the historical administrative division has not been created that would allow any interested party to look at the administrative division of a certain territory during any period of time. Such database would be necessary for historians and linguists, employees of archives, including the civil registry archive, local government employees and other interested parties. False information is also common as the names of administrative-territorial divisions have been not only similar, but also identical (Image 6).

Historical parishes were divided into several territories or village councils, and during the renaming process, a historical name was first given to one and then to the other territory, thus breaking the link between the name and the territorial location.

Such renaming of administrative territories results in issues that affect the creation of databases that require the alignment of data with a historically specific geographic territory. It is important not only to develop a database of territorial division, but also to geographically align populated areas with the specific administrative unit.

The ethnographic borders of the territory of Latgale have been changed; therefore, it is difficult to analyze and compare historical data related to a certain territory. This problem affects researchers of many fields – linguists, historians, folklorists, sociologists, bibliographers, etc.

Currently, the territory of the Republic of Latvia is divided into five planning regions the borders of which do not align with the borders of the historical counties of Latvia – Latgale, Kurzeme, Vidzeme, Zemgale and Sēlija. The Latgale planning region comprises the area of Sēlija, whereas Zemgale and Vidzeme

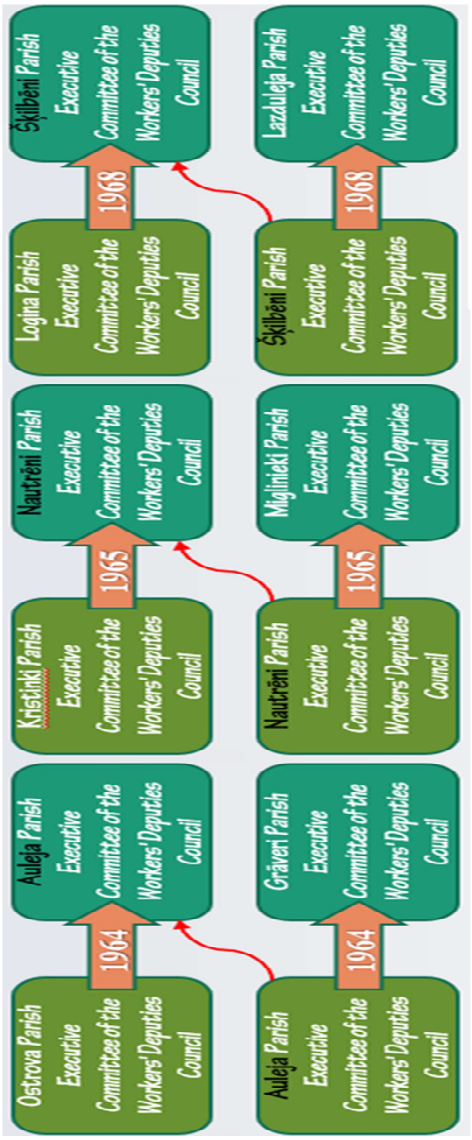

Image 6. Examples of renaming administrative-territorial divisions.

planning regions include a part of the historical district of Latgale and, therefore, the question arises regarding what should be considered as the territory of Latgale nowadays. There are no unequivocal answers. At most, Latgale is linked to the borders of the Latgale planning region, but there are spheres that bind Latgale to its cultural-historical borders or borders that existed when the Republic of Latvia was established in 1918.

The main issue related to the adherence of populated areas is the lack of a populated area list in legislative acts governing the administrative-territorial changes. The orders of the Presidium of the LSSR Supreme Council issued in 1945 had this appendix, but it has not been transferred to archive collections. Nowadays, border descriptions are concluded with real estate cadastre number, but without a populated area list. Therefore, this issue will be topical also in the future.

A list of populated areas should be annexed to laws and regulations due to the fact that cadastre numbers are subject to change and their identification in the historical context could cause problems. The second alternative are border coordinates that would benefit the process of border identification.

After the assessment of the administrative-territorial reform, it can be concluded that the historical territory of populated areas has not been taken into account in the establishment of administrative borders during the Soviet period; therefore, populated areas are divided and multiple border villages have emerged that include even more than one administrative unit. Over the years, these borders have not been changed; however, the border villages point out another issue of Latgale - differences in the interpretation of place names (Image 7).

Namely, the same village is often called differently in parishes. The principles of place name creation in the local governments of Latgale differ: some local governments respect the identity of the region and name villages according to commonly used Latgalian forms, but other local governments choose to issue names according to the rules of the Latvian literary language. Commonly, place names are imprecisely transferred to

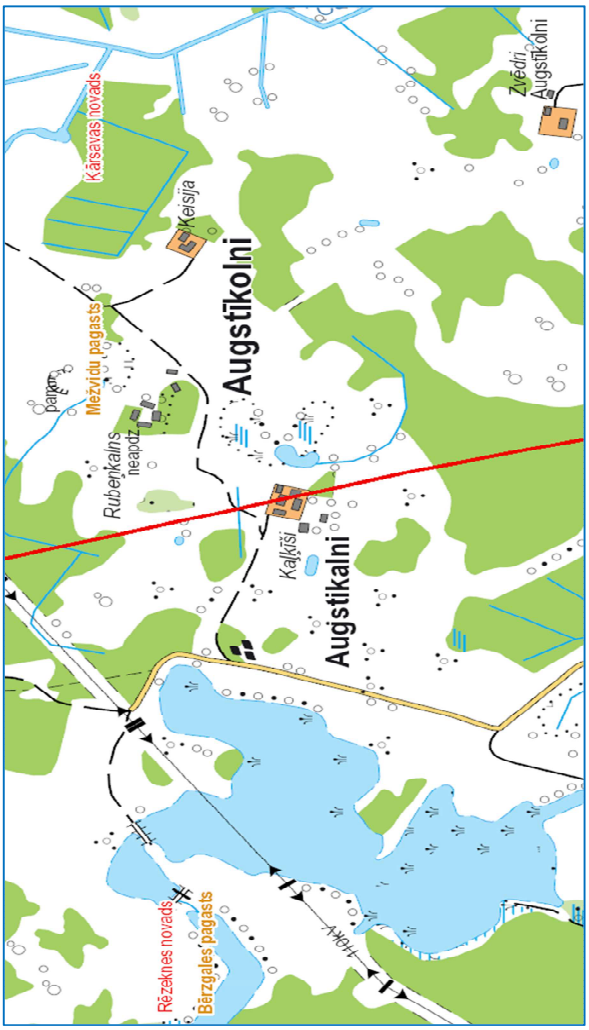

Image 7. Fragment of the topographic map of Rēzekne and Karsava districts (2015). Source: Karšu Pārlūks http://kartes.lgia.gov.lv (01.09.2018).

the literary sound system, thus causing errors. Some local governments do not pay attention to place names and repeatedly confirm the erroneous names.

For instance, Mūrnieki village (literary form of Latvian language), Miurinīki (Latgalian notation in Latvian), Mivrinieki (faulty notation where the first part of the word is formed in an inaccurate notation of the Latgalian language, but the other part has been left in the Latvian language format) (Image 8). In Latgalian, this name is written as Myurinīki, but the absence of the letter y from the Latvian alphabet is the reason why place names in Latgale are not displayed in the Latgalian written language form but according to the Latvian alphabet instead.

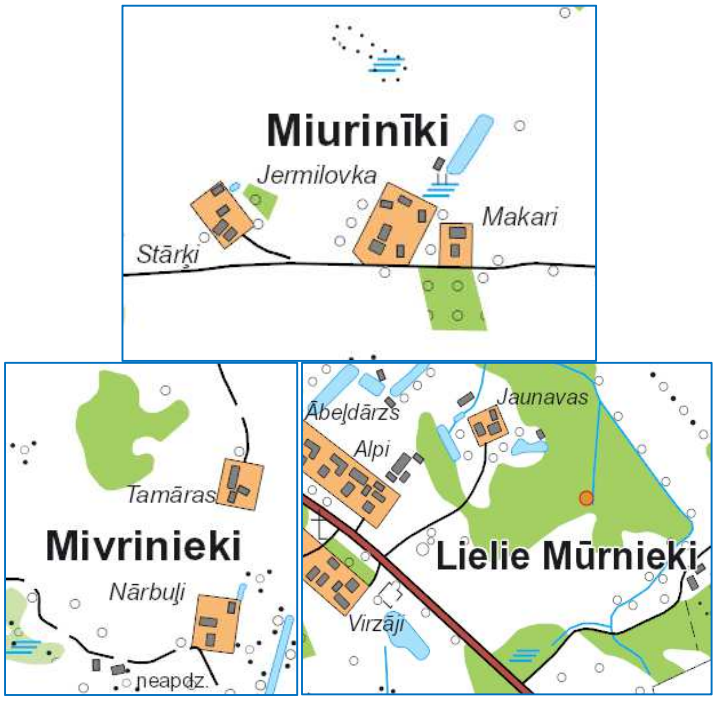

Image 8 Fragments of topographic maps of the territory Rēzekne and Preiļi districts (2015). Source: Karšu Pārlūks http://kartes.lgia.gov.lv (01.09.2018).

Administrative-territorial reforms have redivided the historical borders of Latgale; however, the recognition of place names in the landscape of Latgale is difficult. If the visual landscape elements are compared with the cartographic material, many differences appear (Image 9, 10).

One of the solutions could be bilingual inscriptions that have been introduced by the local government in Kārsava, namely by installing direction signs in the town and in parish centres both in Latvian and in Latgalian (Image 11), but these are only street names that originate from the Latvian language. In this case, the Latvian State Language Centre stated that names in Latvian should be placed first.

Image 9. Visual landscape elements of Bēšoni (Biešonu) village in Aglona district (Photo: O. Kovaļevska).

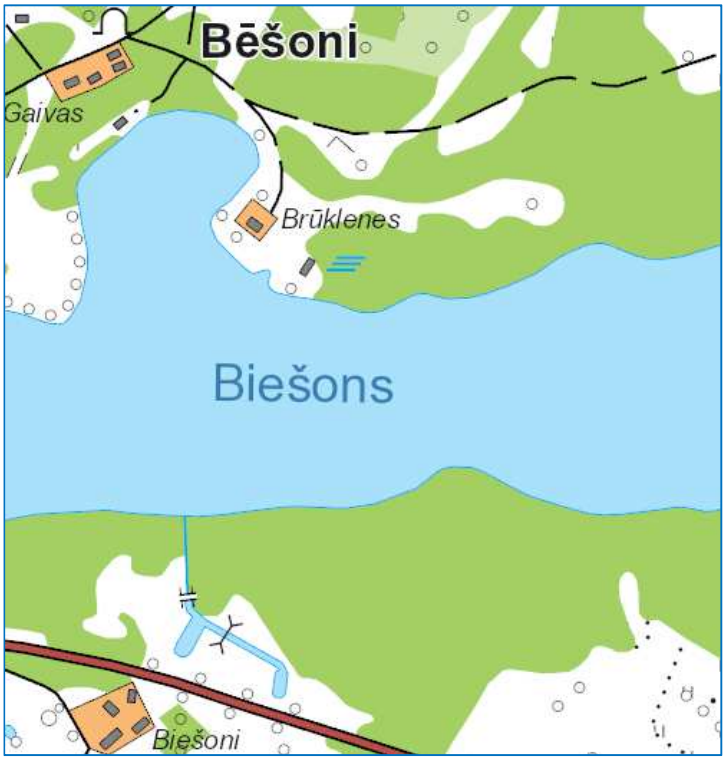
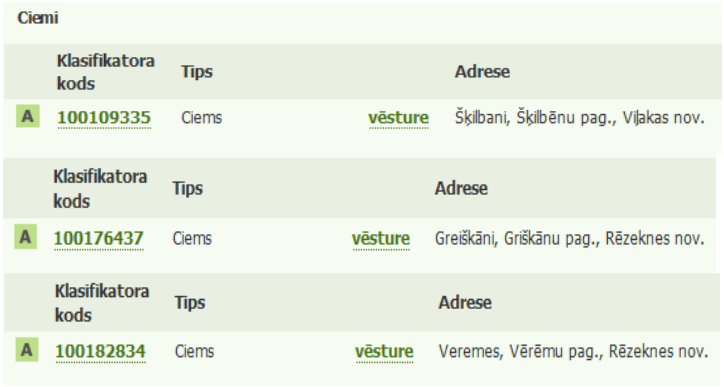

Image 10. Fragment of the topographic map of the territory of Aglona district (2014). Source: Karšu Pārlūks http://kartes.lgia .gov.lv (01.09.2018.)

The bilingual example does not apply to the names of administrative areas and the names of villages as administrative area names have often not been changed since the Soviet period (Image 12), and village names are changed according to the local dialect. Therefore, identical signs cannot be placed as the issue of which is the primary name and which is the secondary name remains.

Image 11. Street names in Kārsava district (Photo: J. Nogda).

Ciemi

	Klasifikatora kods	Tips		Adrese
A	100109335	Ciems	vēsture	Šķilbani, Šķilbēnu pag., Viļakas nov.

	Klasifikatora kods	Tips		Adrese
A	100176437	Ciems	vēsture	Greiškāni, Griškānu pag., Rēzeknes nov.

	Klasifikatora kods	Tips		Adrese
A	100182834	Ciems	vēsture	Veremes, Vērēmu pag., Rēzeknes nov.

Image 12. Data from the State Register of Postal Addresses. Source: State Register of Postal Addresses, https://www.kadastrs.lv (06.09.2018.)

Local governments do not have a united access to the nomenclature of populated areas, because identical populated areas (by population structure) are farmsteads in one local government, but villages in other. This issue arises from the fact that, in comparison with the rest of Latvia, Latgale historically consists of very small villages. Currently, there are villages with a single populated farmstead in Latgale.

In 2017, 77.23% (4,880) out of 6,319 Latvian villages did not comply with the village status set out by the Law On Administrative Territories and Populated Areas, i.e. they lack concentrated building, and the borders of the village have not been established in the planning of the local government territory. Therefore, the Ministry of Environmental Protection and Regional Development has proposed changes in the law and the introduction of two types of villages - compact building village (kompaktas apbūves ciems) and addressing village (adresācijas ciems).[24] The Ministry also points out that addressing villages

[24] Grozījumi Administratīvo teritoriju un apdzīvoto vietu likumā. (2018). Likumprojekts. http://titania.saeima.lv/LIVS11/saeimalivs11.nsf/0/8CB061A70AF5A0E5C2257C0F002DCBE4?OpenDocument (15.08.2018.)

are one of the cultural and historical values of the region that should be preserved; these villages also serve as an element of the address system, they are used in the social environment and serve as an identifier to navigate in the municipality. These amendments to the law are of high importance for the territory of Latgale.

References and sources

Legislative acts

Likums par apriņķu un pašvaldību administratīvajām robežām, pašvaldību tiesību piešķiršanu ciemiem un par ciemu nosaukumiem LR 03.12.1936. likums: https://periodika.lndb.lv/periodika2-viewer/view/index.ev.html (15.10.2017.)

Administratīvi teritoriālās reformas likums LR 21.10.1998. likums ar groz. līdz 22.09.2005., 21.06.2007: https://m.likumi.lv/doc.php?id=51528 (14.10.2017.)

Administratīvo teritoriju un apdzīvoto vietu likums. LR 30.12.2008. likums: https://likumi.lv/doc.php?id=185993 (15.10.2017.)

Archive documents

Latvijas Nacionālā arhīva Latvijas Valsts arhīva, 290. fonds (Latvijas PSR Augstākā Padome un Latvijas Republikas Augstākā Padome)

Latvijas Nacionālā arhīva Latvijas Valsts Vēstures arhīva, 2706. fonds (Krievijas 1897. gada tautas skaitīšanas materiāli Kurzemes, Vitebskas un Vidzemes guberņā)

Books (monographs, manuals)

Bērze, Digna u. c. 1997: Okupētās Latvijas administratīvi teritoriālais iedalījums: vēsturiskās uzziņas un pārvaldes iestāžu arhīvu fondu rādītājs (1940–1941,1944–1990). *Zinātniska*

arhīvu rokasgrāmata Rīga: Latvijas Valsts arhīvu ģenerāldirekcija.

Bērziņš, Osvalds 1958: *Latviešu zemnieku māju arhitektūra*. Rīga: Latvijas Valsts izdevniecība, 9.

Сапунов Алексей. (ред.) 1906: *Список населенных мест Витебской губернии.* Витебск: Губернская типо-литография.

LKV = *Latviešu konversācijas vārdnīca*, 10. sējums 1933: Rīga: A. Gulbjaapgādībā, 20241.

Mieriņa, Austra 1999: Robežas un administratīvi teritoriālais iedalījums Latvijas teritorijā (19. gs.–1918. g. novembris). Caune,Andris (sast.). *Latvijas zemju robežas 1000 gados.* Rīga: Latvijas vēstures institūta apgāds, 156.-157.

Feldmanis, Inesis 2007: *Vācijas okupācijas politika Baltijā (1941–1945): vispārējās tendences un specifiskās iezīmes.* Ērglis, Dz. (sast.). Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti, 19.sējums. Rīga: Latvijas vēstures institūta apgāds. 121.

Periodicals

Latvijas Satversmes sapulce. *Valdības Vēstnesis,* 1921. gada 1. aprīlī. Nr.70, 1. lpp.

Saeimas Stenogrammas, Nr. 2., *V sesijas, 30. sēde.*, 1924. gada 17./18. jūnijs, 1139.–1143. lpp.

Saeimas Stenogrammas, Nr. 1., *IV sesijas, 14. sēde.*, 1924. gada 29. februārī, 461.–482. lpp.

Saeimas Stenogrammas, Nr. 2., *IV sesijas, 17.sēde.*, 1924. gada 27.maijā, 549.-553.lpp.

Latvijas pagastu saraksts. 1925. gada 3. augustā. *Valdības Vēstnesis,* Nr. 169.

Verzeichnis der Städte, Gemeinden und Bahnstationen im Generalbezirk Lettland. 3. November 1942. Amtsblatt des Generalkommissars in Riga. Nr. 28.

Andra Zubko-Melne: Valitsõmisjaotusõ ümbretegemiseq Latgalimaal, Hummogu-Lätin (1917–2016)

Valitsõmisjaotus om avaligu valitsõmisõ tähtsä osa. Seo kirotus pakk ülekaehusõ Hummogu-Läti vana kultuuri- ja keelepiirkunna Latgalimaa ehk Latgale valitsõmisjaotusõst läbi ao.

Latgalimaa uma vana valitsõmisjaotus om vällä arõnuq pikä ao joosul üten taa piirkunna kultuuri ja aoluuga. Nõvvokogo võimu aol muudõti taad väega äkilidselt Nõvvokogo Liido moodu perrä ja valitsõmisjaotus tetti ümbre hoobis tõisi põhimõttidõ perrä ku inne. Esiqeränis sakõq olliq tuul aol paigapäälidse valitsõmisjaotusõ ümbremuutmisõq.

Seon kirotusõn kaias Latgalimaa valitsõmisjaotust 1917. aastagast pääle, ku Latgalimaa olľ osa Vinnemaa Vitebski Kubõrmangust, kooniq 2016., ku Läti, üten arvat Latgalimaa, valitsõmisjaotus kõgõ viimäte ümbre tetti. Siiäni om naid muutmiisi uurit õnnõ laembahe, putmalda paigapäälitside vähämbide piire muutmiisi. Ummõhtõ om paigapäälidse aoluu uurminõ väega tähtsä ka aoluust laembalt arvosaamisõs.

Tähüssõnaq: Läti, Latgale, valitsõmisjaotus, külä, vald, umavalitsus

Andra Zubko-Melne: Administrative-territorial reforms in the eastern region of Latvia – Latgale (1917–2016)

The administrative territorial division is an essential part of public administration. This paper provides an overall insight into the administrative-territorial division of the Eastern part of Latvia - the region of Latgale.

The initial territorial division of Latvia developed in relation to the region’s culture and history within a prolonged period of time; however, during the Soviet occupation, it drastically changed, adapting to the USSR model. Thus, the administrative

Tähüssõnaq: Läti, Latgale, haldusjaotus, küla, vald, omavalitsus

territories were created on the basis of different principles than before. During this period, changes in the administrative-territorial division were more common, especially, at the local level.

The paper gives an overall picture of the administrative-territorial division of the Latgale region from 1917, when the territory of contemporary Latvia was a part of the Vitebsk Governorate of the Russian Empire, up until 2016, when Latvia, including Latgale, was divided into municipalities after the last major administrative territorial reform. To date, changes introduced in the administrative territorial division of Latvia, including Latgale, have been only generally discussed in previous research without going into the changes of local borders; however, research of local history is of high importance to understand the overall historical context.

Keywords: Latvia, Latgale, Administrative-territorial divisions, Village, Parish, Municipality.

Andra Zubko-Melne
Latvijas Ģeotelpiskās informācijas aģentūra
Austrumu nodaļa, Atbrīvošanas aleja 155,
Rēzekne, LV-4604, Latvija
andra.zubko@lgia.gov.lv

MILLE *MAQ KIŕODA* NÕRGAHN ASTMÕHN AQ *SAQ KIŕOTAT* TUGÕVAHN?

SANTERI JUNTTILA

Õdagumeresoomõ kiili klusiilõ astmõvaeldus um peri jo ütitsest algkeelest ali algsoomõst. Kuq algsoomõ klusiiľ *k*, *t* vai *p* um synna käändehn vai tulõtõhn katõ helülidse foneemi vaihõl ummidsõ silbi ette päädünüq, um tuu niipalľo kimmüst kaotanuq, et um esiq helülidses (*g*, *d* ja *b*) jäänüq. Seod nimitedäs klusiili nõrgas astmõs. Vallalidsõ silbi iihn um klusiiľ püsünüq tukõv, nii et syna käänüsside vaihõlõ um tekkünüq nõrga ja tugõva astmõ vaeldus (näütüses **jalka* : **jalgan*, **rauta* : **raudan*, **häpü* : **häbün*). Katsikklusiiliq ali geminaadiq *kk*, *tt* ja *pp* ni geminaaťafrikaať *cc* vaeldusõq kah, a noidõ nõrgas astmõs um lühkümb geminaať *ǩk*, *ťt*, *p̌p*, *čc* (näütüses **mulkku* : **mulǩkun*, **riitta* : **riiťtan*, **seppä* : **sep̌pän*).

Klusiilõ astmõvaeldus um kygõpäält tekkünüq syna edimädsele silbipiirile (edimädse ja tõõsõ silbi vaihõlõ), ni sääl um tuu alalõ hoitunuq suurõmbahnjaohn õdagumeresoomõ keelihn, olkuq et klusiiliq ummaq egähn keelehn ummamuudu muutunuq. Näütüses um lõunõeesti keelest kaonuq algsoomõ helüline sari *g*, *d*, *b* (*jala*, *ravva*, *häü*), helüldäq ütsikklusiiliq *k*, *t*, *p* ummaq muutunuq puuľhelüliidsis *G*, *D*, *B* (*jalG*, *rauD*, *häBü*; setohn edesi helüliidsis *g*, *d*, *b*) ni lühküq geminaadiq ummaq pikä silbi perähn jäänüq lühkümbäs ja kah muutunuq puuľhelüliidsis (*mulGu*, *riiDa*). Lühkü silbi perähn ummaq lõunõeesti keelehn nii pikäq kuq kah lühküq geminaadiq alalõ hoitunuq: pikäq kiŕotõdasõq *kk*, *tt*, *pp* (*sepp*) ni lühküq *k*, *t*, *p* (*sepä*). Hoobis tõistmuudu um lännüq liivi keelehn, kohn ummaq syna seehn kyiǩ helüdäq klusiiliq kynnõhellü manoq saanuq ni vahno helüliidsi kaq[1] kokko sulanuq, ni sammamuudu kah pikäq ja lühküq geminaadiq

[1] *helüliidsi kaq* = *helüliidsigaq*, *kiili kaq* = *kiiligaq* jne. Autor kirotas tan ja edespiten ütenkäänüse lõpu *-gaq/-kaq* sõnast lahko ku umaette tagasõna, midä taa omgi aoluulidsõlt tõtõstõ olnuq. (Toimõndaja märgüs.)

hindävaihõl kokko sulanuq, nii et astmõvaeldusõst olõ-iq inäṕ jälgegiq. Kyiki õdagumeresoomõ kiili astmõvaeldusõ süstemme taadõ saa sys tagasi tuvvaq ütidse algsoomõ astmõvaeldusõ.

Tõõsõl silbipiiril (tõõsõ ja kolmada silbi vaihõl) um aśalugu tõistmuudu. Katõ vokaali (vabahelü) vaihõl ummaq kyiḱ klusiiliq nii ummidsõ kuq kah vallalidsõ silbi iihn jo algsoomõhn helüliidsis jäänüq, ni et vaeldust olõ-iq tekkünüqkiq. Helülidse konsonandi *m, n, l, r* perähn vaeldusõq klusiiliq ynnõ põĥapuulsõhn õdagumeresoomõhn (ütest eräṅgust tulõ juttu allpuul), ni sääl kah um osa synajakkõ vaeldusõst putmaldaq, miä näütäs, et vaeldus tõõsõl silbipiiril olõ-iq vahn, aq edimädse silbipiiri moodu perrä tekkünüq. Seo vasta geminaadiq vaeldusõq tõõsõl silbipiiril päält soomõ ja tõisi põĥapoolitsidõ kiili kah lõunõeestihn, olkuq et siihn um vaeldus alalõ ynnõ võro-seto keele lõunõhummigupoolitsihn murrakihn (Toomse 1998: 110, 114, 125). Seo vaeldus umgiq tunnistõt jo ammuq ni murdõpiiri takahn nöksämiisi ”vedeläs” keelepruugis üteld (Iva 2007: 68).

Keeletiidläisile um esiqerälidselt huvvi paknuq taa nättüse ütehüs võro-seto ja soomõ keele vaihõl (Iva 2007: 63–65). Agaq kyiḱ peris kokko siihn ei lääq. Lõunõeestihn ei lövväq lühüt geminaati egähn kotsõhn, kohn tuud uutnuq soomõ ja vaďa keele perrä vai kah lõunõeesti edimädse silbipiiri moodu perrä. Säädüst, miä seod nättüst uhjas, ei olõq muq tiidmise perrä kiäkiq seeniq vällä märḱnüq. Tuu um edimäne seo kiŕotusõ katõst pääainõst, agaq kygõpäält kaemiq näütüisi mainidu vaihtlusõ kotsilõ.

maasik : maasiga	< *mansikka : mansi̯kkan
raamat : raamadu	< *raamattu : raama̮ttun
põrmat : põrmadu	< *põrmatto : põrma̮tton
suurõṕ : suurõba	< *suurõppi : suurõp̆pan
alotsõhe : alodsõ	< *aloiccõhen : aloi̯ccõn
kiŕotaq : (maq) kiŕoda	< *kirjoittadaq : kirjoi̯ttan

Hüväpoolidsõq mooduq ummaq muinasugala perrätetüseq (rekonstruktśooniq). Muinasugalas ma nimma kyiki lõunõeesti keele murdiidõ ütist algkiilt, miä um algsoomõst arõnuq. Muinasugala mooduq saa tagasi tetäq lõunõeesti muudõ hindä-

vaihõl võrrõldõhn ni noid tõisi õdagumeresoomõ kiili kaq kõrvuisi säädehn.

Alostusõs maq piät mooduq **põrmatto* ja **suurõppi* ärq seletämmä. Noidõ alossõs ja põĥandusõs ummaq lõunõeesti lõunõpoolitsidõ murrakidõ *põrmat* ja *suurõṕ*, midä hulga hariligubaq mooduq ummaq *põrmand* ja *suurõmb*. Jo Toomse (1998: 123) um tüübi *põrmat* : *põrmadu* levimise perrä märgotanuq, et tuu piät kygõ vahnõṕ lõunõeesti edüstüs olõma. Tõõsõ silbipiiri nynahelüq *ŋ, n, m* ummaq sys jo muinasugalahn perähn tulõva klusiili *k, t, p* kaq kokko sulanuq, nii et tulõmis ummaq katsikklusiiliq *kk, tt* ja *pp*. Seo muutus *ŋk* > *kk*, *nt* > *tt*, *mp* > *pp* um pidänüq jo ammuq sündümä, inne kuq *i*-tüvelidseq nimisynaq kiilde tekküq, noil jo um nynahelü kygõ alalõ: *soenď*, *veeränď* jne. Aq põĥa puul nynahelüq es sulaq ärq, ni ildappa ummaq *põrmand* ja *suurõmb* säält jälq lõunõ poolõ levinüq. Sääl, kohn *suurõmb* ja *suurõṕ* ummaq kokko saanuq, um tekkünüq viil segäkujo *suurõmp*. Säändseq segakujoq ummaqkiq ainukõsõq, minkäl um klusiili astmõvaeldus tõõsõl silbipiiril helülidse konsonandi perähn.

Viil ütś esiqeräline astmõvaeldus um synohn, kohn algsoomõhn olľ konsonandikogohus *-ks-*. Viil algsoomõhn seo kogohus es vaelduq, aq jo inne muinasugala aigo tä muutu muudu *-ss-*, miä sys naaś vaeldumma nii nigu kyiḱ tõõsõqki pikäq helüdäq konsonandiq (*kk, tt, pp, cc*) vaelduq:

kotussõhe : kotusõ < **koťtussõhen : koťtušsõn

Noq umgiq aig kaiaq soomõ (ni vaďa, kaŕala, lüüdi ja isuri) ja lõunõeesti vaelduisi vaiht. Tuu kotsilõ kiŕotas Jüvä (Iva 2007: 65), et soomõ keelehn ummaq kyiḱ käänüseq pääle nominatiivi ütsüse, partitiivi ja illatiivi (periselt kah essiivi) nõrgahn astmõhn, a võro keelehn ynnõ genitiiv́ ja nominatiivi mitmus ni kygõ vahtsõṕ käänüs komitatiiv́ (miä muq meelest ei olõqkiq käänüs, aq postpositśuuń ilma vabahelü kokkokõlaldaq: *raamadu kaq*, *pääligu kaq*). Soomõ keelehn saa seost vaeldusõst õkva nätäq, et säädüs um sama kuq edimädsel silbipiiril: nõrk astõq – seehn ütsik klusiiľ – um kygõ algsoomõ ummidsõ silbi iihn ni tukõv – seehn geminaaťa – kygõ vallalidsõ silbi iihn.

Ü.nom.	raamattu	T	
M.nom.	raamatut	N	
Ü.gen.	raamatun	N	
Ü.part.	raamattua	T	
Ü.iness.	raamatussa	N	
Ü.elat.	raamatusta	N	
Ü.illat.	raamattuun	T	(< *raamattuhen)
Ü.adess.	raamatulla	N	
Ü.ablat.	raamatulta	N	
Ü.allat.	raamatulle	N	

jne.

Lõunõeesti muudõ perrä ei olõq võimalik arvo saiaq, minkperäst um katś muudu nõrga, aq ülejäänü tugõva klusiili kaq. Aq kuq mi kae neid nõrko ja tugõvit muudõ ütehn noidõ muinasugala perrätettüisi kaq, sys mi nakka pilti nägemä:

Ü.nom.	*raamattu	T	> raamat
M.nom.	*raamaťtut	N	> raamaduq
Ü.gen.	*raamaťtun	N	> raamadu
Ü.part.	*raamattuta	T	> raamatut
Ü.iness.	*raamattuhna	T	> raamatuhn
Ü.elat.	*raamattusta	T	> raamatust
Ü.illat.	*raamattuhen	T	> raamatuhe
Ü.adess.	*raamattulla	T	> raamatul
Ü.ablat.	*raamattultta	T	> raamatult
Ü.allat.	*raamattullõn	T	> raamatulõ

jne.

Muinasugalahn um mõlõpahn nõrgahn mooduhn kolm silpi, ni inäbäq ülejäänüq mooduq ummaq nelľäsilbilidseq. Ynnõ ütsüse nominatiiv **raamattu* um kolmõsilbiline, aq tuu umgiq tugõva-astmõlinõ kah soomõ keelehn, ni põhjus um kimmäs: viimäne silṕ um vallalinõ. Nii umgiq meil hüpotiiś: muinasugala keelehn tulľ tõõsõl silbipiiril ette astmõvaeldust kolmõsilbiliidsihn moodõhn, aq ynnõ lõunõpoolitsõl, ”vedelä” keelepruugi alal. Seo perrä piässiq piiŕ ”vedelä” ja ”kõva” keelepruugi vaihõl häste vahn, jo muinasugala aost peri olõma.

Mille sys nelľäsilbiliidsihn synamoodõhn tõõsõl silbipiiril astmõvaeldust ei olõq? Paistus, et neläsilbilidseq mooduq ummaq kuuhn saisnuq katõst prosoodilidsõst ütsüsest, mink vaihõ-

lidsõ piiri pääl, tugõva kõrvalrasõhusõ iihn, olõ-õi klusiili nõrgõnõmisõs olnuq artikulatuursõt tarvidust.

Sammamuudu vaeldusõq kah *perädü*-tüübi karitiiviq ali puudussynaq, olkugiq nuuq hindäperi nelʹäsilbilidseq. Muinasugala mooduq võidsõq ollaq säändseq:

Ü.nom.	*perätt̆ün	> perädü
M.nom.	*perättümät	
Ü.gen.	*perättümän	
Ü.part.	*perättüttä	> perätüt
Ü.iness.	*perättümähnä	

jne.

Partitiivi **perättüttä* takahn um algsoomõ **perättöintä*, kohn um sammamuudu **nt* > **tt* sündünüq nigu *põrmat*-synahn, olkuqkiq et kolmatal silbipiiril. Partitiivihn um sama muutus nätäq kah *võti*-tüübihn: **votʹtinta* > **võtʹtitta* > *võtit*. Aq *perädü*-tüübin ummaq kyiḱ tõõsõq mooduq vahtsõq: algsoomõ *-mA*-silbist olõ-iq jälgegiq jäänüq. Nuuq ummaq vaśt tekkünü *raamat*-tüübi näüdüse perrä.

Sama säädüs tüütäs kah tegosõnno käändmisehn, agaq siihn um ütś esiqeräsüs, miä vii meid tagasi päälkiŕa mano ni alostas mi kiŕotusõ tõõsõ jao:

Ol.ü.1.	*kirjoitʹtan	> kiŕoda	3H
Ol.ü.2.	*kirjoitta**tt**V	> kiŕotat	4
Ol.ü.3.	*kirjoittassõ(n)	> kiŕotas	4
Ol.m.1.	*kirjoittammõk	> kiŕotamõq	4
Ol.m.2.	*kirjoittaʹtõk	> kiŕotadõq	4
Ol.m.3.	*kirjoittassõt	> kiŕotasõq	4
Käsk.ü.2.	*kirjoitʹtak	> kiŕodaq	4
Min.ü.1.	*kirjoitʹtin	> kiŕodi	3H
Min.ü.2.	*kirjoitʹtit	> kiŕodiq	3H
Min.ü.3.	*kirjoitti	> kiŕoťʹ	3V
Min.m.1.	*kirjoittimõk	> kiŕotimõq	4
Min.m.2.	*kirjoittidõk	> *kiŕotiq	4
Min.m.3.	*kirjoitʹtit	> kiŕodiq	3H
PPP	*kirjoittõttu	> kiŕotõt	4

jne.

Tõisi õdagumeresoomõ ni kavvõpidõgiq uurali kiili perrä um teedäq, et algsoomõ ütsüse tõõsõ eräse jakk olʹ *-t*, aq võro-seto

olõva ao ütsüse tõõsõ eräse muudu tuu ei vastaq. *Kiŕotat*-moodu taadõ piät nelľäsilbilidse synakujo perrä tegemä, miä umgiq seo kiŕotusõ tõõnõ päähüpotiiś.

Seeniq ummaq kyiḱ tiidläseq vastapitehn kinnütänüq, et seo lõunõeesti *-t* um sama kuq algsoomõ *-t* (Kettunen 1962: 54, Ikola 1932: 11, Iva 2007: 82–83 jmt.). Aq nä ummaq syskiq kah tiidnüq, et egä ülejäänüq algsoomõ *-t* um võro-seto *-q*-s muutunuq. Kettunen um külq paknuq, et *-t* olõs lausõhn mõnõhn esiqerälidsehn kotussõhn alalõ hoitunuq, ni säändsest kotussõst sys peräst jälq ütsüse tõõsõ eräse jaku ammõdi hindäle tagasi võitnuq, aq tuud tä yks seletäq es mõistaq, määne tuu kotus võidsõ ollaq ni mille taa puult pästet *-t* sys tõisi *-q*-s muutunu *-t* ülesandit tagasi es saaq.

Siihn um tähtsä tähele pannaq, et *-t* ei olõq **ainukõnõ** ütsüse tõõsõ eräse jakk, ei kaq **kygõst** ütsüse tõõsõ eräse jakk. Ikola (1932: 10, 33) perrä tulõvaq võro-seto keelealal ette ütsüse tõõsõhn erässehn *-t*, *-d*, *-dE(q)*, *-tE*, *-tA* ja *-q*. Kah mitmusõ tõõsõhn erässehn tarvitõdas *-t*-d. Päält tuu mainitsõs Ikola mitmusõ tõõsõ eräse mooduq *-d*, *-dE(q)*, *-tE*, *-ti(q)* ja *-di*. Jüvä (Iva 2007: 82–85, 91) perrä ummaq nii ütsüssehn kuq kah mitmussõhn pruuḳmisõhn jakuq *-t*, *-dE(q)* ja (ynnõ minevähn aohn) *-q*, üteliste mitmusõhn lisäs *-tE(q)*, *-ti(q)* ja *-di(q)*. Tarvitamisõ piirdmiisi and Jüvä jakõlõ *-q* ni *-t*: edimäne kõlbas ynnõ minevähn aohn, järǵmäst ei tarvitõdaq mitmusõhn ilma eräslidse asõsynaldaq. Eesti murdõkorpusõ ainõl rehkendehn um kogo võro-seto keelealal *-dE(q)* selgehe sakõṕ mitmusõhn kuq ütsüsehn, aq *-t*-jakk um syskiq kah mitmussõhn *-dE(q)*-jakku sakõṕ.

Jo inne Ikolat olľ uuŕjiilõ teedäq, et tõõsõ eräse terve silbi pittu jakuq *-dE(q)*, *-tE(q)* ja *-tA* piät hindäperi olõma mitmusõ umaq, ummaq jo kõigihn tõisihn õdagumeresoomõ keelihn ni kavvõpihngiq uurali keelihn ütsüse edimädse ja tõõsõ eräse jakuq ilma vokaalildaq (algsoomõ **-n*, **-t*), aq mitmusõ umaq vokaali kaq. Noidõ hariliguq perrätetüseq **-mmVk*, **-t̆tVk* põ-ĥandusõq lõunõeesti moodõl *toomõq*, *toodõq* ni hummoguvaďa moodõl *toommag*, *toottag*, minkäl um säädüsperäliidsi vastussit kah saami keelihn. Lõpu-*k* um perämädse silbi ärq ummistanuq, nii et muinasugala *-tt-* um nõrgahn astmõhn (**-t̆t-*) edimädsel

silbipiiril (*toodõq*), ni lõunahn, ”vedelä” keelepruugi alal kah tõõsõl ja kolmatal silbipiiril (*annadõq*, *kiŕotadõq*), aq põĥapuul ”kõva” keelepruugi alal ilma vaeldusõldaq (*annatõq*, *kiŕotatõq*).

Tervehn õdagumeresoomõ kiiľkunnahn saa ütsindä lõunõeestihn olõvaao vahno mitmusõmuudõ (*toodõq, annadõq ~ annatõq*, *kiŕotadõq ~ kiŕotatõq*) kah ütsüssehn pruukiq. Mille?

Kuq muinasugala *-k* ja *-t* võro-seto keelehn *-q*-s kokko sattõq, lätsiq ütte minevä ao ütsüse tõõsõ ja mitmusõ kolmada eräse mooduq *(saq) kiŕodiq* ja *(nä) kiŕodiq*, a tuust suurõpat hätä jutust arvosaamisõlõ es teküq, et jäi viil võimalus asesõnno abi kaq vaiht tetäq. Aq kuq mi olõva ao ütsüse tõõsõhn pruugimiq muudu **kiŕodaq*, sys mi kygõ ei tiiäq, kas *kiŕodaq saq mullõ* um küsümüs vai käsk. Tuuperäst naatigiq tarvitamma mitmusõ tõõsõ eräse muudu *kiŕotadõq* kah ütsüse tõõsõhn.

Samma tiid pitehn um kimmähe kah *kiŕotat* saanuq ütsüse moodus. Põĥapoolitsist õdagumeresoomõ keelist um mitmusõ edimädse ja tõõsõ eräse moodõst lõpu *-k* jälgi jätmäldäq häönüq: soomõ keelehn ummaq *tuomme ~ tuomma*, *tuotte ~ tuotta* ilma oodõdu kurgupeethelüdäq ni vepsä keelehn *tomei*, *totei* ilma oodõdu *-g*-ldäq. Vaďa keelehn ummaq mitmusõ muudõ *toommag*, *toottag* kõrval kah *toom*, *toot* ni liivi keelehn niisamatõ nii *tūomy*, *tūoty* kuq kah *tūom*, *tūot* – järģmäidsi takahn piät olõma ilma lõpu *-k*-ldaq mitmusõ mooduq. Jo algsoomõn võidsõ sys ollaq kõrvuisi mitmusõ edimätsehn **-mmVk* ja **-mmV* ni tõõsõhn **-ťtVk* ja **-ttV*. Nii mi saa võro-seto moodu *kiŕotat* takka muinasugala mitmusõ tõõsõ eräse moodu **kirjoittaťtV*. Seo vokaal *V* saa tõisi õdagumeresoomõ kiili perrä ollaq olnuq kas *A*, *E* vai *o*.

Minevä ao mitmusõ tõõsõ eräse uutaq jakk um *-iq* < **-idEk*, aq tuu iihn piässiq tüvi (pikendüse kaq) tugõvahn astmõhn olõma: *ti *näkiq*, **andiq*, **kiŕotiq*. Aq nii kuq olõvahnaohn um ütsüse ja mitmusõ tõõsõl erässel ütine muud, um siihn mitmusõ jakk ütsüse juhti nõrgalõ tüvele liitünüq, nii et mooduq ummaq ütte lännü: *saq ~ ti näiq*, *anniq*, *kiŕodiq*. Säälsamahn um minevä ao *-iq* olõva ao mitmusõ tõõsõlõ kimmähe iihnkuijo andnuq, et seo um ka siihn-sääl võro-seto keelealal ütsüse *q*-jaku pääle lännüq: *saq ~ ti näeq*, *annaq*, *kiŕodaq*.

Seletämäldäq um viil jakk *-tiq ~ -diq*, midä ynnõ mitmusõhn, nii olõvahn kuq kah minevähn aohn tarvitõdas. Ikola jutu perrä paistus, et tuu um innekykkõ tarto keeleala lõunõnuka muud ni säält võro-seto poolõ ynnõ kuqkivõrd levinüq. Võro-seto kiŕa-kiilde um *-tiq* võtõt, et saas tõõsõhn erässehn mitmust ilma asõsynaldaq märkiq. Aq esiqhindäst um *-tiq* tuusama eräsline asõqsyna *tiiq*, miä um *t*-lõpulidsõ moodu perrä liitünüq: (*tiiq tuut = tuut tiiq*) > (*tiiq tuut = tuutiq*).

Seo ei tähendäq, et mitmusõ edimädse eräse *-miq* olõssiq kah ütsüse edimädse moodu perrä liitünüq asõqsyna *miiq*. Mooduq *toomiq, annamiq, kiŕotamiq* ummaq võro-seto keelealal hulga lajõpalt levinüq kuq mooduq *tuutiq, annatiq, kiŕotatiq*. *Toomiq* um jaotõdu rasõhusõ kaq (= ”tõõsõhn pikkusõhn”) synamuud, nii et tuu piät peri olõma katõsilbilidsest moodust, minkast ei olõq päält muinasugala aigo helle ärq kaonuq.

Uma *i*-helü um mitmusõ edimädse eräse *-miq* saanuq asõsyna *miiq* perrä (Pajusalu 1996: 114). Vahnõṕ muud um võro-seto ala põĥaosahn harilik *-mEq* (*toomõq, annamõq, kiŕotamõq*) < **-mmVk*. Aq arvadaq um umaperäline kah harvõṕ jakk *-m* (*tuum, annam, kiŕotam*), mink takahn saa ollaq muinasugala **-mmV*, sammamuudu ilma lõpu *-k*-ldaq nigu mitmusõ (ni ildappa kah ütsüse) tõõsõ *-t* < **-ttV*. Et täämbätsehn võro-seto keelehn saa kah *miiq tuu, miiq kiŕoda* üteldäq, um vaest tõõsõ eräse analoogia perrä sündünüq: *saq kiŕotat* : *tiiq kiŕotat* / *maq kiŕoda* : *miiq* X, minkäst X = *kiŕoda*.

Õdagumeresoomõ tõõsõ silbipiiri astmõvaeldusõ vaihit saamiq koetaq kolmõ muudu seletäq. Edimädses, lõunõeesti lõunõala tõõsõ silbipiiri astmõvaeldus um võinuq sündüdäq vaďa, soomõ, isuri, kaŕala ja lüüdi ütitsest tõõsõ silbipiiri astmõvaeldusõst eräle. Sys um kygõ vahnõṕ sais vaeldusõ puuduminõ nigu põĥaeestihn, liivihn ni lõunõeesti põĥajaohn. Tõõsõs, et algsoomõhn ummaq võinuq kyiḱ tõõsõ silbipiiri geminaadiq vaeldudaq, aq lühküq geminaadiq ummaq tulõvadsõl põĥaeesti, liivi ni põĥapoolitsõl lõunõeesti alal jälq pikis muutunuq, aq lõunõpoolitsõhn muinasugalahn um tuu ynnõ nelľäsilbiliidsihn moodõhn sündünüq. Aq kolmatas, kah lõunõpoolidsõ muinasugala vaeldus saa kygõ vahnõṕ ollaq, ku arvadaq, et õkva põĥa puul um vaeldus ärq kaonuq (lühküq geminaadiq ummaq pikis muu-

tunuq), aq kavvõpahn põĥahn hoobis laembas lännüq. Määne neist kolmest tyynäolidsõƥ um, jääs tulõvigu keeletiidele selgütäq.

Kiŕandus

Ikola, Niilo 1932: *Eteläviron verbien persoonapäätteistä*. Suomi V, 13. Helsinki.

Iva, Sulev 2007: *Võru kirjakeele sõnamuutmissüsteem*. Tartu: Tartu Ülikoool.

Kettunen, Lauri 1962: *Eestin kielen äännehistoria*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.

Pajusalu, Karl 1996: *Multiple Linguistic Contacts in South Estonian: Variation of Verb Inflection in Karksi*. Turku: Turun Yliopisto.

Toomse, Mihkel 1998: *Lõuna-Eesti murded 1–30. Kaardid*. Turku: Turun Yliopisto.

Eesti murdekorpus, www.murre.ut.ee/mkweb

Santeri Junttila: Miksi *maq kiŕoda* heikossa asteessa, mutta *saq kiŕotat* vahvassa?

Klusiilien astevaihtelu palautuu ensimmäisellä tavunrajalla kiistattomasti kantasuomeen, mutta myöhempänä sanassa sen itämerensuomalainen edustus on paljon hajanaisempaa. Toisella tavunrajalla astevaihtelu koskee geminaattaklusiileita pohjoisessa itämerensuomessa ja vatjassa, mutta puuttuu täysin virosta ja suurimmasta osasta ukalaa eli eteläviroa. Võron-seton murrealueen eteläosassa toisen tavunrajan geminaattaklusiilien kvantiteetti kuitenkin vaihtelee tavalla, jota on verrattu suomen astevaihteluun. Heikkoasteisia muotoja on kuitenkin ukalan paradigmoissa paljon vähemmän. Selitän tässä eron kantasuomen tavuluvulla: toisen tavunrajan astevaihtelu on ukalan kantamuodossa eli kantasuomen sisämaamurteessa koskenut vain kolmitavuisia sanamuotoja, kun taas nelitavuisissa muodoissa toisen tavunrajan geminaatta oli aina vahva-asteinen. Tämä seli-

tys tuottaa kuitenkin jatkokysymyksen verbien indikatiivin preesensin yksikön toisen persoonan muodon alkuperästä, sillä kolmitavuisissa verbeissä geminaattaklusiilin aste on vahva, esim. *saq kiŕotat*, vrt. ensimmäisen persoonan *maq kiŕoda*. Lähtömuotona ei voi olla kantasuomen yksikön toisen **kirjoiĭta|t*, vaan nelitavuinen **kirjoitta|ttV*, joka muun itämerensuomen perusteella on alun perin monikon toisen persoonan muoto. Kantasuomen indikatiivin yksikön toisen persoonan *-t*:n ja imperatiivin yksikön toisen persoonan *-k*:n yhdyttyä ukalassa *-q*:ksi otti indikatiivin monikon toisen persoonan pääte *-t* < *-ttV* myös yksikön toisen persoonan päätteen tehtävän. Uusi monikon toisen persoonan pääte *-tiq* syntyi, kun monikon toisen persoonan pronomini *tiiq* liittyi indikatiivin toisen persoonan *-t*-päätteeseen.

Tähüssõnaq: võro kiil, lõunõeesti kiil, õdagumeresoomõ algkiil, täüspeethelle astmõvaeldus, fonoloogia, morfoloogia

Märksõnad: võru keel, lõunaeesti keel, läänemeresoome algkeel, klusiilide astmevaheldus, fonoloogia, morfoloogia

Santeri Junttila: On the Proto-Finnic gradation at the second syllable boundary in South Estonian

The Proto-Finnic gradation of stops has been unquestionably reconstructed at the first syllable boundary, while its evidence towards the end of the word is much less uniform. At the second syllable boundary, the gradation applies to geminate stops in North Finnic and Votic, whereas it is wholly absent in North Estonian and the most of South Estonian. The southernmost dialects of South Estonian show gradation paradigms that have been compared with the Finnish gradation. However, the number of gradated (weak) forms is much smaller in the South Estonian paradigms. This difference is explained here by supposing that gradation at the second syllable boundary was limited to trisyllabic word forms in Proto-Finnic Inland dialect, i.e. the oldest proto-stage of South Estonian. All the quadrisyllabic forms retained the non-gradated (strong) form of the geminates. This ex-

planation, however, poses a further question about the origin of second person singular indicative present verb forms like *kiŕotat* ‘thou writest’ with the strong grade (cf. *kiŕoda* ‘I write’ in the weak grade). It cannot go back to the Proto-Finnic PrSg 2 **kirjoiťta|t,* but a quadrisyllabic proto-form **kirjoitta|ttV* must be reconstructed to the Proto-Finnic Inland dialect. On grounds of evidence from the rest of Finnic languages, this is an original second person plural form. Since the Proto-Finnic second person singular indicative *-t* must have merged with the second person singular imperative *-k* (> *-q*) in South Estonian, the second person plural indicative present (*-ttV* > *-t*) has taken over the function of the correspondent singular. A new plural form on *-tiq* was formed by adding the second person plural pronoun *tiiq* to the second person ending *-t*.

Keywords: Võro, South Estonian, Proto-Finnic, gradation of stops, phonology, morphology

Santeri Junttila
Suomalais-ugrilaiset kielet ja kulttuurit
PL 24, Unioninkatu 40, Helsinki
00014 Helsingin yliopisto
santeri.junttila@helsinki.fi

VANHAN KIRJAETELÄVIRON ÄÄNNEHISTORIAA

PETRI KALLIO

Vanhalla kirjavirolla on perinteisesti ollut huono maine verrattuna etenkin vanhaan kirjasuomeen (ks. esim. Savijärvi 1992). Pääsyy negatiiviseen suhtautumiseen on epäilemättä ollut se, että vanhaa kirjaviroa dokumentoivat lähes poikkeuksetta muut kuin virolaiset itse, kuten myös osoittavat tässä tutkielmassa hyödyntämäni vanhan kirjaeteläviron lähteet katolisen Puolan ajalta 1582–1625 sekä luterilaisen Ruotsin ajalta 1625–1704 (ks. tark. Peebo 1996, 1997; Pajusalu 2006: 87–89):

1. Völcker = Johannes Ambrosius Völckerin teksti (noin 1585–1590). – Tartossa vaikuttanut thüringeniläinen jesuiitta Völcker käänsi etelävirokssi erään 1582 painetun teoksen tyhjille lehdille Isä meidän -rukouksen, Ave Marian, uskontunnustuksen, kymmenen käskyä, kirkon viisi käskyä sekä seitsemän sakramenttia. Viitisen sivua kattava teksti on laajin 1500-luvun etelävirolaisista kielenmuistomerkeistä. (Kingisepp & al. 1997: 38–39, 80–87; VAKK.)
2. Boierus = Laurentius Boieruksen teksti (noin 1587–1595). – Tartossa niin ikään toimineen ruotsalaissyntyisen mutta sittemmin puolalaistuneen jesuiitan Boieruksen käsikirjoitusnide sisältää jesuiitoille suunnatun saarnan käännöksineen, joista etelävirolainen on alun kolmatta sivua. (Kingisepp & al. 1997: 41–42, 89–92; VAKK.)
3. Awerbach = Tarton pormestarin ja raatimiesten todistus lääkäri Sigismundus Awerbachin ammattitaidosta (1589). – Vanhimman kirjaeteläviron ainoita maallisia dokumentteja on tuntemattoman tekijän käännös alkuperäisestä saksankielisestä todistuksesta. Puolentoista sivun tekstissä saattavat jopa yhdessä ja samassa lauseessa esiintyä sekä etelävirolainen *katz* että pohjoisvirolainen *üx*, miksi kääntäjäparka epäilemättä mielellään jääkin anonyymiksi. (Kingisepp & al. 1997: 43–44, 93–95; VAKK.)

4. Agenda Parva = *Agenda Parva in commodiorem usum Sacerdotum Provinciæ Livoniæ conscripta* (1622). – Liivinmaan papistolle suunnatun latinankielisen kirkkokäsikirjan etelävironkielinen osuus on hädin tuskin laajempi kuin edellä mainittu Völckerin teksti, mutta laadullisesti se edustaa huimaa edistysaskelta 1500-luvun kielenmuistomerkkeihin verrattuna. Valitettavasti etelävirolainen kielimestari on varmuudella identifioimatta, jos kohta suosituin ehdokas on ollut Tartossa vaikuttanut liivinmaalainen jesuiitta Wilhelm Buccius. (Freymuth 1938; VAKK.)
5. Rossihnius = Joachim Rossihniuksen *Catechismus Herrn D. Martini Lutheri* ja *Evangelia und Episteln* (1632). – Pääasiassa Tartumaalla mutta osin myös Võrumaalla vaikuttanutta pommerilaista kirkonmiestä Rossihniusta voi pitää etelävirolaisten Mikael Agricolana, sillä siinä missä häntä edeltäneiden kielenmuistomerkkien sanasto laskettiin yhä sadoissa, hänen kaksi painettua kirkkokäsikirjaansa sekä niiden käsinkirjoitetut liitteet olivat laajuudeltaan yhteensä kymmeniä tuhansia sanoja. (Reiman 1898; Kingisepp & al. 2002; VAKK; EPAK.)
6. Gutslaff = Johann Gutslaffin *Observationes Grammaticæ circa linguam Esthonicam* (1648) sekä Raamatun käännösten käsikirjoitukset (noin 1647–1657). – Tartossa opiskellut mutta Võrumaalle Urvasten pastoriksi päätynyt toinen pommerilainen Gutslaff ei vain painattanut ensimmäistä eteläviron kielioppia, vaan siihen sisältyi lisäksi ensimmäinen etelävirolainen noin 2000 sanan sanasto. Valitettavasti hänen pääteoksensa etelävironkielinen Raamattu jäi kesken. (Lepajõe 1998; Leivo & al. 2013; EPAK.)
7. Virginius = Andreas ja Adrian Virginiuksen *Wastne Testament* (1686) sekä jälkimmäisen *Tarto-Ma Kele Kässi Ramat* (1690–1691). – Myös Virginiusten suku oli tullut Pommerista, mutta tällä kertaa sekä isä Andreas että poika Adrian olivat sentään syntyneet Tartumaalla, jossa molemmat myös tekivät päivätyönsä pappeina. Tästä huolimatta he tuottivat samalla pohjoisvirolaistakin kirjallisuut-

> ta, johon en kuitenkaan paneudu tässä. Siinä missä Andreaan kääntämä ja Adrianin toimittama Uusi Testamentti on ansaitusti vakiinnuttanut jo asemansa virolaisen kirjallisuuden klassikkona, Adrianin kokoama kirkkokäsikirja on sen sijaan jäänyt vähemmälle huomiolle. (Ikola 1982; Peebo 2001; EPAK.)

Yleensä vain Agenda Parva ja Virginiukset ovat saaneet armon myöhemmiltä tutkijapolvilta, kun taas muun vanhan kirjaeteläviron on katsottu olevan ”etelä- ja pohjoisviron sekoitusta” (esim. Kask 1970: 30–33, 58–64; Mägiste 1970: 63–79, 84–89). Silti pohjoisvirolaisuuksiksi on esitetty lähinnä sellaisia arkaismeja kuin loppu-*t*:n poikkeuksetonta säilymistä monikkopäätteissä ja *ut*-loppuisissa partisiipeissa, vaikka sekoituksen tuloksena odottaisi mielivaltaisempaa distribuutiota. Pikemmin sananloppuinen *-t* > *-ʔ* ei vielä ollut edes tapahtunut, kuten jäljempänä aion perustella. Muutenkin vanhan kirjaeteläviron pohjoisvirolaisuuksien määrää on aina liioiteltu (vrt. Raag 2001), vaikka ne ovat sinänsä odotuksenmukaisia pohjoisvirolaisen kielialueen alettua heti Emajoen pohjoispuolelta (Laanekask & Ross 2008). Kuitenkin vain 1500-luvulla pohjoisvirolaisuuksia joudutaan selittämään asianomaisen dokumentoijan puutteellisella kielitaidolla (vrt. yllä Awerbachin todistus).

1600-luvulle tultaessa kirjaeteläviro oli etenkin ortografisesti poikkeuksellisen tarkkaa. Väitteeni saattaa hämmästyttää lukijaa, joka vertaa tuolloista saksalaisvaikutteista oikeinkirjoitusta nykyiseen, mutta vanhaa kirjaeteläviroa ei pidäkään verrata nykykieliin vaan muihin 1600-luvun kirjakieliin. Niin laaja kuin Rossihniuksen, Gutslaffin ja Virginiusten kirjallinen tuotanto olikin, heiltä puuttui Agricolalle tyypillinen horjunta yksittäisissä sanoissa. Vaikka heidän oikeinkirjoituksensa ei ollut fonemaattista, se oli silti johdonmukaista. Ainoastaan jälkitavujen vokaalit tuottivat heille ilmeisiä vaikeuksia, koska *ü*- ja *õ*-harmoniaa ei tavata lainkaan, *ä*-harmoniaakin lähinnä Virginiuksilta. Sen sijaan ensitavun vokaalit oli kuvattu selvästi huolellisemmin; esim. aakkosistaan puuttuneen *õ*:n he merkitsivät tyypillisesti *ö*:llä. Erityisen mielenkiintoinen oli *ä*:n käsittely; siinä missä Virginiukset osasivat jo erottaa *e*:n ja *ä*:n toisistaan, Rossihnius ja Gutslaff kirjoittivat *e*:n ja *ä*:n pääsääntöisesti *e*:llä,

mistä heillä oli kuitenkin yksi erikoinen poikkeus. Nimittäin *e*-vartaloisissa sanoissa *t*:n ja *k*:n heikkoa astetta edeltänyt *ä* kirjoitettiinkin *ä*:llä:

- ksm. **käci/*käden* > Rossihnius *kessi/käghe*, Gutslaff *kessi/käje*.
- ksm. **näkemähen/*nägek* > Rossihnius *neggema/näghe*, Gutslaff *neggema/näge*.

Rossihnius ja Gutslaff kuulivat siis *e*:n ja *ä*:n opposition vain tässä nimenomaisessa ympäristössä johtuen siitä, että koska *t*:n ja *k*:n heikot asteet olivat redusoituneet olemattomiin (Kettunen 1962: 63; Keem 1998: 319), *ä* välittömästi edelsi *e*:tä (ts. **käᵛe*, **näᵛeˀ* ~ **käʲe*, **näʲeˀ* > **käₑe*, **näₑeˀ*), jolloin niiden ero olikin helpoimmin kuultavissa. Toisin sanoen *e*:n ja *ä*:n distribuutio ei ollut heillä lainkaan mielivaltainen, vaikka itse foneemianalyysi sinänsä oli virheellinen (vrt. myös Gutslaffin kieliopissaan ehdottama vokaalivaihtelu *e* > *ä*; Lepajõe 1998: 40–43). Täysin paikkansapitämätön on siis takavuosien virolaiskansallinen näkemys, että ”saksalaista syntyperää olevat papit kirjoittivat tahallaan kehnoa viron kieltä” (kuten hieman kärjistäen tätä asennetta on kuvannut Savijärvi 1992: 73). Toki päinvastaisia saksalaiskansallisiakin ylilyöntejä on esiintynyt; esim. ummikkosaksalaisia maallikoita on saatettu pitää luotettavampina itämerensuomalaisten kielten kuvaajina kuin aikansa suurinta suomalaisfennougristia Anders Johan Sjögreniä (vrt. Winkler 1997).

Artikkelissani käsittelen vanhaa kirjaeteläviroa äännehistoriallisesta näkökulmasta, mitä ei ole juurikaan tehty. Ensinnäkin vaikka vanhan kirjaviron tutkimus on viime vuosina ollut kiitettävän vilkasta, historiallista tai mitään muutakaan fonologiaa ei mainita käsitellyn alan bibliografioissa (esim. Habicht 2008). Toisaalta myös äännehistorian puolella vanhinta kirjakieltä on hyödynnetty säästeliäästi pääpainotuksen ollessa aina nykymurteissa – sikäli kuin nykymurteista voidaan enää edes puhua, kun uusimmatkin viron äännehistoriat ovat jo puoli vuosisataa vanhoja (esim. Kettunen 1962; Kask 1967). Näin ollen nämä kaksi tieteenhaaraa eivät ole mainittavasti kohdanneet, vaikka loogisesti ajatellen varhaisia kielenmuistomerkkejä kuvittelisi ensisijaisen tärkeiksi kielten varhaista historiaa tutkittaessa – varsinkin kun esim. syntaksista poiketen fonologia ei kärsi siitä, että van-

han kirjaeteläviron korpus koostuu pitkälti sanatarkoista käännöksistä.

Arkaismeja

Eteläviro tunnetaan kaikkialta muualta itämerensuomesta puuttuvista arkaismeistaan, joista toisaalla tarkemmin käsittelemäni affrikaatat ovat kaikkein silmiinpistävimmät (Kallio 2007: 231, 233–237, 241–242). Aiempi suomea avainkielenä pitänyt tutkimus tapasi leimata eteläviron affrikaatat joko ekspressiivisiksi tai lainaperäisiksi, ja kieltämättä enemmistö niistä onkin sellaisia (Toivonen 1930, 1932; Nigol 1957). Ennen kaikkea tämä koskee tapauksia, joissa eteläviron affrikaatta vastaa muun itämerensuomen yksinäis-*t*:tä (esim. sm. *tilkka*, *utu* ~ võro *tsilk*, *udsu*). Silti monissa vanhimmissa perintösanoissa eteläviron affrikaatta vastaakin kantasuomen affrikaattaa, jolloin vaihtoehtona on joko minun ehdottamani affrikaatan säilyminen tai perinteisesti kannatettu affrikaatan kehittyminen sibilantin tai klusiilin kautta takaisin affrikaataksi. Vaikka oma ratkaisuni perustuu siis ennen muuta taloudellisuuteen, sekään ei ole ongelmaton, sillä mitä suurifrekvenssisempi sana oli kyseessä, sitä todennäköisemmin sittenkin tapahtui **c* > **s* (esim. ksm. **käci*, **veci* > võro *käsi*, *vesi*). Kaikesta huolimatta tämäkin vastaa erinomaisesti nykylingvististä tietämystämme, että tällaiset fysiologisesti motivoituneet äänteenmuutokset alkavat nimenomaan suurifrekvenssisistä sanoista (Phillips 1984). Nähtävästi siis etelävirossakin **c* > **s* alkoi, mutta jäi jo hyvin varhaisessa vaiheessa kesken, koska vanhassa kirjaetelävirossa affrikaatat esiintyivät yleensä samoissa sanoissa kuin nykyvõrossa (jonka lähteenäni on Iva 2002, ellei toisin mainita):

- ksm. **cika* > Rossihnius *seat* (mon. nom.), Gutslaff *zigga*, Virginius *zigga* = võro *tsiga*.
- ksm. **keüci* > Rossihnius *köitz*, Gutslaff *kewts*, Virginius *keütz* = võro *köüdś*.

Rossihniuksen *seat* on selvä pohjoisvirolaisuus, sillä nyttemminkin affrikaataton *siga* on esiintynyt laajalti tartossa ja mulgissa (VMS s.v. *siga*). Jälkimmäisen esimerkkisanan taivutus-

muodot (esim. Virginius *keütz/keütze/keüst*) puolestaan osoittavat, että nykyvõrossa vallitseva analoginen taivutus *köüdś/köüdse/köüst* oli jo tällöin korvannut murteittain edelleen säilyneen äännelaillisen taivutuksen *köüdś/kövve/köüt* (< ksm. **keüci/*keüden/*keüttä*). Muuten vanhan kirjaeteläviron anti on sittenkin varsin vähäistä, koska affrikaattojen säilyminen ainoastaan pienifrekvenssisissä sanoissa tarkoittaa samalla myös sitä, ettei niitä esiinny erityisen taajaan vanhan kirjaeteläviron aihepiireiltään verraten yksipuolisessa korpuksessa (huom. poikkeuksena geminaatta-affrikaatta **cc* > *ts* : *ds*).

Toinen etelävirolle tyypillinen arkaismi on ensitavun diftongien **ai* ja **äi* säilyminen kaikissa asemissa. Aloitan helpommasta diftongista **äi*, josta muualla itämerensuomessa kehittyi ainakin dentaaliobstruenttien edellä **ei* (Kallio 2018: 261–262). Kuten aiemmin tuli jo mainittua, vanhassa kirjaetelävirossa vasta Virginiukset erottivat *e*:n ja *ä*:n, mutta hekään eivät ensi alkuun erottaneet *ei*:tä ja *äi*:tä (vrt. WT:n suosima *peiw* ~ TMKKR:n suosima *päiw*). Kaikki seuraavat kirjoitusasut onkin ilman muuta tulkittava *äi*-diftongeiksi (huom. myös toinen ortografinen uudennos WT:n ja TMKKR:n välillä eli *tz* → *ts*):

- ksm. **säiccen/*säicceme-* > Völcker *seitzme*, Awerbach *seitze*, Rossihnius *seitze*, Gutslaff *seitzi*, Virginius (WT/TMKKR) *seitze/säitse* = võro *säidse*.

Siirryn sitten selvästi hankalampaan diftongiin **ai*, josta eteläviroa ja tällä kertaa myös liiviä lukuun ottamatta kehittyi muualla itämerensuomessa **ei*, mutta ilman yksiselitteisiä esiintymisehtoja vain kahdeksassa yhteisitämerensuomalaisessa sanassa, joista kuusi balttilaislainaa, yksi germaanilaina ja yksi vanha perintösana (Kallio 2014: 159–160, 2018: 257–259). Onkin syytä perehtyä tarkemmin näihin kahdeksaan sanaan, joista odotuksenmukaisesti valtaosa tavataan vanhassa kirjaetelävirossa poikkeuksetta *ai*-diftongillisina:

- ksm. **haina* > Rossihnius *hain*, Gutslaff *hain*, Virginius *hain* = võro *hain*.
- ksm. **raici* > Gutslaff *raiß* = võro *raiś* (VMS s.v. *rais*).
- ksm. **saina* > Gutslaff *sain*, Virginius *sain* = võro *sain*.
- ksm. **saisa-* > Rossihnius *saisma*, Gutslaff *saisma*, Virginius *saisma* = võro *saisma*.

- ksm. **saibas* > Gutslaff *saibas* = võro *saibas/saivas*.

Huomattakoon, että *raiß* oli vielä Gutslaffin sanastossa käännetty ’Schenckeł’, ja vasta myöhemmin Ferdinand Johann Wiedemannin võron kieliopissa esiintyivät rinnakkain sekä *raiz* ’Pflugstange’ että *reiz* ’Schenkel’ (1864: 25), joista jälkimmäinen on ilmeinen pohjoisvirolaisuus. Vastaavanlaisia pohjoisvirolaisuuksia esiintyi toisinaan jo vanhassa kirjaetelävirossa:

- ksm. **raika* > Awerbach *reÿede* (mon. gen.), Rossihnius *reyat/reyade* (mon. nom./gen.), Gutslaff *raig*, Virginius *raig* = võro *raig*.

Lopuksi pääsemme tapauksiin, joissa koko eteläviro varhain omaksui pohjoisvirolaisen asun yksin leivua lukuun ottamatta:

- ksm. **haimo* > Rossihnius *höim*, Gutslaff *höim*, Virginius *höim* = võro *hõim* ~ leivu *aim*.

Kuten edellä totesin, *ö* vastaa näissä nykyortografian *õ*:ta. Miksi sanassa on *õi* eikä *ei*, johtuu toisen tavun *o*:sta (vrt. va. *eimo/õimo*). Joka tapauksessa liivin murteista tavataan tämän sanan kohdalla vain *ai*-diftongillista äänneasua *aim*, jota ei voi selittää sekundaariseksi. Toisin sanoen leivun asu edustaa tässä eteläviron varhaisinta kantaa, kun taas koko muu eteläviro oli jo vanhaan kirjakieleen mennessä omaksunut pohjoisvirolaisen asun. Tämä merkitsee samalla sitä, ettei perinteinen käsitys leivuista 1600-luvun alkuvuosien võrolaisina siirtolaisina voi hevillä pitää paikkaansa (vrt. Ojansuu 1912: 8–18). Päinvastoin voisi jopa ajatella, että siinä missä eteläviro erosi ensimmäisenä muusta itämerensuomesta (Kallio 2014: 156–158), leivu erosi ensimmäisenä muusta etelävirosta. Tällainen johtopäätös voi tietenkin tuntua ennenaikaiselta ainoastaan yhden sanan perusteella, mutta onneksi meillä on myös toinen sana tukemassa samaa alustavaa työhypoteesia:

- ksm. **laipa* > Völcker *leib*, Agenda Parva *leib*, Rossihnius *leib/laib*, Gutslaff *leib*, Virginius *leib* = võro *leib* ~ leivu *laib*.

Tällä kertaa tosin liivikin on melkein täysin *ei*-diftongin kannalla. Kuurinmaanliivistä tavataan *lēba* (part./ill. *leibõ*), ja myös ainoa salatsinliiviä ikinä taltioinut ammattilainen Sjögren antaa äänneasun *leib*, mutta kahdesti 1767 ja kerran 1828 tavataan lisäksi *ai*-diftongillinen *laibe* (Winkler 1999: 204; Winkler & Pa-

jusalu 2009: 107). Koska silti vuoden 1828 attestaatiosta vastannut Heinrich Georg von Jannau käytti lähteenään vuoden 1767 attestaatiosta vastannutta August Ludwig von Schlözeriä (Winkler 1994: 48), liivin *ai*-diftongi perustuu käytännössä vain yhteen lähteeseen. Senkin takana oli liiviä osaamaton saksalainen historioitsija, jonka informanttina oli kyllä hänen Salatsissa pappina toiminut maanmiehensä Johann Conrad Burchard (ibid. 31–33). Viime mainittu vaikuttaa ainakin sikäli luotettavalta, että hän kykeni sentään erottamaan toisistaan *ei*:n ja *ai*:n (vrt. *neidzte* ’Magd’, *nain* ’Weib’). Näin ollen hänen mainitsemansa *laibe* ’Brod’ ja *anna minnul laibe* ’gieb mir Brod’ puhuvat vahvasti *ai*-diftongin puolesta (ibid. 34–37). Schlözerillä oli tosin toinenkin informantti, muuan ”Herrn von Dunten”, jolta puolestaan jo 1769 löytyy *lebe* ’Brod’, mutta koska häneltä löytyy myös *neine* ’Weib’ (ibid. 40–41), voimme jättää hänen vastaevidenssinsä omaan arvoonsa.

Yhtä kaikki leivun *ai*-diftongillinen *laib* on kiistaton, jos kohta sitä on yritetty selittää paikallisen latvialaismurteen vaikutuksesta tapahtuneella kehityksellä *ei* > *ai* (Suhonen 1989: 48). Selitys olisi uskottavampi, ellei *ei* > *ai* olisi koskenut yhtä ainutta sanaa. Heikki Ojansuu (1912: 17) kannattikin *ai*-diftongin aiemmuutta vedoten Heinrich Gösekenin 1660 julkaisemaan pohjoisviron kielioppiin, jonka kertoman mukaan tarton murteessa *sein* = *sain* ’Wand’, *leib* = *laib* ’Brod’, *reis* = *rais* ’Lende’ (Kingisepp & al. 2010: 262–263). Vaikka vanhassa kirjaetelävirossa lähes yksinomainen asu onkin *leib*, Rossihniukselta tavataan lisäksi myös *laib*. Tarkalleen ottaen sana esiintyy hänellä 39 kertaa *ei*-diftongillisena ja 6 kertaa *ai*-diftongillisena (Kingisepp & al. 2002: 187). Yhdessäkään toisessa *ei*-diftongillisessa sanassa hänellä ei tavata vastaavanlaista kahtiajakoa. Merkillepantavinta on silti se, että siinä missä *leib* on vallitsevana hänen painetussa tekstissään, *laib* taas on vallitsevana hänen käsinkirjoitetuissa liitteissään, joissa se kolmesti vielä esiintyy nimenomaan Isä meidän -rukouksen yhteydessä (Reiman 1898: 206, 221, 226):

- *mejie egga paiwänne laib anna meile tennäpeiw*.
- *mejie peiwaliko laib anna meile tennapeiw*.
- *mejie peiwalinne laib anna meile tennapeiw*.

Ei ole syytä olettaa, että Rossihniuksen sitaatit olisivat olleet leivua, vaan Isä meidän -rukous sattui vain olemaan kristillisten rukousten joukossa juuri se, jonka kansa oli osannut ulkomuistista jo iät ja ajat (Uusitalo 2016: 169–171). Siksi juuri Isä meidän -rukouksessa saattoi säilyä arkaismeja, jotka samanaikaisesta puhekielestä olivat jo ehtineet hävitä (vrt. englanninkielisen Isä meidän -rukouksen näihin päiviin säilyneet *art* ’olet’, *thy/thine* ’sinun’). Leivun, Gösekenin ja Rossihniuksen *laib* sekä Burchardin *laibe* voivat toki tuntua heikoilta perusteilta rekonstruoida kantasuomalainen **laipa* pro **leipä*, mutta samaan viittaisi myös sen kantagermaaninen lainaoriginaali **hlaiba- ’*(happamaton) leipä’. Viimeksi mainitun nykysaksalaisen jatkajan *Laib* ’leipä, juustotahko’ vaikutus taas voidaan torjua suoralta kädeltä, koska Jacob ja Wilhelm Grimmin aloittama monumentaalinen *Deutsches Wörterbuch* oli vielä 1885 sitä mieltä, että ”die schreibung *laib* (zum unterschiede von *leib* corpus) ist auch in neueren quellen gewöhnlich, aber nicht berechtigt” (DWB s.v. *leib*).

Innovaatioita

Arkaismiensa lisäksi etelävirolla olivat luonnollisesti innovaationsa, joista en kuitenkaan liiemmin aio puuttua pohjoisviron kanssa yhteisiin keskiaikaisiin areaalisiin innovaatioihin (ks. esim. Rätsep 1989: 1511–1515). Sen sijaan keskityn varsinaisiin etelävirolaisuuksiin (ks. esim. Kettunen 1962: 193–196), joista ensimmäisinä otan käsittelyyni assimilaatiot **kt/*pt* > **tt* ja **ks/*ps* > **ss*, sillä ne molemmat kätevästi näkyvät seuraavista esimerkkisanoista:

- ksm. **kaktëksan* > Völcker *katteses* (ord.), Awerbach *katze*, Rossihnius *kattessa*, Gutslaff *kattessa*, Virginius *kattesa* = võro *katõ(s)sa*.
- ksm. **ükteksän* > Völcker *uttesse*, Awerbach *üt(te)se*, Rossihnius *üttessa*, Gutslaff *üttessa*, Virginius *üttesä* = võro *üte(s)sä*.

Awerbachin todistukseen on tarkalleen ottaen ensin kirjoitettu *ütse*, joka on kuitenkin vedetty yli, ja sen perään on sitten kirjoi-

tettu *üttese*. Vaikka tämän voisi tulkita anonyymin kääntäjän hapuiluksi, sisäheittoista varianttia *ütsä* on laajalti esiintynyt myöhemminkin (Toomse 1998: 125). Sitä vastoin samainen kääntäjä erehtyi pahemman kerran esimerkeissäni assimilaatiosta **kc/*pc* > **cc* (Kallio 2007: 237):

- ksm. **ükci* > Völcker *ütz*, Awerbach *üx*, Agenda Parva *ütz*, Rossihnius *ütz*, Gutslaff *ütz*, Virginius *ütz/üts* = võro *ütś*.
- ksm. **kakci* > Awerbach *katz*, Rossihnius *katz*, Gutslaff *katz*, Virginius *katz/kats* = võro *katś*.
- ksm. **lapci* > Agenda Parva *latz*, Rossihnius *latz*, Gutslaff *latz*, Virginius *latz/lats* = võro *latś*.

Ilmiselvää pohjoisviroa ovat Awerbachin todistuksen nominatiivi *üx* ja allatiivi *ühelle* (huom. myös kieliopin vastainen *üxelle*), joiden rinnalla tavataan kuitenkin yhtä ilmiselvästi eteläviroa oleva *katz*. Useimmista vanhan kirjaeteläviron pohjoisvirolaisuuksista poiketen näillä ei voi olla kansankielisiä esikuvia, vaan selitys voi piillä vain kyseisen kääntäjän kielitaidottomuudessa. Kaikesta huolimatta Awerbachin todistus tarjoilee luotettavaa evidenssiä, mitä puolestaan tulee assimilaatioon **kn* > **nn* (huom. myös loppu-*t*):

- ksm. **näknüt* > Awerbach *nennut*, Rossihnius *nennut*, Gutslaff *nennut*, Virginius *nännu* = võro *nännüq*.

Omituista kyllä vaikka **kn* assimiloitui geminaattanasaaliksi, **tn* käyttäytyi kokonaan toisin, eli sen alkukompotentti vokaaliutui:

- ksm. **litna* > Boierus *lina* (yks. gen.), Awerbach *lina* (yks. gen.), Rossihnius *lihn*, Gutslaff *lihn/lîn*, Virginius *lihn/liin* = võro *liin*.

Monissa lähimmissä sukukielissähän **kn*:n ja **tn*:n kehitykset noudattivat täysin päinvastaista rataa (esim. vi. *näinud* ~ *linn*). Huomattakoon, että vaikka Gutslaff Raamatun käännöksissään merkitsi pitkät vokaalit *h*:lla, hän kieliopissaan yritti lanseerata myös sirkumfleksiä ja akuuttia, joita hän ei kuitenkaan käyttänyt erityisen johdonmukaisesti (Keem 1998: 318). Huomattavasti pysyvämmäksi jäikin Virginiusten ortografinen uudistus merkitä pitkät vokaalit *h*:n sijasta kahdentamalla vokaali (vrt. WT:n suosima *lihn* ~ TMKKR:n suosima *liin*), mitä itse asiassa jo Agenda

Parva oli käyttänyt, vaikkakaan ei yhtä systemaattisesti (Saareste 1939: 5–6).

Siinä missä kaikki yllä mainitut konsonanttimuutokset olivat yksiselitteisesti yhteisetelävirolaisia innovaatioita myös vanhan kirjaeteläviron todistuksen nojalla, on olemassa monimutkaisempiakin tapauksia, joista ennen kaikkea mainittakoon **n/*l/*r + *h* -yhtymien kehittyminen. Koko muussa eteläitämerensuomessa (ts. pohjoisvirossa, vatjassa ja liivissä) **h* katosi tässä asemassa kokonaan, mutta vaikka näin tapahtui melkein aina myös vanhassa kirjaetelävirossa, nykyvõrosta tavataankin usein *hn/hl/hr*:

- ksm. **karhu* > Gutslaff *karro*, Virginius *karro* = võro *kahr*.

Kaikesta huolimatta konservatiivisinta kantaa edustavat sittenkin võron Harglan murteen *karh*, gen. *kahru*, part. *karhu* sekä leivun *kaarh*, gen. *kahrõ* (EMS s.v. *kahru*), jotka eivät ole samalla tavalla selitettävissä analogisiksi kuin kirjakielen *kahr*, gen./part. *kahru*. Metateesi *nh/lh/rh* > *hn/hl/hr* olisi siis alkuaan tapahtunut vain ehdollisesti heikossa asteessa (vrt. Nigol 1994: 98–100). Sitä vastoin vanhan kirjaeteläviron lähes yksinomaista katoedustusta voidaan perustellusti pitää leksikaalisena diffuusiona levinneenä pohjoisvirolaisuutena, koska sen murrelevikki vaihtelee runsaasti sanasta toiseen voiden sekä puuttua koko etelävirosta että kattaa koko eteläviron:

- ksm. **tarha* > Gutslaff *tarra*, Virginius *tachr* = võro *tahr*.
- ksm. **tenho* > Rossihnius *tenno*, Gutslaff *tenno*, Virginius *tenno* = võro *tehn/teno*.
- ksm. **vanha* > Boierus *wana*, Awerbach *wanna*, Rossihnius *wanna*, Gutslaff *wanna*, Virginius *wanna* = võro *vana*.

Ei ole sattumaa, että vanhassa kirjaetelävirossa metateesi *nh/lh/rh* > *hn/hl/hr* tavataan ainoastaan sanasta *tahr*, jonka myöhempikin murrelevikki on esimerkkisanoistani laajin ulottuen võrosta myös tarton ja mulgin puolelle (VMS s.v. *tahr*). Vastakkainen ääripää *vahn* taas tavataan vain leivusta ja kraasnasta (VMS s.v. *vahn*), joissa niissäkin esiintyy sen rinnalla *vana* (VMS s.v. *vana*). Ylipäänsä *nh* > *n* vaikuttaisi etelävirossa eks-

pansiivisemmalta kuin *rh* > *r* ja *lh* > *l*, joskin koska esimerkkejä on vain kourallinen, kyse voi olla myös pelkästä sattumasta.

Konsonanttimuutoksiin verrattuina koko etelävirolle tunnusomaisia vokaalimuutoksia tapahtui vähemmän, ja niistäkin merkittävin, ensitavun pitkien välisten vokaalien supistuminen vahvassa asteessa, ei näy vanhassa kirjaetelävirossa vielä mitenkään:

- ksm. **noori* > Boierus *nor*, Rossihnius *nohr*, Gutslaff *nohr/nôr*, Virginius *nohr/noor* = võro *nu̯u̯ŕ*.
- ksm. **rëëmu* > Boierus *remu* (yks. gen.), Rossihnius *röhm*, Gutslaff *röhm*, Virginius *röhm/röom* = võro *ryym*.
- ksm. **töö* > Rossihnius *tö*, Gutslaff *töh*, Virginius *töh/töö* = võro *tü̯ü̯*.
- ksm. **veelä* > Agenda Parva *wêel*, Rossihnius *wehl*, Gutslaff *weel/wê(h)l*, Virginius *weel* = võro *vi̯i̯l*.

Tämä ei sinänsä ole mikään ihme, sillä vielä Wiedemann (1864: 4) merkitsi supistumisen *ō/ȫ/ȭ/ē* > *ô/ȯ̂/ȭ/ê* (jossa esim. *ô* ”zwischen *o* und *u*”). Sen sijaan Agenda Parvassa sirkumfleksillä merkittiin ylipitkää vokaalia (Saareste 1939: 5–6), mikä näin ollen koski muitakin kuin välisiä vokaaleja (vrt. Agenda Parva *maâ* = võro *maa*). Paras todiste jo vanhaan kirjaetelävirooon mennessä tapahtuneesta supistumisesta tuleekin odottamattomalta taholta; Göseken pohjoisviron kieliopissaan kertoo, että tarton murteessa *keel = kiel* ’Sprache’, *meel = miel* ’Vernunfft’ (Kingisepp & al. 2010: 262–263). Huomattakoon, että kyseisen supistumisen on aikaisemminkin ajateltu tapahtuneen juuri diftongin kautta (ts. **kẹ̯el*, **mẹ̯el*; Kettunen 1962: 138–139). Voidaan toki ihmetellä sitä, kuinka Läänemaan Kullamaalla vaikuttanut saksalaisrovasti saattoi kuulla jotain sellaista, joka vanhan kirjaetelävirron omilta kielimestareilta jäi kuulematta tai ainakin noteeraamatta. Toisaalta Gösekenin nimenomainen tarkoituskin oli esitellä tarton murteen äänteellisiä erikoisuuksia, jolloin hän saattoi siis hieman jopa karrikoida sen eroja omaan länsimurteeseensa. Sen sijaan vanhan kirjaetelävirron näkökulmasta kyse oli allofoniasta, jota edes natiivit etelävirolaiset eivät välttämättä tiedostaneet. Tästä syystä olenkin artikkelissani jättänyt foneettiset innovaatiot vähemmälle ja keskittynyt fonologisiin innovaatioihin, joista niistäkään vanha kirjaetelävirro ei toisinaan kerro

mitään. Erityisesti mainittakoon liivistäkin tavattava sporadinen assimilaatio **e–ä* > **ä–ä*:

- ksm. **kenkä* > Rossihnius *keng*, Gutslaff *keng*, Virginius *käng* = võro *käng*.
- ksm. **selkä* > Gutslaff *selg*, Virginius *sälg* = võro *sälg*.

Kuten jo aiemmin mainitsin, vanhassa kirjaetelävirossa vasta Virginiukset erottivat *e*:n ja *ä*:n, joten Rossihnius ja Gutslaff saattoivat edelleen tarkoittaa kumpaa tahansa (*pace* Kallio 2014: 158–159). Onneksi tällaiset tapaukset ovat kuitenkin harvassa, ja huomattavasti tyypillisempänä esimerkkinä voidaan mainita vanhan kirjaeteläviron selkeästi ilmentämä sporadinen velarisaatio **e–ä* > **ë–a*, joka seuraavan esimerkkisanani kohdalla niin ikään koski eteläviron lisäksi liiviä (huom. jälleen *õ*:n merkitseminen *ö*:llä):

- ksm. **meccä* > Rossihnius *mötz*, Gutslaff *mötz*, Virginius *mötz* = võro *mõts*.

Tiit-Rein Viitso (2003: 144–147) suosii tässä balttilaislainan erilaisia substituutiostrategioita, joskin sporadista velarisaatiota tapahtui jo yhteisitämerensuomalaisena aikana (vrt. sm.-md. **melä* > ksm. **mëla* > võro *mõla*; Kallio 2014: 160–161), ja vanhan kirjaeteläviron todistuksen nojalla samaa on tapahtunut myös vielä aivan viime vuosisatoina:

- ksm. **nenä* > Agenda Parva *nenä*, Gutslaff *nenna/nanne* = võro *nyna*.

Muista kielenmuistomerkeistä poiketen Agenda Parvassa *õ*:ta ei merkitty *ö*:llä vaan *e*:llä (Saareste 1939: 7), mutta tässä silti jälkitavun *ä*:n edellä ensitavun *e*:llä tarkoitettiin *õ*:n sijasta *e*:tä – etenkin kun Gutslaffin Raamatun käännösten *nenna* pro *†nönna* tukee samaa tulkintaa. Hänen sanastonsa *nanne* pro *nenna* tuo puolestaan mieleen Võrumaan Karulasta ja Tartumaan Sangastesta tavattavan asun *nana* (VMS, EMS s.v. *nana*), vaikka tietysti kyse voi olla myös pelkästä painovirheestä. Joka tapauksessa voimme olettaa, että velarisaatio *nenä* > *nõna* tapahtui eteläverossa vasta tämän jälkeen. Karulan ja Sangasten taas sijaitessa Võrumaalta ja Tartumaalta katsottuina lähimpinä liiviläisaluetta niiden *nana* lienee sittenkin liiviläisyys (vrt. li. *nanā*) eikä varhaiskantasuomeen palautuva arkaismi (vrt. sa. *njunni* < sm.-sa. **ńana*). Vertailun vuoksi vielä lisäesimerkki, josta on eteläviros-

sa tullut edellisen riimisana (huom. võrossa edelleen *nõna*, *sõna* > *nyna*, *syna*):

- ksm. **sana* > Boierus *sanna*, Awerbach *sanna*, Agenda Parva *sena*, Rossihnius *sönna*, Gutslaff *sönna*, Virginius *sönna* = võro *syna*.

Kuten näemme, Rossihnius, Gutslaff ja Virginiukset merkitsivät *õ*:n *ö*:llä siinä missä Agenda Parva *e*:llä, jonka silti *õ*:ksi osoittaa sitä seurannut *a*, sillä vanhan kirjaeteläviron kielenmuistomerkeistä juuri Agenda Parvassa jälkitavujen *ä*:t merkittiin systemaattisimmin (Saareste 1939: 10). Huomio kiinnittyykin Boieruksen ja Awerbachin asuun *sanna*, jonka ensitavun vokaali pitää todella tulkita *a*:ksi (vrt. Boierus *mötelda* = võro *mõtõldaq*, Awerbach *söckæ* = võro *sõkõ*). Toisaalta *a*:llista asua suosi myös koko Tallinnan standardiin perustunut vanha kirjapohjoisviro, vaikka nyttemmin sitä on tavattu vain pohjoisrannikolta (VMS s.v. *sana*). Boieruksen ja Awerbachin *sanna* ei siis olisi ollut pelkkä pohjoisvirolaisuus vaan jopa kirjapohjoisvirolaisuus, sillä erityisesti kreevinin *śenna* viittaa *õ*:n varhaisuuteen muualla pohjoisvirolais-vatjalaisessa murrejatkumossa. Koska etenkään katolisen jesuiitan Boieruksen ei hevillä luulisi pitäneen esikuvanaan pohjoisen luterilaisia tekstejä, tuntuisi sittenkin todennäköisemmältä, että *õ*:llinen äänneasu olisi levinnyt pohjoisvirosta eteläviroon vasta 1500- ja 1600-lukujen vaihteessa, mitä tukisi muiden *a* > *õ* -sanojen rajoittuminen pohjoisviroon ja vatjaan (vrt. vi. *lõng*, *põlema* ~ võro *lang*, *palama*). Yhteisetelävirolaisten kehitysten *nenä* > *nõna* ja *sana* > *sõna* ajoittaminen näin myöhäiseksi voi toki arveluttaa, miksi on mainittava vielä kolmaskin yhteisetelävirolainen innovaatio, lähinnä *isä*-sanuetta koskenut sananalkuinen väljentyminen *i-* > *e-*, joka vanhassa kirjaetelävirossa ajoittuu vasta 1600-luvun jälkipuoliskolle:

- ksm. **isä* > Völcker *isa*, Boierus *isa*, Agenda Parva *isä*, Rossihnius *issa*, Gutslaff *issa*, Virginius *essa/essä* = võro *esä*.
- ksm. **isäntä* > Völcker *isand*, Awerbach *isand*, Rossihnius *issand*, Gutslaff *isand*, Virginius *issand/essand* = võro *esänd*.

Väljentymisestä *i-* > *e-* ei ole vanhassa kirjaetelävirossa jälkeäkään ennen Virginiuksia, joilla *essa* ja *essä* olivat jo huomatta-

vasti yleisempiä kuin *issa* ja *issä*, vaikka *issand* oli edelleen tavallisempi kuin *essand*. Koska kyse näyttäisi taas olleen leksikaalisesta diffuusiosta, olisikin mielenkiintoista saada selville, mitkä kirjoitusasut olivat isän ja mitkä pojan kynästä (esim. suosiko isä edelleen *i*:tä ja poika jo *e*:tä). Joka tapauksessa sananalkuinen *i-* > *e-* on sikäli samanlainen kuin alussa mainittu sananloppuinen *-t* > *-ʔ*, että kumpikin on pelkän yhteiseteläviroläisen levikin perusteella ajoitettu hamaan muinaisuuteen, jolloin vanhan kirjaeteläviron *i-* pro *e-* ja *-t* pro *-Ø* on jouduttu leimaamaan pohjoisvirolaisuuksiksi (vrt. Raag 2001). Kaikesta huolimatta parhaat (elleivät peräti ainoat) suorat todisteet kehitysten absoluuttisista ajoituksista tulevat vanhasta kirjaeteläviroista itsestään, miksi on syytä palauttaa mieliin myös loppu-*t*:n edustukset:

- ksm. **-nut/*-nüt* > Völcker *-nut*, Boierus *-nut*, Awerbach *-nut*, Agenda Parva *-nu*, Rossihnius *-nut*, Gutslaff *-nut/-nu*, Virginius *-nu* = võro *-nuq/-nüq*.

Awerbachin todistuksesta on oltu lukevinaan *t*:tön *tunnistanu*, joka kuitenkin sijaitsee sivun oikealla tekstiin saakka repeytyneellä reunalla, joten sekin lienee alkuaan ollut *t*:llinen dokumentin muiden *nut*-partisiippien tavoin (esim. *olnut* neljästi ja *sündnut* kahdesti). Ensimmäiset luotettavat todisteet kehityksestä *-t* > *-ʔ* saadaankin vasta Agenda Parvasta ja Gutslaffin kieliopista, jonka esipuheessa sanotaan ”dialectum nostratem respuere *t* finale” (Lepajõe 1998: 32, 34). Partisiippeja käsitellessään hän silti totesi aktiivin preteritipartisiipin muodostettavan ”ab Infinitivo mutando *ma* in *nu* vel *nut*” (ibid. 170–171), eikä hän muutenkaan ollut kieliopissaan johdonmukainen loppu-*t*:n suhteen (Keem 1998: 321). Kaiken kukkuraksi Raamatun käännöksissään Gutslaff pääsääntöisesti säilytti loppu-*t*:n (Ross 2013: 477–478). Tässä hän seurasi Rossihniusta, jolla *-t* pro *-Ø* on lähes yksinomainen (esim. *need* pro *nee* 463–1, *nemmat* pro *nemma* 436–1; Kingisepp & al. 2002: 232–233, 234–236), mutta aivan yhtä yksinomaisia ovat myös hänen etelävirolaisuutensa (esim. *om* pro *on* 1021–6, *ütz* pro *üx* 437–0; ibid. 250–254, 446–447). Vaikka hän edeltäjistään poiketen hyödynsikin pohjoisvirolaisia aikalaiskäännöksiä, olisi ollut merkillinen sattuma, jos hän olisi omaksunut kieleensä enimmäkseen sellaisia pohjoisvirolaisia muotoryhmiä, joiden loppukonsonanttina on *-t* (vrt.

Kask 1970: 60–61; Peebo 1996: 28–31). Virossa vahva synkronisen murremaantieteen perinne lieneekin ollut syynä siihen, ettei juuri kellekään näyttäisi juolahtaneen mieleen diakroninen ratkaisu, että *-t* > *-ʔ* levisi Tartumaalle vasta 1600-luvulla ja että Rossihniuksen käyttämä murre oli loppu-*t*:n osalta Agenda Parvassa käytettyä murretta konservatiivisemmalla kannalla.

Dialektologiaa

Omana aikanaan vanhaa kirjaetelärviroa kutsuttiin Tarton kieleksi, ja nyttemminkin sen on todettu vastanneen lähinnä tuolloista Tarton puheenpartta (Pajusalu 2006: 89–92). Samassa yhteydessä on nostettu esiin ennen kaikkea seuraava esimerkkisana:

- ksm. **kaikki* > Völcker *kik*, Boierus *kik*, Awerbach *keick*, Agenda Parva *kik*, Rossihnius *kihck*, Gutslaff *keick*, Virginius *kik* = võro *kyiḱ* ~ tartto *kõik* ~ mulgi *kikk*.

Nykytarton *kõik* on epäilemättä pohjoisvirolaisuus, koska Virginiusten *kik* pro *†kihk/†kiik* osoittaa Tartumaallakin ääntämyksen olleen jo 1600-luvun lopulla lähellä nykymulgin asua *kikk* (MES s.v. *kikk* ~ *kiḱk*). Sitä vastoin Völckerin, Boieruksen ja Agenda Parvan *kik* sekä etenkin Rossihniuksen *kihck* viittaavat joko lyhyttä *i*:tä edeltäneeseen pitkään *ii*:hin tai sitä vielä edeltäneeseen nykyvõrolle yhä tunnusomaiseen diftongiin *i̯i* (Pajusalu 2012: 215–217), joka on vuosien saatossa kirjoitettu *ы̆i* (Saareste 1955), *ɤ̆i* (EMS; Keem 1997; Käsi 2011) ja *yi* (Iva 2002). Gutslaffin *keick* heijastaneekin hänen võrolaisen kirkkopitäjänsä Urvasten diftongiääntämystä, sillä pohjoisvirolaisuudesta tuskin on kyse huolimatta siitä, että myös vanhassa kirjapohjoisvirossa sana kirjoitettiin *ei*-diftongillisena (vrt. myös Awerbachin todistuksen *keick*). Nimittäin vaikka *õi* muulloin kirjoitettiin *öi* (vrt. edellä *hõim*), velaarigeminaattaa edeltänyt *õi* kirjoitettiinkin *ei*, mikä sääntö päti niin pohjois- kuin myös eteläviron vanhaan kirjakieleen:

- ksm. **lëikka-* > Rossihnius *leickama*, Gutslaff *leickama*, Virginius *leikama* = võro *lõikama*.

Monoftongiutuminen *i̯i* > *ii* > *i* olisi siis koskenut mulgin lisäksi ainakin osaa tarton murteesta, jossa monoftongillista asua on to-

sin nyttemmin tavattu vain Sangastesta (EMS s.v. *kikk*[10]). Toisaalta sitä tavataan myös Mulgimaan pohjoispuolelta Viljandista (EMS s.v. *kiik*[5]), jossa nykyisin puhuttavassa pohjoisviron keskimurteessa näyttäisikin täten olevan mulgilainen substraatti. Tällaiset esimerkit osoittavatkin, kuinka murrerajat jatkuvasti elävät kielellisten innovaatioiden levitessä eri suuntiin. Ei siis ole kovin realistista arvuutella esim. Agenda Parvan etelävirolaisen kielimestarin kotipaikkaa pitäjän tarkkuudella, vaikka toki sen epäetymologiset sananalkuiset *h*:t (vrt. Agenda Parva *heige* = võro *õigõ*) viittaisivat murteeseen, josta *h*- oli kadonnut jo noin varhain (Saareste 1939: 7, 18–20). Täten voimme sulkea pois ainakin pääosan võroa, josta *h*- ei ole kadonnut vieläkään (Keem & Käsi 2002: 28–29). Koska vaihtelu *h*- ~ Ø- puuttui koko muusta 1600-luvun kirjaetelävirosta, *h*- tuntuisi laajalti säilyneen myös Tartumaalla. Jäljelle jäisivät siis lähinnä mulgi ja leivu, ja mielenkiintoista kyllä Agenda Parvan etelävirolaisen kielenaineksen taakse yleensä epäilty Wilhelm Buccius olikin erään tiedon mukaan syntyisin Mulgimaan Hallistesta (Hasselblatt 2006: 110), mutta toisaalta hän näyttää julkaisseen eteläviron lisäksi myös latviaksi (Pomozi 2013: 150–153).

Juuri mulgin on usein katsottu eronneen muusta etelävirosta ensimmäisenä, sillä mulgin ja tarton murreraja seuraa jo Sakalan ja Ugandin esihistoriallista maakuntarajaa, joka myös koko keskiajan säilyi hallintorajana Sakalan päädyttyä Liivinmaan ritarikunnalle, kun taas Ugandista muodostettiin Tarton ruhtinaspiispakunta. Kaikesta huolimatta eteläviron jyrkin murreraja sijaitsee sittenkin tarton ja võron välillä, kun taas jopa mulgin, tarton ja võron sisällä on jyrkempiä murrerajoja kuin võron ja seton välillä (Pajusalu 1999a/b, 2000). Tämä tieto näyttäisikin tukevan vanhaa teoriaa setukaisista vasta 1600- ja 1700-lukujen vaihteen võrolaisina siirtolaisina (Mägiste 1957, 1977: 16–23), mitä on perusteltu myös Setumaan slaavilaisella nimistösubstraatilla (Faster 2013; Frog & Saarikivi 2015: 78, 88). Yhtä kaikki seto vaikuttaa hyvin toisenlaiselta kuin leivu, jonka omaleimaisuutta voidaan edelleen tukea yhdellä lisäesimerkillä (vrt. edellä leivu *aim*, *laib* ~ muu eteläviro *hõim*, *leib*):

- ksm. **muista-* > Rossihnius *moistma*, Gutslaff *moistma*, Virginius *moistma* = võro *mõistma* ~ leivu *muistma*.

Jälleen saamme uuden lisän *õi*:n eri kirjoitustapoihin, sillä labiaalinasaalin jäljessä sitä merkittiinkin koko vanhassa kirjavirossa *oi*:lla (vrt. Gutslaff *moise* = võro *mõisa*). Koska *oi*:llista asua nyttemmin tavataan vain samoista pohjoisviron koillisrannikkomurteista, joissa *õ* on muutenkin eliminoitunut, voimme myös siksi olettaa vanhan kirjaviron aikoihin vallitsevan ääntämyksen olleen *õi* (EMS s.v. *mõistma*). Sitä paitsi koillisrannikkomurteissakin tavallisempi ääntämys on *ui*, jota tavataan myös Hiidenmaalta, Läänemaan Karusesta sekä leivusta (EMS s.v. *muistma*). Samoin vatjasta tavataan rinnakkain molemmat diftongit (vrt. va. *mõissaa/muissaa*), kun taas koko pohjoisitämerensuomi on yksimielisesti *ui*:n kannalla (vrt. sm. *muistaa*, ka. *muistoa*, ve. *mušt*ta jne.). Koska jopa liivin *oi* (vrt. li. *mȯistõ*) palautunee tässä epäsäännöllisesti *ui*:hin (vrt. li. *vȯigõ* ’uida’), meillä on siis rinnakkain *ui*:llisia ja *õi*:llisia asuja mutta ilman yksiselitteistä evidenssiä kehityksestä *ui* > *oi* > *õi*, vaikka toki *ui* perifeerisempänä vaikuttaa vanhemmalta. Kaikesta huolimatta *ui* ~ *õi* on entuudestaan tunnettu äännevastaavuus itämerensuomen vanhoissa slaavilaisissa lainasanoissa, joissa ensitavun **y* voitiin korvata sekä *ui*:lla että *õi*:lla (vrt. ksl. **my(d)lo* → ka. *muila*, ve. *muil*, va. *mõila* ’saippua’; Mikkola 1894: 55, 144; Kalima 1952: 52–53, 125). Janne Saarikivi (2018: 337) onkin ehdottanut ksm. verbiä **muista-* lainatuksi ksl. verbistä **mysli-/*myslja-* ’ajatella’, joka yhtymän **sl* oltua ksm. fonotaksin vastainen mukautui produktiivisiin *istA*-verbeihin. Asun **muista-* kuitenkin laajalti Suomenlahden eteläpuolella syrjäytti myöhempi erillislaina **mëista-*, ja myös etelävirossa tapahtui samoin jälleen yksin leivua lukuun ottamatta, eivätkä vastaavanlaiset tapaukset lopu siihen:

- ksm. **hoomënna* > Rossihnius *hohmen*, Gutslaff *hohmen/hômen*, Virginius *hommen* = võro *hummõń* ~ leivu *uomõn*.

Kehitys *hoome* > *homme* tavataan myös pohjoisvirosta, mutta se näyttää etelävirooonkin levinneen vasta Gutslaffin ja Virginiusten välisenä aikana, mistä huolimatta se tapahtui kaikkialla etelävirossa lukuun ottamatta taas kerran leivua. Korostettakoon, että kehitys koski myös lutsia ja kraasnaa, joita niin ikään tässä koski võrolle ja setolle ominainen ensitavun supistuminen *o/õ/ö/e* >

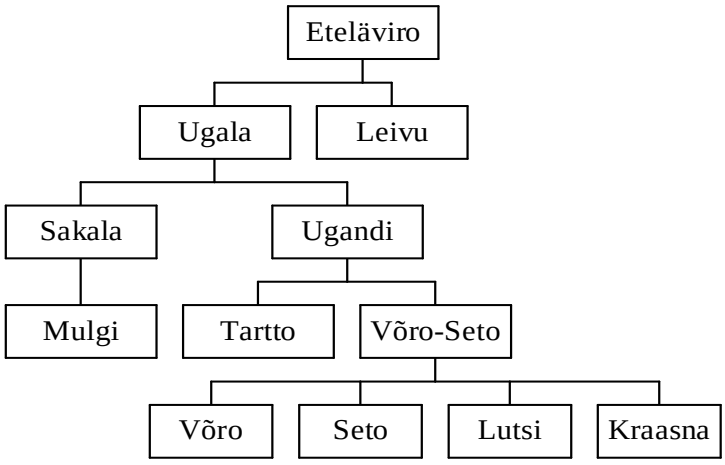
u/y/ü/i nasaalin edellä (vrt. lutsi *hummõn*, kraasna *hummen*). Toisinaan lutsin on arveltu saapuneen kielisaarelleen 1600-luvun puolivälissä, kraasnan taas jopa 1500-luvun jälkipuoliskolla (Kallas 1895: 36–40, 1903: 46–56). Uskottavammalta vaihtoehdolta tuntuisi silti aikaisintaan 1700-luvun alku (Ojansuu 1912: 18–26). Toisaalta Uldis Balodis on kertonut, että ”a Lutsi descendant showed me land deeds from the nineteenth century showing that her ancestors had actually come to the Ludza area only in the latter quarter of that century” (2014). Lutsin katsotaankin olleen lähinnä itävõroa ja/tai eteläsetoa, kraasnan lähinnä itäsetoa (Mets & al. 2014; Jõgi 2016). Mainittua supistumista voidaan muutenkin pitää võrolais-setolaisen haaran tuntomerkkinä, sillä se ei koskenut vanhaa kirjaeteläviroa eikä sen pohjana ollutta tarton murretta kuten ei myöskään mulgia eikä leivua (jossa sen sijaan *e/o* > *ⁱe/ᵘo*; Viitso 2009: 274–275):

- ksm. **emä* > Völcker *ema*, Agenda Parva *emä*, Rossihnius *ema*, Gutslaff *emma*, Virginius *emmä* = võro *imä* ~ leivu *ⁱema*.
- ksm. **on* ~ **om* > Völcker *om*, Boierus *on*, Awerbach *ohm*, Agenda Parva *om*, Rossihnius *om*, Gutslaff *om*, Virginius *om* = võro *om/um* ~ leivu *ᵘom*.

Nykyvõron *om/ommaq* pro *um/ummaq* on epäilemättä muista verbimuodoista *olõ/olõt/olõmi/olõti* johtuvaa analogiaa. Mielenkiintoista kyllä Wiedemannin võron kieliopissa (1864) supistumisesta *o/õ/ö/e* > *u/y/ü/i* ei näy vielä jälkeäkään (vrt. Wiedemann *emä*, *oma* = võro *imä*, *uma*). Tosin kyse olikin oikeastaan eteläviron kirjakielen eikä suinkaan võron murteen kieliopista, vaikka hän korosti võron asemaa kielellisesti puhtaimpana eli vähiten pohjoisvirolaistuneena etelävirona. Tämä ei silti tarkoittanut sitä, että hän olisi käyttänyt mahdollisimman puhdasta võroa, vaan hän pyrki pikemmin geneeriseen eteläviroon vältellen spesifisimpiä murteellisuuksia. Joka tapauksessa supistuminen oli tuolloin tapahtunut, sillä jo August Wilhelm Hupelin yhteisvirolaisesta sanakirjasta tavataan *imma* ’Mutter’, jonka hän sanoi esiintyvän ”im Pölfwischen” (1780: 433, 529). Sen sijaan vanhimmassa kirjaetelävirossa on vain yksittäistapauksia (esim. Gutslaff *unno* = võro *uno*, Virginius *umblema* = võro *umblõma*), joille voi tarvittaessa keksiä muitakin selityksiä (vrt. sm. murt.

ummella, li. *umblõ*, joiden *u* on selitetty *umpi*-sanueen vaikutuksella; Itkonen 1980: 236–237).

Yhteenvetona todettakoon, että võro ja seto mukaan luettuina lutsi ja kraasna muodostavat selvän ytimen etelävirolaisessa sukupuussa. Näitä lähinnä on tarton murre, josta 1500- ja 1600-luvuilla tuli ensimmäinen etelävirolainen kirjakieli eli vanha kirjaeteläviro. Võro-seton ja tarton kantatasoa voisi kutsua muinaisugandiksi, jonka sisarmurteen muinaissakalan ainoa jäljelle jäänyt edustaja on mulgi muun murrealueen jäätyä pohjoisviron länsi- ja keskimurteiden ekspansion alle. Silti ensimmäisenä muusta etelävirosta näyttäisi eronneen leivu, jonka kiistattomat yhtäläisyydet lähimmän võrolaisen naapurinsa Harglan murteen kanssa juontuvat juuri lähinaapuruudesta eivätkä lähisukulaisuudesta (vrt. myös leivun ja salatsinliivin yhtäläisyydet; Pajusalu & al. 2009). Siinä missä lutsin ja kraasnan kielisaaret olivat siis tulosta uudella ajalla tapahtuneista migraatioista (vrt. Värmlannin metsäsuomi sekä Tverin, Tihvinän ja Valdain karjala), leivun kielisaari näyttäisi aiemmin olleen osa laajempaa kantasuomalaista murrejatkumoa joutuen vasta aivan viime vuosisatoina latvian ympäröimäksi (vrt. venäjän ympäröimät vepsän murteet).

Kuva: Eteläviron sukupuu

Lähteet

Balodis, Uldis 2014: *Lutsimaa: Land of the Ludza Estonians*. http://www.lutsimaa.lv/ (7.2.2018).

DWB = *Deutsches Wörterbuch* 1854–1971. Leipzig: Hirzel.

EMS = *Eesti murrete sõnaraamat* 1994–. Tallinn: Eesti Teaduste Akadeemia.

EPAK = *Eesti piiblitõlke ajalooline konkordants*. https://www.eki.ee/piibel/ (7.2.2018).

Faster, Mariko 2013: Nulgast mäeni: Ülevaade Setomaa nimevarast. – Arvis Kiristaja, *Setomaa kohanimed*, 201−215. Seto Instituudi toimetised 1. Värska: Seto Instituut.

Freymuth, Otto 1938: *Agenda Parva Brunsbergae M.DC.XXII: Eestikeelseid tekste vastureformatsiooniaegsest katoliku preestrite käsiraamatust*. Tartu: Krüger.

Frog & Saarikivi, Janne 2015: De situ linguarum fennicarum aetatis ferreae, Pars I. – *The Retrospective Methods Network Newsletter* 9, 64–115.

Habicht, Külli 2008: Estonian Studies of Old Literary Estonian. – Kristiina Ross & Pēteris Vanags (toim.), *Common Roots of the Latvian and Estonian Literary Languages*, 285−304. Frankfurt am Main: Peter Lang.

Hasselblatt, Cornelius 2006: *Geschichte der estnischen Literatur*. Berlin: Walter de Gruyter.

Hupel, August Wilhelm 1780: *Ehstnische Sprachlehre für beide Hauptdialekte den revalschen und den dörptschen; nebst einem vollständigen Wörterbuch*. Riga: Johann Friedrich Hartknoch.

Ikola, Osmo 1982: Etelävirolainen käsikirja vuodelta 1691. – *Sananjalka* 24, 97–120.

Itkonen, Terho 1980: Kantasuomen murteiden ja kantalapin yhteydet sanaston valossa. – *Congressus Quintus Internationalis Fenno-Ugristarum III*, 223–238. Turku: Suomen Kielen Seura.

Iva, Sulev 2002: *Võro-eesti synaraamat*. Võro Instituudi toimõndusõq 12. Võro: Võro Instituut.

Jõgi, Sigrit 2016: *Seto ja Lutsi sõnavara võrdlus*. Bakalaureusetöö. Tartu: Tartu Ülikool.

Kalima, Jalo 1952: *Slaavilaisperäinen sanastomme*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran toimituksia 243. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.

Kallas, Oskar 1895: *Lutsi maarahvas*. Suomi III:12. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.

Kallas, Oskar 1903: *Kraasna maarahvas*. Suomi IV:10. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.

Kallio, Petri 2007: Kantasuomen konsonanttihistoriaa. – Jussi Ylikoski & Ante Aikio (toim.), *Sámit, sánit, sátnehámit: Riepmočála Pekka Sammallahtii miessemánu 21. beaivve 2007*, 229–249. Mémoires de la Société Finno-Ougrienne 253. Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura.

Kallio, Petri 2014: The Diversification of Proto-Finnic. – Joonas Ahola & Frog (toim.), *Fibula, Fabula, Fact: The Viking Age in Finland*, 155–168. Studia Fennica Historica 18. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.

Kallio, Petri 2018: Ensitavun diftongit kantasuomessa. – Sampsa Holopainen & Janne Saarikivi (toim.), *Περὶ ὀρθότητος ἐτύμων: Uusiutuva uralilainen etymologia*, 251–268. Uralica Helsingiensia 11. Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura.

Kask, Arnold 1967: *Eesti keele ajalooline grammatika: Häälikulugu*. Tartu: Tartu Riiklik Ülikool.

Kask, Arnold 1970: *Eesti kirjakeele ajaloost I*. Tartu: Tartu Riiklik Ülikool.

Keem, Hella 1997: *Võru keel*. Tallinn: Emakeele Selts.

Keem, Hella 1998: Johannes Gutslaffi grammatika eesti keel ja Urvaste murrak. – Lepajõe 1998, 317–332.

Keem, Hella & Käsi, Inge 2002: *Eesti murded VI: Võru murde tekstid*. Tallinn: Eesti Keele Instituut.

Kettunen, Lauri 1962: *Eestin kielen äännehistoria*.[3] Suomalainen kirjallisuuden Seuran toimituksia 156. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.

Kingisepp, Valve-Liivi & al. 1997: *Eesti keele vanimad tekstid ja sõnastik*. Tartu Ülikooli eesti keele õppetooli toimetised 6. Tartu: Tartu Ülikool.

Kingisepp, Valve-Liivi & al. 2002: *Joachim Rossihniuse kirikumanuaalide leksika*. Tartu Ülikooli eesti keele õppetooli toimetised 22. Tartu: Tartu Ülikool.

Kingisepp, Valve-Liivi & al. 2010: *Heinrich Gösekeni grammatika ja sõnastik 350*. Tartu: Tartu Ülikool.

Käsi, Inge 2011: *Vanapärase Võru murde sõnaraamat*. Tallinn: Eesti Keele Instituut.

Laanekask, Heli & Ross, Kristiina 2008: The Language of Tartu and Tallinn in 17th Century Livonia. – Kristiina Ross & Pēteris Vanags (toim.), *Common Roots of the Latvian and Estonian Literary Languages*, 199−210. Frankfurt am Main: Peter Lang.

Leivo, Maeve & al. 2013: *Johannes Gutslaffi piiblitõlge 1647–1657*. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.

Lepajõe, Marju 1998: *Johannes Gutslaff: Observationes grammaticae circa linguam Esthonicam*. Tartu Ülikooli eesti keele õppetooli toimetised 10. Tartu: Tartu Ülikool.

MES = Alli Laande & Triin Todesk 2013: *Mulgi sõnastik*. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.

Mets, Mari & al. 2014: *Eesti murded IX: Lõunaeesti keelesaarte tekstid*. Tallinn: Eesti Keele Instituut.

Mikkola, Jooseppi Julius 1894: *Berührungen zwischen den westfinnischen und slavischen Sprachen I: Slavische Lehnwörter in den westfinnischen Sprachen*. Mémoires de la Société Finno-Ougrienne 8. Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura.

Mägiste, Julius 1957: Petserimaast, selle uurimisest ja setode päritolust. – Bernard Kangro & Valev Uibopuu (toim.), *Meie maa IV: Lõuna-Eesti*, 165–173. Lund: Eesti Kirjanike Kooperatiiv.

Mägiste, Julius 1970: *Vanhan kirjaviron kysymyksiä*. Tietolipas 64. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.

Mägiste, Julius 1977: *Setukaistekstejä*. Mémoires de la Société Finno-Ougrienne 159. Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura.

Nigol, Salme 1957: Afrikaadid Hargla murrakus. – *Emakeele Seltsi Aastaraamat* 3, 82–103.

Nigol, Salme 1994: *Hargla murraku konsonantism*. Tallinn: Eesti Teaduste Akadeemia.

Ojansuu, Heikki 1912: Virolaiset siirtokunnat lättiläisalueella, niiden lähtöpaikka ja -aika. – *Suomalainen Tiedeakatemia: Esitelmät ja pöytäkirjat* 1912, 7–26.

Pajusalu, Karl 1999a: Lõunaeesti murdekeskused ja –perifeeriad. – Karl Pajusalu & Tõnu Tender (toim.), *Õdagumeresoomõ veeremaaq*, 65–79. Võro Instituudi toimõtiseq 6. Võro: Võro Instituut.

Pajusalu, Karl 1999b: Etelä-Viron murremaisemat uudessa valaistuksessa. – *Sananjalka* 41, 145–166.

Pajusalu, Karl 2000: Lõunaeesti murdeliigendustest. – Karl Pajusalu & Sulev Iva (toim.), *Õdagumeresoomõ piirisüämeq*, 76–88. Võro Instituudi toimõndusõq 10. Võro: Võro Instituut.

Pajusalu, Karl 2006: Die südestnischen Schriftsprachen und ihr dialektaler Hintergrund. – *Ural-Altaische Jahrbücher: Neue Folge* 20, 86–100.

Pajusalu, Karl 2012: Phonological Innovations of the Southern Finnic Languages. – Riho Grünthal & Petri Kallio (toim.), *A Linguistic Map of Prehistoric Northern Europe*, 201–224. Mémoires de la Société Finno-Ougrienne 266. Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura.

Pajusalu, Karl & al. 2009: Lexical Relations between Salaca Livonian and Estonian Dialects. – *Linguistica Uralica* 45, 283–298.

Peebo, Jaak 1996: Mis oli lõunaeesti kirjakeeles enne Wastset Testamenti? – Edakai Simmermann (toim.), *Wastne Testament 1686*, 21–36. B. G. Forseliuse Seltsi toimetised 2. Tartu: B. G. Forseliuse Selts.

Peebo, Jaak 1997: Eteläviron kirjakielestä. – Helena Sulkala & Heli Laanekask (toim.), *Runon silta – kielen silta*, 23–32. Suomen ja saamen kielen ja logopedian laitoksen julkaisuja 7. Oulu: Oulun yliopisto.

Peebo, Jaak 2001: *Wastse Testamendi lugu*. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.

Phillips, Betty S. 1984: Word Frequency and the Actuation of Sound Change. – *Language* 60, 320–342.

Pomozi, Péter 2013: „Agenda Parva" kultuuriloolisest taustast. – Külli Habicht & Pille Penjam (toim.), *Studies on Old Liter-*

ary Estonian, 145–156. Journal of Estonian and Finno-Ugric Linguistics 4.3. Tartu: University of Tartu Press.

Raag, Raimo 2001: Põhjaeestiliste ja lõunaeestiliste joonte vaheldumisest XVI sajandi ja XVII sajandi alguse lõunaeesti kirjakeeles. – *Congressus Nonus Internationalis Fenno-Ugristarum VI*, 71–77. Tartu: Paar.

Reiman, Wilhelm 1898: *Joachim Rossihnius: Südestnische Uebersetzung des Lutherischen Katechismus, der Sonntags-Evangelien und -Episteln und der Leidensgeschichte Jesu nebst einem Anhang in das Südestnische übersetzter Kirchenlieder und Stücke der Agende.* Verhandlungen der Gelehrten estnischen Gesellschaft 19. Jurjew: Laakmann.

Ross, Kristiina 2013: Johannes Gutslaffi piiblitõlge ja lõunaeesti kirjakeel. – Maeve Leivo & al. 2013, 475–484.

Rätsep, Huno 1989: Eesti keele tekkimise lugu. – *Akadeemia* 7, 1503–1524.

Saareste, Andrus 1939: *Agenda Parva (1622) keelest*. Eesti Keele Arhiivi toimetised 14. Tartu: Eesti Keele Arhiiv.

Saareste, Andrus 1955: *Petit Atlas des parlers estoniens*. Skrifter utgivna av Kungl. Gustav Adolfs akademien 28. Uppsala: Almqvist & Wiksells.

Saarikivi, Janne 2018: Finnic and Other Western Uralic Borrowings in Permian. – Sampsa Holopainen & Janne Saarikivi (toim.), *Περὶ ὀρθότητος ἐτύμων: Uusiutuva uralilainen etymologia*, 269–355. Uralica Helsingiensia 11. Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura.

Savijärvi, Ilkka 1992: Viron kirjakielen varhaisvaiheet suomen peilissä. – Hannu Remes (toim.), *Lähivertailuja 6*, 53–78. Kielitieteellisiä tutkimuksia 27. Joensuu: Joensuun yliopisto.

Suhonen, Seppo 1989: F. J. Wiedemann ja Heikki Ojansuu leivun murteen tutkijoina. – Seppo Suhonen (toim.), *Ferdinand Johann Wiedemannin muisto*, 39–52. Castrenianumin toimitteita 31. Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura.

Toivonen, Y. H. 1930: Myöhäsyntyisistä affrikaatoista itämerensuomalaisissa kielissä. – *Virittäjä* 34, 91–98.

Toivonen, Y. H. 1932: Kantasuomen **tts ~ *t̆ts* (**t̀s*), **ts ~ *s*. – *Virittäjä* 36, 145–150.

Toomse, Mihkel 1998: *Lõuna-Eesti murded 1–30: Kaardid*. Turun yliopiston suomalaisen ja yleisen kielitieteen laitoksen julkaisuja 56. Turku: Turun yliopisto.

Uusitalo, Harri 2016: Reformaatioajan suomenkielisten Isä meidän -rukousten suhteet toisiinsa ja lähdeteksteihin kielellisten erojen valossa. – *Sananjalka* 58, 159–174.

VAKK = *Vana kirjakeele korpus*. http://www.murre.ut.ee/vakkur/Korpused/ (7.2.2018).

Wiedemann, Ferdinand Johann 1864: *Versuch ueber den Werroehstnischen Dialekt*. St. Petersburg: Commissionäre der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaft.

Viitso, Tiit-Rein 2003: Rise and Development of the Estonian Language. – Mati Erelt (toim.), *Estonian Language*, 130–230. Linguistica Uralica: Supplementary Series 1. Tallinn: Estonian Academy Publishers.

Viitso, Tiit-Rein 2009: Livonian and Leivu: Shared Innovations and Problems. – *Linguistica Uralica* 45, 269–282.

Winkler, Eberhard 1994: *Salis-Livische Sprachmaterialien*. Veröffentlichungen des Finnisch-ugrischen Seminars an der Universität München C: Miscellanea 21. München: Institut für Finnougristik der Universität München.

Winkler, Eberhard 1997: *Krewinisch: Zur Erschließung einer ausgestorbenen ostseefinnischen Sprachform*. Veröffentlichungen der Societas Uralo-Altaica 49. Wiesbaden: Harrassowitz.

Winkler, Eberhard 1999: *Ältere Livische Sprachmaterialien*. Veröffentlichungen des Finnisch-ugrischen Seminars an der Universität München C: Miscellanea 22. München: Institut für Finnougristik der Universität München.

Winkler, Eberhard & Pajusalu, Karl 2009: *Salis-livisches Wörterbuch*. Linguistica Uralica: Supplementary Series 3. Tallinn: Estonian Academy Publishers.

VMS = Pall, Valdek (toim.) 1982, 1989: *Väike murdesõnastik*. Tallinn: Valgus.

Petri Kallio: Vana lõunõeesti kiräkeele helüaoluku

Kirotusõn uuritas 16. ja 17. aastagasaa vanna lõunõeesti kiräkiilt helüaoluu nuka alt. Muun hulgan käüdäs tan läbi lõunõeesti keelele tüüpilidseq helüarkaismiq ja -vahtsõndusõq ni näide ettetulõminõ vanan lõunõeesti kiräkeelen. Lõpus arotõdas kriitilidselt, midä pakk vana lõunõeesti kiräkiil lõunõeesti keele murdidõ uuŕmisõlõ.

Tähüssõnaq: vana lõunõeesti kiräkiil, helüarkaismiq, helüvahtsõndusõq, lõunõeesti dialektoloogia

Märksõnad: vana lõunaeesti kirjakeel, häälikulised arhaismid, hääliku-uuendused, lõunaeesti dialektoloogia.

Petri Kallio: On the historical phonology of Old Literary South Estonian

The article deals with Old Literary South Estonian of the 16th and 17th centuries from a historical phonological point of view. Among other things, the article enumerates certain phonological archaisms and innovations typical of South Estonian as well as their outcomes in Old Literary South Estonian. Finally, it is critically analysed what Old Literary South Estonian has to offer to South Estonian dialectology.

Keywords: Old Literary South Estonian, phonological archaisms, phonological innovations, South Estonian dialectology

Petri Kallio
Suomalais-ugrilaiset kielet ja kulttuurit
PL 24, Unioninkatu 40, Helsinki
00014 Helsingin yliopisto
petri.kallio@helsinki.fi

SUOMEN LOUNAISMURTEIDEN JA VIRON NS. INESSIIVIADJEKTIIVEISTA

JUSSI PAHIKKALA

Suomen kielessä on omalaatuisia *-hinen*-loppuisia, vanhanaikaisilta vaikuttavia sanoja, kuten Grimmin veljesten Punahilkka-sadun vanhassa suomennoksessa *varahinen* ’varhainen’. Varsin tunnettu on myös suomalaisten kansantarinoiden *maahinen*, joka tarkoitti maan sisällä asuvaa pientä, ihmisen kaltaista olentoa.

E. A. Tunkelo (1930, 370–392) on kartoittanut laajasti noita suomen ja lähisukukieltenkin nominikantaisia *-hinen*-johtimisia johdoksia. Niitä ovat Elias Lönnrot ja eräät muut tutkijat kutsuneet **inessiiviadjektiiveiksi** syystä, että niiden ilmaisema ominaisuus on ikään kuin kantasanan tarkoitteen sisällä tai yhteydessä, siis esimerkiksi *lake*(*h*)*inen* on huoneen laessa, *vetehinen* asuu vedessä. Sama johdin tuottaa myös merkitykseltään possessiivisia johdoksia, esimerkiksi karjalaismurteissa on *luuhinen* ’luinen, luusta tehty’ (Salmi, Tver *luu´hine* Karjalan kielen sanakirjassa). Käytän kaikista *-hinen*-johdoksista kuitenkin lyhyyden vuoksi vain nimitystä inessiiviadjektiivi kiinnittämättä huomiota merkitykseen; hieman täsmällisempi nimitys voisi olla **inessiivinomini**. Johdokset ovat tosin enimmäkseen adjektiiveja – Lauri Hakulinen (1979, 147–148) luetteloi kyseisiä suomessa ja suomen murteissa olevia adjektiivijohdoksia 23 ja substantiivijohdoksia 15 jaottelematta niitä inessiivisyyden–possessiivisuuden mukaan.

Valtaosa Tunkelon esimerkeistä on vepsästä ja karjalasta, suomen puolelta niitä on niukasti eikä lounaismurteista ollenkaan. Syystä, jota en tiedä, vironkin esimerkit puuttuvat häneltä. Siksi ryhdyin etsimään inessiiviadjektiiveja virosta sekä tunnistamaan myös suomen lounaismurteiden alun perin *-hinen*-johtimen sisältäneitä johdoksia. Näkökulmani on äänneopillinen.

Nyt on tarkoituksena ensin esitellä suomen lounaismurteissa olevien johdosadjektiivien ryhmä, jonka jäsenillä on erikoinen, selitystä vaativa geminaattarakenne; esimerkiksi *sattene(n)* ’sa-

teinen’. Selitykseksi voidaan päätellä, että nämä adjektiivit ovat alkuaan *-hinen*-johdoksia. Käytän niistä myös nimitystä **geminaatiojohdokset**.

Lounaismurteinen *virkune(n)* ’virge’ edustaa taas toista inessiiviadjektiivien tyyppiä, jolle on ominaista vartalon heikkoasteisuus – ns. **infirmaatio** (vrt. Pahikkala 1981, 89–90). Kyseiset infirmaatiojohdokset eivät puolestaan ole lähtöisin *-hinen*-johdoksista, mutta eräissä suhteissa rinnastuvat näihin.

Kolmanneksi etsitään *-hinen*-johdoksia virosta. Niiden jäljille päästään tiettyjen adjektiivien erikoisen vokalismin perusteella – tilanne on selvin võrun murrealueen (t. kielen) mulgin murteessa, mutta mulgista lienee vaikutus levinnyt laajemmallekin. Mulgin erikoisuus ilmenee adjektiivin toisen tavun normaalin C*a/ä/e*-rakenteen korvaavana C*i*-rakenteena, vaikkapa sanassa *tuhkine* ’tuhkamainen’.

Lounaismurteiden näytesanasto on pääasiassa kirjoittajan omalta Maskun murrealueelta, joka käsittää vanhan Maskun pitäjän lisäksi muutamat lähipitäjät. Olen ikäni kuullut ja havainnoinut kyseistä murretta, muistiinpanot olen kirjannut runsaan 2500 sanan kokoelmaksi. Jotkut harvat sananäytteet on löydetty vain kirjallisuudesta, yksi (*Mudainen*) jopa tienviitasta, joka osoittaa sen nimiseen laitilalaiseen kylään.

1. Lounaismurteiden *-hinen*-geminaatiojohdokset

Tarkastellaan seuraavaa ryhmää suomen lounaismurteisia johdosadjektiiveja: *aikkane(n)*, *kaukkane(n)*, *kaŋkkane(n)*, *nälkkäne(n)*, *velkkane(n)*, *ikkäne(n)*, *-kokkone(n)*, *-jalkkane(n)*, *-selkkäne(n)*, *-jälkkene(n)*, *-vikkane(n)*, *rukkine(n)*; *-koippene(n)*, *-siippene(n)*; *ylttäne(n)*, *sylttäne(n)*, *verttane(n)*, *hättäne(n)*, *sattene(n)*, *helttene(n)*, *riittane(n)*; *hilssene(n)*, *-perssene(n)*

Sanoissa esiintyy ns. **lounaismurteiden erikoisgeminaatio** (Rapola 1966, 30–31), joka koskee vain ns. obstruentteja *k*, *p*, *t*, *s* ja on yleensäkin seurausta joko sanansisäisen *h*:n tai dentaalispirantin *δ* kadosta. Yllä esitettyjen johdosten käyttö on vielä nykyisinkin jonkin verran produktiivista – murteen puhujat osaavat kohtalaisesti tuottaa niitä puheessaan, ainakin taval-

lisimpia, niin kuin kirjoittaja on omakohtaisesti havainnut asuessaan edelleenkin Maskun murrealueella. Mm. *hättäne(n)* on hyvin tavallinen. Yleiskielen vaikutus pyrkii kuitenkin koko ajan totuttamaan ihmiset käyttämään geminaatiottomia vastineita, esimerkiksi *aika*(*i*)*ne(n)*.

Sen lisäksi, että itse olen kuullut kaikki mainitut sanat tuttavapiirissäni Maskun murrealueella, niitä nähdään myös Suomen murteiden sanakirjassa (http://kaino.kotus.fi/sms/): esimerkiksi Sauvosta on saatu *aikkane(n)*, *jalkkane(n)*, *kaŋkkane(n)*, *kaukkane(n)*, Raumalta *kokkone(n)* ja *verttane(n)*.

Vartalo-obstruentin (*k, p, t, s*) lounaismurteinen geminoituma ryhmässä todistaa, että kyseessä ovat alkuaan *-hinen*-johtimella substantiivista syntyneet adjektiivijohdokset. Vaikkei sanoissa enää ole kuultavissa johtimen *h*-segmenttiä eikä juuri *i*:täkään, tapaukset voidaan tunnistaa *-hinen*-johdoksiksi, sillä vain tämä johdin selittää geminaation esiintymisen: alkuperäisen *h*:n kadottua on syntynyt supistumadiftongi *ai*, *äi*, *ui*, *oi*, *ei* tai *ii* aiheuttaen seuraavan obstruentin *k, p, t, s* geminaation. Koko diakronisen kehityksen on täytynyt muodostaa seuraavanlainen ketju, mallikantana *aika*-substantiivi ’aeg’:

I. **aika* **:** *******aikahinen* > **aik**ai**ne(n)* > *******ai**kk**aine(n)* > *aikkane(n)* ’aegne, -aegne’.

Viime vaiheessa on tapahtunut diftongin monoftongiutuminen sonantikseen.

Ryhmän adjektiiveista eivät välttämättä kaikki ole käyneet läpi I-mallin mukaista kehitystä, vaan joittenkin geminaatta voi olla analogian synnyttämä. Ainakin osa adjektiiveista on kuitenkin kiistatta vanhoja *-hinen*-johdoksia.

Joissain muissa johdosadjektiiveissa on luonnostaan vartaloon kuuluva geminaattaobstruentti (*kiukkune(n)* ’vihane’, *-nyrkkine(n)*, *-tukkane(n)*, *-kinttune(n)*, *-lakkine(n)*, *-kattone(n)*, *-konttine(n)* jne.). Näistä ei tietenkään pysty päättelemään, onko kyseessä *-hinen*-johdos vai ei. Sama koskee suomen lounaismurteissa myös sellaisia johdoksia kuin *tuuline(n)*, joiden vartalokonsonanteilla ei esiinny mitään vaihteluita. Mainitut sanat ovat lähinnä possessiivisia adjektiiveja, useat niistä lienevät jotain uudempaa kerrostumaa.

Supistumanominien (yllä olevan listan kannat *ruis*, *koeves*, *siives*, *lape*, *hilse*, *perse*)[1] vanhat taivutusmuodot saattavat antaa vihjeen, mistä olisi *-hinen*-johdin alun perin kehittynyt ja yleistynyt muillekin nomineille: **ruγis* : *rukihin* : *rukihina* : *rukihista* jne.; *rukihinen*.

Viron yleiskielessä on ilmeisiä *-hinen*-johdoksia aika vähän. Olen toistaiseksi löytänyt vain yhden,
rukkine (*rukkine leib*, *rukkises leivas*), jossa on samanlainen geminaatiokin kuin suomen lounaismurteissa. Sana on selitetty Viron kielen selittävässä sanakirjassa (EKSS): *rukkine* (adj) 'rukist sisaldav', esim. *rukkine nisu*, *rukkised road*.

Karjalassa taas on paljon possessiivisia *-hinen*-johdoksia, ja niitä löytyy *h*:n säilyttäneitä miltei jokaista lajia[2], mm. *rugehi´ne* 'rukiinen' Suistamolta ja *hä´dähi´ni* 'puutteessa t. hädässä oleva' Tunkualta (KKS). Myös *h*:ttomia *-ine(n)*-johdoksia on, ja ne ovat tavallisesti diminutiiveja.

2. Lounaismurteiden *-inen*-infirmaatiojohdokset

Edellä esitetty inessiiviadjektiivien syntytapa I eroaa selvästi seuraavasta, **infirmaation** (ks. Pahikkala 1981, 89−91) kautta tapahtuvasta kolmitavuisten johdosnominien muodostumisesta, jossa kantavartalon klusiili (*k*, *p*, *t*) tai klusiilin geminaatta ei muodostuvan diftongin vaikutuksesta geminoidu, vaan muuttuu astetta heikommaksi, infirmoituu. Diftongin synnyttää nomininjohdin *-inen*. nIlmiötä havainnollistaa esimerkki

II. **virkku* **:** ****virkkuinen*** > **virkuine(n)* > *virkune(n)* 'virge'. Infirmaation eli asteen heikentymisen on alkuaan täytynyt aiheuttaa toiseen tavuun muodostunut *i*-loppuinen diftongi, jonka *i*

[1] Perusmuodot *koeves* ja *siives* ovat lounaismurteissa oikeastaan rekonstruktioita, sillä sanat esiintyvät, sen verran kuin olen niitä kuullut, vain obliikvimuotoisina; esim. *koippes* '(sinun) koipesi' tai 'koivessa', *koippet* 'koivet', *koippei* 'koipia'. Rauman murteesta on kylläkin Suomen murteiden sanakirjan mukaan tavattu perusmuoto *koives* (eli diftonginreduktio huomioiden *koeves*).

[2] Tämän tiedon on ystävällisesti ilmoittanut tutkielmani arvioitsija. Kiitän häntä myös erittäin osuvasta arviointityöstä.

(tai *j*) on sulkenut tavun samaan tapaan kuin eräissä monikon sijoissa (esim. partitiivissa **virk**kui**δa*). Syntyy siis yksinäisklusiili (toisissa tapauksissa taas yksinäisklusiilin *k, p, t* heikkoasteinen vaihtelupari *γ, β, δ*). Prosessin II aiheuttava diftongi (*ai, äi, ui, yi, oi*) on sittemmin taas monoftongiutunut sonantikseen.

Ilmiö esiintyy Suomessa pääasiassa vain lounaismurteissa, mutta Virostakin löytyy samantapasia infirmaatiojohdoksia, vaikkapa *eane, söene, vahune, mullane* (esim. *mullane* < **mulδane* < **multaine(n)*).

Muita lounaismurteiden esimerkkejä, joissa asteen heikentymisen alkusyynä ei voi olla muu kuin johdinaineksen *-inen* vokaali *i*: *kakone(n)* ’kaakkoinen’, *ukone(n)* ’ukkonen’, *pakane(n), myrkyne(n), tuhvane(n)* ’tuhkainen’, *peipone(n)* ’peipponen’, *kärväne(n)* ’kärpänen’, *pooðane(n)* ’poutainen’, *raoðane(n)* ’rautainen’, *muðane(n)* ’mutainen’, *maðone(n)* ’matoinen’, *iðäne(n)* ’itäinen’, *vahðone(n)* ’vaahtoinen’, *kellane(n)* ’keltainen’, *-vallane(n)* ’-valtainen’, *mullane(n)* ’multainen’, *sannane(n)* ’santainen’, *sonnane(n)* ’sontainen’, *keskiŋkerrane(n), pualempiðone(n)* ’puoliksi pidetty, ei uusi’, *-taeðone(n)* ’-taitoinen, esim. vähätaitoinen’, *kartune(n)* (G. Renvall 1826: *kartuinen*) ’karttuisa’ (puolipitkät 2. tavun vokaalit alleviivattuina).[3] Lisäesimerkkejä voisivat olla *maune(n)* ’makuinen’ ja *näöne(n)* ’näköinen’, jotka olen nähnyt internetin keskusteluissa ym., mutten koskaan kuullut murrealueella. Internetistä löytyy myös viitisenkymmentä osumaa hakusanalle *yksinkerrainen*.

Ryhmän johdosnominit ovat nekin valtaosaltaan adjektiiveja, jotkut ehkä diminutiivejakin, joten myös niitä voinee ainakin tilapäisesti nimittää inessiiviadjektiiveiksi ja rinnastaa edellisen ryhmän johdoksiin.

Tämmöisten sanojen käyttö on nykyään lounaismurteiden alueella hyvin harvinaista, useimmat niistä ovat ”vanhentuneita” eli aivan outoja nykymurteitten puhujillekin. Olen kuullut,

[3] Osassa esimerkkejä voi asteen heikennys esiintyä itse kantasubstantiivissakin. Tällaisia tapauksia voivat olla ainakin *kako(i)* ’kaakko’ ja *uko(i)* ’isä’; kyseisissä johdoksissa ei voine sanoa heikon asteen syntyneen *-inen*-johtimen vaikutuksesta.

yleensä itseäni vanhemmilta henkilöiltä, luettelon sanoista kaikki paitsi *kartuinen*-sanaa. Luonnollisesti on myös ”infirmaatiottomia rinnakkaistapauksia”, esimerkiksi *pää* : *-päine(n)*, *paska* : *paskane(n)*.

Infirmaatiojohdoksissa on kannan toisen tavun loppuvokaaliin liittynyt ”infirmaatiojohdin” *-inen* (vrt. VISK § 261, jossa *-hinen* luokitellaan *-inen*-johtimen alatyypiksi). Johdin vaikuttaa siis kantavartalon konsonantistoa heikentävästi eikä vahvistavasti niin kuin aiemmin käsitelty *-hinen*. Johtimet *-hinen* ja *-inen* toimivat vastakkaisesti: edellisessä aiheuttaa *h*-segmentin katoaminen supistuman eli yhdistää perättäisten tavujen vokaalit samaan tavuun; syntynyt pitkä jälkitavu vaatii edeltävään tavuun vahvistusta konsonantin kahdentumisena. Jälkimmäisenkin johtimen alku-*i* (ks. malliesimerkki II) yhdistyy kannan loppuvokaaliin sulkien tavun, mutta laukaisten heikon asteen. Kyseiset kaksi ilmiötä eivät mitenkään voi olla synkronisia − syntyneitten johdosten kantasanatkin ovat erillisiä, eli ilmiöt eivät sekoitu keskenään.

Adjektiivinmuodostuksessa II kiinnittyy kantaan vokaali *i* (tai puolivokaali *j*), jollainen esiintyy samanlaisessa asemassa useissa nominien monikkomuodoissa ynnä verbien imperfekti- ja konditionaalimuodoissa (*maðoi* ’matoja’, *tahðoi* ’tahtoi’, *otais* ’ottaisi’). Pahikkala (1981, 93) on aiemmin pyrkinyt osoittamaan lähinnä nominien monikkomuotojen avulla lounaismurteisen infirmaation olevan vanhempi ilmiö kuin erikoisgeminaatio, ensin mainittuhan kuuluu astevaihtelun piiriin. Sekä infirmaatio että erikoisgeminaatio rajoittuvat suomessa pääasiassa vain lounaismurteisiin, mutta muualla Suomen alueella ja eri osissa Karjalaa esiintyvät selvät *-hinen*-johdokset ilman mitään geminaatiota (Tunkelo1930, 370−392). M. Korhoselta (1981, 130, 327) selviää, että saamessakin on *-hinen*-johtimen kognaatti (*-saš*); niinpä *-hinen* periytyisi jo vähintään (varhais)kantasuomesta eli olisi kuitenkin vanhempi kuin ”infirmaatiojohdin” *-inen*. Sekä I että II ovat siis varsin vanhoja.

I (geminaatiojohdokset) ja II (infirmaatiojohdokset) ovat selvästi eri aikakausien ilmiöitä. Mallien I ja II tapahtuma-aikojen yhteensovittaminen on vaikeaa ilman oletusta, että infirmaatiota seuraava monoftongiutuminen (esim. **virkuine(n) > virkune(n)*)

on tapahtunut ennen *h*:n katoa *-hinen*-johtimesta ja siis uusia diftongeja (esim. **aikahine(n)* > **aikaine(n)*). Kyseinen *h*:n kato on voinut tapahtua hyvinkin myöhään, vaikkapa juuri ennen lounaismurteitten erikoisgeminaatioäännelakia; tämän jälkeen seuraa uusi monoftongiutuminen. Kumpaa on ollut aikaisemmin, *-hinen*-johdinta vai infirmaatiota, ei pysty päättelemään malleista I ja II; diftongin monoftongiutumista puolestaan voi ilmeisesti esiintyä useissa vaiheissa ja eri ilmiöiden seuralaisina.

Mallien I ja II mukainen johto tuottaa yleisesti ottaen adjektiivin, jolla on kannan ilmaisemaa ominaisuutta. Kummassakin voidaan siis puhua **inessiiviadjektiiveista**. Ryhmissä on yksikön obliikvisijojen tunnuksessa *-se*, esimerkiksi adessiivit (ja allatiivit) kuuluvat lounaismurteissa *aikkasel*, *virkusel*.

3. Mulgin murteen *-hinen*-johdokset

Tunkelo (1930) ei puhu mitään virossa olevista *-hinen*-johdoksista, sen enempää kuin suomen lounaismurteissakaan olevista. Vain võrussa ja setussa on joitain harvoja *h*-segmenttinsä säilyttäneitä *-hinen*-johdoksia, esimerkiksi *varahinõ* ’varhainen’ ja *sadõhinõ* ’sateinen’ (prof. Karl Pajusalun ystävällisesti antaman tiedon mukaan), mutta *h*:nsa menettäneitä on osoitettavissa enemmänkin, selvimmin mulgin kielialueelta (Karksi, Halliste, Tarvastu, Helme, Paistu; alempana käytetään näitten pitäjännimien lyhenteitä). Nähtävistä mulgin johdostapauksista olen muut löytänyt «Eesti väike murdesõnastik»-hakutoiminnolla (VMS) paitsi *tuhkine*-sanan ’tuhkjas, tuhasarnane’ «Väike mulgi sõnastik»-toiminnolla (VMuS).

Löytämilläni mulgin *-hinen*-adjektiivijohdoksilla on tavallisimmin *a/ä*-loppuinen, harvemmin *e*-loppuinen kaksitavuinen nominikantasana. Sellaisiksi olen päätellyt ainakin seuraavat 14: **hätä*, **aika*, **kerta*, *******tuhka*, **jalka*, **lauta*, **nahka*, **rauta*, **haapa*, **leppä*, **kulta*, **vaske*, **kaske*, **kuuske* ’kuusi’.

Näiden kantojen johdosadjektiivit tunnistuvat muinaisiksi *-hinen*-johdoksiksi nykymulgissa vielä jäljellä olevan johtimen *i*-segmentin perusteella. Johdosadjektiivit ovat resp. (*h*)*ädine* (Krk, Hls ym.), *aigine* (Krk), *-kõrdine* (Hls), *tuhkine* (Krk, Hel),

-jalgine (Krk, Pst; Trv), *laudine* (Hls), *nahkine* (Krk; Saarde), *raudine* (Krk, Hls, Kodavere), *aabine* (Krk), *le*(*p*)*pine* (Krk; Hls), *kuldine* (Krk; Muhu), *vaskine* (Krk, Hls ym.), *kaskine* (Krk, Hls), *kuuskine* (Krk ym.), merkitykseltään possessiivisia tai ainesta ilmaisevia, siis väljästi tulkiten inessiiviadjektiiveja.

Adjektiivien *i*-segmenttiä ei juuri pysty selittämään, jollei nykyasun esimuodoksi oleta *-hinen*-johdosta; voisi siis olla esimerkiksi kehityskulku

III. **aika* **:** **aikahinen* > **aik**ai**nen* > **aik**i**nen* > **aikine* > *aigine* ’aegne’.

Siinä on *h*:n kato tuottanut johdoksen painottomaan toiseen tavuun *ai/äi/ei*-diftongin, jonka *i*-segmentti on ollut syystä tai toisesta vahvempi komponentti ”syöden” aikaa myöten alkukomponentin *a/ä/e* ja jääden itse jäljelle: **aikainen* > **aikinen*. *i*-Segmentin vahvemmuus on luultavimmin johtunut aiemman *hi*-tavun sivupainosta (joka on ollut vahvempi kuin lounaismurteissa − näissähän on taas sanan ensi tavulla huomattavan suuri taipumus vahvistua geminaation kautta; vrt. I).

Mulgin diakroniassa III muodostunut diftongi ei siis synnytä vartalokonsonantin muutosta, päinvastoin kuin se suomen lounaismurteissa tekee (I ja II).

Mulgin alue on saattanut olla esimerkin III kuvaaman kehityksen ydinalue, jolta on vaikutus levinnyt laajemmalle.

Huomattakoon, että edellä luetelluissa 14 tapauksessa on kannan ja johdoksen ensi tavu pitkä muissa paitsi ensimmäisessä (**hätä, hädine*). Tuloksen lyhyt toinen tavu (*di*, *gi*, *ki*, *bi*, *pi*) on näin ollen ollut altis sisäheitolle. Mulgin ympäristössä onkin kehittynyt sellaisia sisäheittoisia variantteja kuin *aegne, -kõrdne, -jalgne, nahkne, raudne, aabne, kuldne, vaskne, kaskne, kuuskne*, mistä vakuuttuu katsomalla tämmöisten sanojen levikkiä «Eesti väike murdesõnastik»-toiminnolla.

Voitaneen siis sanoa, että vironkin kielialueella mulgin ulkopuolella on melkoinen määrä yhteisitämerensuomalaisia *-hinen*-johdoksia, vaikkakaan niissä ei ole enää vanhasta tunnuksesta jäljellä muuta kuin lopputavu *-ne* (yksikön obliikvisijoissa *-se*) eikä niitä hevin erota mahdollisista muista *-ne*-loppuisista adjektiiveista; nämä jälkimmäiset (kuten esimerkiksi *karine* ’karinen’)

kuulunevat nuorempaan kerrostumaan, ja niiden johtimeksi voidaan katsoa pelkkä *-ne*.

Virossa on mulgin lisäksi muuallakin yksitavuisista nomineista, kuten *puu*, *luu*, *maa*, *jää*, johtuvia adjektiiveja *puine*, *luine*, *maine*, *jäine* jne. Niidenkin ensi tavun *i* saattaa olla jäännettä vanhasta *-hinen*-johtimesta (vrt. Hakulinen 1979, 147–148).

4. Lopuksi

Suomen lounaismurteiden ja viron *-hinen*-johdokset ovat melkein kaikki varsin kätkeytyneessä muodossa, kuten edellä on selvinnyt. Tunkelon vaikeneminen juuri näistä johdoksista voi yksinkertaisesti johtua siitä, ettei hän ole sattunut pääsemään oikeille jäljille tai ettei hän ole tahtonut esitellä pitkälle muuntuneita johdoksia.

Lounaismurteissa ja viron mulgissa on muodostunut johdoksen toiseen tavuun *i*-loppuisia supistumadiftongeja, kun vanhasta nomininjohtimesta *-hinen* häviää *h*-kerake pois. Diftongi on sitten lounaismurteissa aiheuttanut erikoisgeminaation (*kk*, *pp*, *tt*, *ss*) ja myöhemmin kadottanut *i*:nsä. Geminaatta kuitenkin paljastaa, että aikanaan on tapahtunut supistuminen. Mulgin diftongi puolestaan on säilyttänyt *i*:nsä, mutta kadottanut ensimmäisen komponenttinsa. Toisen kielialueen *aika*-kantasanasta on täten tullut *aikkane(n)* ja toisen *aigine*, essiivissä vastaavasti *aikkasen* ja *aigisen*. Kehitys on johtanut Suomenlahden eri puolilla hyvin erilaisiin tuloksiin.

Vanhasta lounaismurteesta voidaan osoittaa myös parisenkymmentä toisenlaista, *-inen*-johtimista adjektiivia, joita luonnehtii aiemman, mutta jo hävinneen diftongin generoima klusiilin heikko aste. Eräs tällainen on *iðäne(n)* ’itäinen’, jonka otaksuttu alkumuoto olisi **iðäinen*. Kyseiset diftongit ovat syntyneet ja vaikuttaneet eriaikaisesti kuin edellä mainitut supistumadiftongit.Virostakin löytyy sellaisia johdosadjektiiveja kuin *vahune*, jotka voivat olla syntyneet mainitunlaisen asteen heikentymisen tuloksena.

Lähteet

EKSS = *Eesti keele seletav sõnaraamat*: (eki.ee/dict/ekss).

Hakulinen, Lauri 1979: *Suomen kielen rakenne ja kehitys*. Neljäs, korjattu ja lisätty painos. Kustannusosakeyhtiö Otava. Helsinki.

Kettunen, Lauri 1962: *Eestin kielen äännehistoria*. Suomalaisen kirjallisuuden seuran toimituksia 156. Helsinki (1966). kielen_sanakirja).

KKS = *Karjalan kielen sanakirja* (kaino.kotus.fi/cgi-bin/kks/karjala.cgi

Korhonen, Mikko 1981: *Johdatus lapin kielen historiaan*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura. Helsinki (1981).

Pahikkala, Jussi 1981: Pääpainottomien tavujen diftongit Maskun murteessa. − *Sananjalka* **23** (1981).

Rapola, Martti 1966: *Suomen kielen äännehistorian luennot*. Suomalaisen kirjallisuuden seuran toimituksia 283. Helsinki (1966).

Renvall, Gustaf 1826: *Suomalainen Sana-Kirja*. I. Frenckell. Turku (1826).

SMS = *Suomen murteiden sanakirja* (kaino.kotus.fi/sms).

Tunkelo, Eemil Aukusti 1930: Nomineista, joissa johtimena on *-hinen*. − *Virittäjä* 34 (1930).

VISK = *Ison suomen kieliopin verkkoversio* (scripta.kotus.fi/visk).

VMS = *Väike murdesõnastik* (eki.ee/dict/vms).

VMuS = *Väike mulgi sõnastik* (eki.ee/dict/mulgi).

Jussi Pahikkala: soomõ keele lõunõõdagumurdidõ ja eesti keele nn inessiivadjektiivest

Soomõ lõunõõdagumurdidõ ja eesti keele *-hinen*-tulõtusõq tulõvaq pia kõik ette küländ käkitün kujon. Tuu, et innembädseq uurjaq naist tulõtuisist vaiki ommaq olnuq, või tullaq lihtsähe tuust, et naid olõ-õi tähele pant vai olõ-õi tahet vällä tuvvaq uma moodu poolõst väega kõvva muutunuid tulõtuisi.

Soomõ keele lõunõõdagumurdin ja lõunõeesti keele Mulgi murdõn ommaq naidõ tulõtuisi tõistõ silpi luudunuq *i*-lõpulidsõq sõna kokkotõmbumisõst tegünüq katsikvabahelüq sis, ku naidõ tulõtuisi vanast *-hinen*-nimisõnatulõtusjakust om *h* ärq kaonuq. Katsikvabahelü om päält tuud soomõ lõunõõdagumurdin sünnütänüq hindä iin tõõsõdsõ peethelle katõkõrdsõsminegi (*kk, pp, tt, ss*), mille om ildampa perrä tulnuq vabahelü *i* kaominõ. Katõkõrdsõq peethelüq näütäseq, et määntselgi aol om näide perän olnuq helle kokkotõmbuminõ.

Mulgi katsikvabahelün om *i* alalõ hoitnuq, a tuuiist om säält ärq kaonuq katsikvabahelü edimäne puul. Nii om ütel keelealal *aika*-põhisõnast saanuq *aikkane(n)* ja tõõsõl *aigine*, olõvankäänüssen vastavalt *aikkasen* ja *aigisen*. Nigu nätäq, om arõng andnuq Soomõ lahe esiq poolil peris esiqsugudsõ tulossõ.

Vanast soomõ lõunõõdagumurdõst või löüdäq ka paarkümmend tõistsugust, *-inen*-jakuga umahussõnna, minkalõ om umanõ innembädse, jo kaonu katskvabahelü mõost sündünü täüspeethelü nõrk astõq, näütüses *iðäne(n)* (soomõ kiräkeele *itäinen*), mink arvatav algmuud olõsi **iðäinen*. Sääntseq katsikvabahelüq ommaq sündünüq ja tõisi helle mõotanuq tõõsõl aol ku innemb nimmaduq kokkotõmbumisõst tegünüq katsikvabahelüq. Eesti keelen lövvüs kah sääntsit tulõtõduid umahussõnno nigu näütüses *vahune*, miä võivaq kah ollaq sääntses kujonuq täüspeethelü astmõ nõrgõmbasminegi mõol.

Tähüssõnaq: soomõ murdõq, eesti murdõq, fonoloogia, sõnatulõtus, umahussõnaq

Märksõnad: soome murded, eesti murded, fonoloogia, derivatsioon, adjektiivid

Jussi Pahikkala: On the so-called inessive adjectives of Finnish South West dialects and Estonian language

-hinen-derivatives of Finnish South West dialects and Estonian exist to a great extent in a concealed form. The fact that previous researchers have not mentioned these derivatives may result from the reason that these have remained unnoticed or that the

researchers have not wanted to present derivatives which have changed their form significantly.

In Finnish South West dialects and Mulgi dialect of South Estonian language, contracted diphthongs ending in “i” have formed into the second syllable of derivatives as “h” has disappeared from the old noun derivative *-hinen*. The diphthong has then caused secondary germination (*kk, pp, tt, ss*) in Finnish South West dialects, later followed by the disappearance of the vowel “i”. However, the geminate reveals that at some point in time, contraction has taken place. In the Mulgi diphthong, “i” has remained, but the first component of the diphthong has disappeared. Thus, in one linguistic area, *aikkane(n)* has resulted from the main word *aika*, and in another area, *aigine*; in essive, *aikkasen* ja *aigisen* respectively. As we can see, development has led to quite different results on different sides of the Gulf of Finland.

In the old Finnish South West dialect, around twenty different adjectives with *-inen*-derivative can also be found. This is characterised by the weak grade of the stop caused by the impact of the earlier diphthong which has already disappeared, e.g. *iðä̲ne(n)* (’itäinen’ in Finnish standard language) the likely original form of which would be **iðäinen*. Such diphthongs have come into being and influenced other sounds at another time than the abovementioned contracted diphthongs. Such derived adjectives are found also in Estonian language, for instance, *vahune*, which might have developed under the influence of the weakening of the grade of the stop.

Keywords: Finnish dialects, Estonian dialects, phonology, derivation, adjectives

Jussi Pahikkala
Haunionpolku 8
FI-21310 Vahto
Suomi

KRAASNA RAHVALAULUDE ESIMESTEST ÜLESKIRJUTUSTEST

ENN ERNITS

1. Sissejuhatuseks Kraasna rahvalaulude talletamise ja interpreteerimise ajaloost

Friedrich Reinhold Kreutzwald abistas Peterburi Teaduste Akadeemia liiget ning Vene Geograafia Seltsi asutajaliiget ja selle statistikaosakonna juhatajat Peter v. Koeppenit Venemaa Euroopa-osa rahvastiku kaardi koostamisel. Lauluisa kogus korrespondentidega suheldes aastatel 1849–1851 peamiselt statistilist ja topograafilist ainest lõunaeestlaste kohta, sh setude ja kõikide eesti keelesaarte kohta (toonase Kraasna maarahva kohta vt Ernits 2012: 42–48).

Kreutzwald sai andmeid ka Kraasna maarahva kohta ja tõi nad esimesena Pihkva kubermangus Opotška maakonnas töötava kolleegi Adolph Johann Brandti (1812–1856) abiga Eesti teadusavalikkuse ette. Tänaseks täielikult venestunud Kraasna maarahvast, kelle murrak hääbus XX sajandi algupoolel, arvatakse olevat XVI sajandi lõpul ja XVII sajandi alguses Pihkvamaale Opotška lähedale Krasnõi aleviku (tänapäevase nimega Krasnogorodskoje) lähedusse Ida-Setumaalt ümber asunud rahvakillukese järeltulijateks (LKT: 14; Pajusalu 2009: 192).

Ehk vajaks täiendavat uurimist kraasnalaste ümberasumise aeg ja lähtekoht, mille on kahtluse alla seadnud keelesaarte uurija Paulopriit Voolaine 2001. aastal ja rahvaluuleteadlane Kristi Salve (EKLA 169, 193: 24; Salve 2015: 271–272). Täpsustada võiks ka murraku kadumise aega. Etnograaf Ants Viirese (2007: 76) sõnutsi õnnestus 1958. aasta ekspeditsioonil ühelt vanaätilt kuulda küll ainult mõnda eestikeelset sõna, kuid Paulopriit Voolaine olevat paar aastat varem ühelt teiselt taadilt veel keelt talletanud. Kahjuks pole õnnestunud selleaegseid üleskirjutusi üles leida. 1966. aastal kuulis Voolaine kahelt Kraasna taadilt Jegor Vassiljevilt ja Vassili Davõdõtšilt (mõlemad sündinud 1889 pai-

ku) vaid üksikuid sõnu, nagu *pini* (rõhuga lõpusilbil), *hobõzõ*, *vēlekene* 'vennakene', *sõzakõnõ*, *lehma*, *lammas*, *leiba*, *väits*, *kuts* 'kutsub?', *jats* [?], *kol* 'kolm', *neľ* 'neli', *katõza* 'kaheksa', *juteza* (< **üt-*) 'üheksa', samuti lausepaari *kon* [!?] *sa läät*? – *Kraasna poolõ läät* (EKLA 169, 196: 6, L 5) ning Ivan Kuznetsovilt (s 1892) sõnu *leibä*, *sõzarõkõnõ*, *kirvõs*, *kana*, *kikas* ja *luits* 'lusikas'; lisaks osanud too vigaselt lugeda arve kümneni (RKM II 250: 443).

Statistiliste andmete kõrval hankis Brandt 1849. aastal neli rahvalaulu, võimalik, et kõik ühe ilmselt naisterahva vahendusel kellegi eidekese suust: „Mul läks õnneks saada ühelt vanalt Kraasna lähedal elavalt eestlannalt üks lauluke, mis on üles kirjutatud keelt mitte oskava daami poolt, seepärast tõenäoliselt väga vigane". Laulud on kirjutatud väikestele paberilehekestele (vt KKV I: 518–521 (tsitaat: lk 518); EKLA 63, 6: 3. L 4/9, 5/12, 6/15). Seepärast on kirjapanekud esimesel pilgul kohati üsna arusaamatud.

Kreutzwald, kes sisuldasa väärtustamata talle läkitatud laule, pidas neid keeleliselt siiski tähelepanuväärseteks,[1] rekonstrueeris algtekstid vanas kirjaviisis, tõlkis nad saksa keelde ja läkitas koos setu lauludega parajasti eesti rahvalaulude antoloogiat koostavale Alexander Heinrich Neusile (EKLA 63, 4: 17. L 6p, 7). Viimane sai need kätte 21 oktoobri ja 24. detsembri 1849 vahelisel ajal ning tegi neist omakorda koopiad uues kirjaviisis, kohendades seejuures mõnevõrra tõlget (EKÜ 232 i: 138–140; vt KKV II: 92). Hiljem omandas Neus Kreutzwaldi vahendusel veel kahe laulumeloodia noodistuse, millest ühega kaasnesid juba varem läkitatud rahvalaulu, teisega aga uue laulu sõnad. Ka need kirjutas Neus ümber ja laskis muusikaandelisel Ferdinand Johann Wiedemannil noodistust korrigeerida (EKÜ 232 f 2: 313).

Neus avaldas kolm rahvalaulu ja nende tõlked koos omapoolsete paranduste-täiendustega (EVL; lähemalt konkreetse laulu

[1] *Diese drei Lieder haben keinen Werth, aber die Sprache ist so eigenthümlich (verdrehter Dörptestnischer Dialekt), daß deshalb einige Aufmerksamkeit verdienen* 'Neil kolmel laulul pole mingit väärtust, kuid keel on nõnda omapärane (väänatud Tartu dialekt), mistõttu pälvivad mõnesugust tähelepanu' (EKÜ 232 i: 140).

käsitlemisel). See oli esimene kord kui midagi Kraasna-ainelist jõudis trükki (KM: 10) ning avaldatud laulusõnad said esimesteks näideteks Kraasna keelepruugi kohta. Rahvalaulude põhjal järeldas Kreutzwald lauludele lisatud märkusena ja ühes kirjas, et tegu on nn Tartu dialektiga, täheldades, et *ema* asemel häälдatakse *imä*, ent sõnaalgulise *e* ette lisatakse *j* (nt *jellakene* sõna *(h)ellakene* asemel), sõna keskel esineb *e* asemel *i* (*kesva* asemel *kisva*) ning inessiivi lõpus häälдatakse tugev *h* (tartu keel *otsan* asemel *otsach*); sellist keelepruuki oli ta kohanud ka Irboska kandi setudel (EKLA 63, 4: 17. L 7; KKV I: 543–544). See oli teadaolevalt esmakordne üldistav, kuid õigesti setudega seostatud põgus tähelepanek Kraasna murraku kohta.

1901. aastal viibis Soome Kirjanduse Seltsi abirahaga kraasnalaste juures rahvaluuleteadlane Oskar Kallas, kes kogus seal mitmesugust keele- ja kultuuriainest, mille põhjal kirjutas teose „Kraasna maarahvas“. Seal andis ta muuhulgas lühiülevaate rahvalauludest ning publitseeris 23 omakogutud rahvalauluteksti ja -katkendit (KM: 103–104, 106–117). Lisaks avaldas ta Eestimaa Kirjanduse Seltsi käsikirjakogus säilinud, eespool mainitud Neusi koopiast kõik neli rahvalaulu ja kaks meloodiat, viimased nii koopias leiduval kui ka akadeemik Ferdinand Johann Wiedemanni muudetud kujul (KM: 118–123).

Kraasna keeleainest kogus ulatuslikumalt enne murraku hääbumist soome keeleteadlane Heikki Ojansuu 1910. aastate alguses. Ta üleskirjutised, mille koopiad Soome Kirjanduse Selts loovutas 1937. ja 1938. aastal Akadeemilisele Emakeele Seltsile, avaldati „Eesti murrete“ viimases köites (LKT: 277–294; vt ka lk 7). Tekstide seas on vaid üks rahvalaul, nimelt „Imeline emand“ (lk 293–294).

Brandti käsitsi ümberkirjutatud kolm esimest lauluteksti luges 1950. aastatel uuesti üle ja publitseeris Kreutzwaldi kirjavahetuse allmärkustena kirjandusteadlane Abel Nagelmaa (KKV I: 518, 519; vt ka lk 8).

2. Kirjutise ülesehitusest

Käesolevas kirjutises üritatakse võimaluste piires täpsustada Kreutzwaldi-aegsete rahvalaulukirjutiste tekste ja parendada ne-

ist arusaamist.[2] Tekstid on kohati lünklikud ja üksikud sõnad on kas peaaegu või täiesti arusaamatud.

Iga rahvalaulu puhul esitatakse ülevaatlikkuse huvides kõigepealt esialgne kirjapanek ja selle kõrvale rekonstruktsioon. Siinpuhul esineb teoreetiliselt kaks võimalust: kas taastada rahvalaul võimalikult nii nagu see võis toona kõlada või taastada tekst nõnda nagu see on kirja pandud. Viimasel juhul võib selles leiduda arusaamatusest või mäluviperustest johtunud seiku. Siinkirjutaja on pidanud silmas mõlemat võimalust, kuid lõppredaktsioonis üritanud taastada siiski võimalikkuse piires kirja pandud teksti.

Iga lauluvärsi puhul on võrdluseks aines esitatud ülalt alla järjekorras:

a) Brandti (Br) kirjapanek (Nagelmaa varianti ei publitseerita uuesti, vaid kajastatakse üksnes lahknevusi),
b) Kreutzwaldi (Kr) rekonstruktsioon (vanas kirjaviisis), tema tõlge saksa keelde ja (võrdusmärgi järel) siinkirjutaja tõlge eesti kirjakeelde,
c) Neusi (Ns) rekonstruktsioon (uues kirjaviisis), tema korrigeeritud tõlge saksa keelde ja (võrdusmärgi järel) siinkirjutaja tõlge eesti keelde,[3]
d) siinkirjutaja (Er) rekonstruktsioon ja tõlge.

Kreutzwaldi ja Neusi rekonstruktsioonid lisavad tänapäeval vähe juurde Kraasna rahvalaulude mõistmiseks, kuid nad pakuvad huvi historiograafilisest seisukohast, andes meile aimu toonasest taastamismetoodikast.

Laulude sisu rekonstrueerimisel on siinkirjutaja võtnud arvesse Kraasna ja setu rahvalaulude hilisemaid kirjapanekuid; vähem on neid silmas peetud keeleliste iseärasuste käsitlemisel. Kõik avaldamata rahvaluulenäited on ammutatud ERLAst. Värsside tsiteerimisel tähistab koolonijärgne arv leheküljenumbrit (nagu tavaliselt), sidekriipsu ees asuv arv laulu- ja sidekriipsu taga olev arv värsinumbrit. T-ga on tähistatud Kreutzwaldi lisatud värsid.

---

[2] Olen väga tänulik kahele anonüümsele retsensendile, kes tegid rohkesti täiendus- ja parandusettepanekuid.

[3] Kallas oletas, et rahvalaulud on tõlkinud Neus (KM: 118).

Käesolevate ridade autor tarvitab näidete esitamisel lihtsustatud (setu) kirjaviisi. Kõrisulghäälikut nii rekonstruktsioonides kui ka kirjasõnast võetud näidetes lihtsuse ja ühtluse huvides tähistatakse *q*-ga ja taga-*e*-d *õ*-ga. Nii larüngaalklusiil kui peenendus algsetes kirjapanekutes ei kajastu; need on lisatud teoreetilistest kaalutlustest lähtudes. Väga tõenäoliselt on palataliseeritud *i*- ees seisvad konsonandid, mis jäävad tähistamata. Kraasna murraku intervokaalsed klusiilid ja *s* kõlavad väga tõenäoliselt helilistena. Analüüsimisel on taastatud sõnakujud varustatud asteriskiga (v.a värssides).

Rekonstruktsioonidele järgneb ülevaade, kuidas asetuvad tekstid eesti ja eriti setu rahvalaulude foonil, seejärel tehakse omaaegsete kirjapanekute täpsuse analüüs, nimelt, kuidas üht või teist häälikut on üleskirjutaja tähistanud, ning lõpetuseks antakse ülevaade rahvalaulutekstide murdejoontest.

3. „Imeline emand“ + „Lindude õlletegemine“

Brandt mainis Kreutwaldile selle lauluteksti saatmisest kirjas 15. septembrist 1849 (KKV I: 518). Brandti kasutatud tint on muutunud väga heledaks, mistõttu teksti on raske lugeda (EKLA 63, 6: 3. L 4/9). Nagelmaa taasesitatud tekst (KKV I: 518) ei kutsu esile vastuväiteid. Juba Neus paigutas uuritava laulu ahellaulude hulka (EVL: 407, nr 106 E). Käsitletava rahvalaulu algne kirjapanek (vasakul) ja selle rekonstruktsioon pärast parandamist ja täiendamist on järgmised:

Tulä üles homogulta	*Tulľe üles hommogulta*
Ine wara walga heta	*Inne varra valgõhõta,*
Kenge jala kepe jala	*Känge jala*^{q}*, käpe*^{q} *jala*^{q}*.*
Tane litinssa kaja maja	[*Tännä*^{q}?] *läʦi ussõ ka'emaiõ ~ kajõmaiõ.*
[5]*Misa asech nad wisata*	[5]*Mis ta* [?] *ussõ naid* [?] *vizaDa* [?]
Wumi sadawata	[*Löüze ~ löüzi*] *lumõ sadavata.*
Mista lamä päle ole	*Mis ta lumõ päällä olľe ~ olli?*
Saan lamä päle ole	*Saań lumõ päällä olľe ~ olli.*
Mista sani sisech ole	*Mis ta saani sizeh olľe ~ olli?*
[10]*Nani sani sisech ole*	[10]*Naańõ saani sizeh olľe ~ olli.*

Mista nasi käack ole	*Mis ta naaźõ käeh ~ kääh olľe ~ olli?*
Mista miga otschach ole	*Mis ta mõõga otšah olľe ~ olli?*
Mista mune sisech ole	*Mis ta muna sizeh olľe ~ olli?*
Kana i kikas sisech ole	*Kana i kikas sizeh olľe^{q} ~ olli^{q}.*
[15]*Kares kikas karas kane*	[15]*Karaś kikas, karaś kana,*
Kiswe pale	[*Kikas kirge ~ linnaś*] *kizvä pääle ~ poolõ.*
Tei kiswe kore kikas	*Tõi*[*je*] *~ tei*[*je*] *kizvä terä* [?] *kikas,*
Tei kana kara tere	*Tõi*[*je*] *~ tei*[*je*] *kana kaara-terä.*

1 Br *Tulä üles homogulta*
Kr *Tulli ülles hommogulta* ’Stand ich auf am Morgen’ = ’Tõusin üles hommikul’
Ns *Tuli üles hommogulta* ’Ich erhob mich eines Morgens’ = ’Tõusin üles hommikul’
Er *Tull’e üles hommogulta* ’Tuli üles hommikul’

Kreutzwald on taastanud algteksti üldiselt õigesti; vana kirjaviis ei võimaldanud eristada lühikesi ja pikki kaashäälikuid: *tulli ülles* tuleb Kraasna murrakus lugeda *tulli üles*, kusjuures *s* on õigupoolest poolpikk. Võrdluseks esitatatakse Kallaselt kaks teisest laulutüübist pärinevat analoogset värssi ja Ojansuu üles märgitud rahvalaulu värsi: *Tuli ma ülös hummogul* (KM: 106, nr 1-2), *Tule sa hommogul ülös* (seals, nr 1-20), *tullî hommugult varra üles* (LKT: 293, nr 207-2). Sõna *tulä* võiks järgsilbi *ä* ja teiste verbide lõppude põhjal rekonstrueerida pigem *e*-minevikuna kujul **tulľe*, vrd Se *Kui täl miis kodo tulle, siis võtt piidsa pingi päältä* (E 81604/5 (5): 5, 6)). Võttes arvesse Kallase vähest larüngaalklusiili ja ebajärjekindlat *e* ja *õ* vahelise taga-*e* tähistamist, näikse, et rohkem võib keele täpsema ülesmärkimise poolest usaldada Ojansuud. Häälikukuju *ülös* on Kallasel ilmselt soomepärasus.

Kallasel pole sõna alaltütleva käändelõpuga, kuid Ojansuul esineb see ka proosatekstides üksnes *ta*-lõpulisena; nõnda ka teised päevaajad, nagu *lõõnagult* ’lõuna ajal’ ja *õdagult* ’õhtul’ (LKT: 283). Mõlemas käändes esineb hommikut tähistav sõna ka setude „Imelises emandas“, vrd Sagre *hummugulla*, (SL I: 394, nr 350-1), kuid Leimanni *hommongulta* (SL I: 393, nr 349-1).

2 Br *Ine wara walga heta*
Kr *Inne warra walgahetta*, 'Vor der frühen Tageshelle', = 'Enne varast päevavalgust',
Ns *Inne wara walgaheta*, 'Vor des Tages früher Helle,' = 'enne varast päevavalgust,'
Er *Inne varra valgõhõta*, 'Enne vara valget'.

Sama värss on Kallasel ühes teises laulus kujul *inne varra valgõta* (KM: 106, nr 1-3). Varasema kirjapaneku puhul pole kahtlust, et see oli pikem ja ühtlasi vanapärasem. Seega on vanem vorm vähemalt sellel keelejuhil ajapikku lihtsustunud. **Varra* rekonstrueerimisel on toetutud nii Kallasele kui ka Ojansuul ühes jutus olevale sõnajärjendile *hommogult varra* (II v) (LKT: 282), sest kirjapanek ei võimalda eristada siinpuhul lühikest ja pikka *r*-i; nõnda on ka võru ja setu keeles üldiselt.

2 (T) Kr *Mõssi suide, suggi päide* 'Wusch das Gesicht, kämmte das Haar' = 'Pesi nägu, kammis juuksed',
Ns *Mõsi suide, sugi päide*, 'Wusch das Antlitz, strählt' das Haupthaar,' = 'Pesin nägu, silus juukseid,'[4]

See on rahvaehtne värss, kuid käesoleval juhul Kreutzwaldi lisandus, milles esimene verb on olevikus ja teine verb minevikus, vrd *Mõzi suu, soie pää* (KM: 106, nr 1-5), *Mõzi suu, soi pää* 'pesin näo, kammisin pea' (LKT: 293, nr 207-4). Ometi on verbiajad õigesti ühes Kreutzwaldi saadetud setu laulus: *Mõsi ma suite, soie pääda* (EVL: 372, nr 101 D). *Suud mõskma* 'nägu (suud ja silmi pesema)' esineb Lõuna-Eestis laialdaselt.

3 Br *Kenge jala kepe jala*
Kr *Kenga jalla kõidetie* 'Band die Schuhe an den Füssen'. = 'Köitis kingad jalga [= jalgadele]'.
Ns *Kenga jala kõidetie*, 'Schnürte Schuh' an meine Füße,' = 'Sidusin kingad jalga (= jalgade külge),'

[4] Sks *strählen* tähendab 'kammiga, harjaga või sõrmega siluma' (DWb: 805–806), vrd *Das Haupthaar ist ihr Festgewand, / Sie strählt es mit der veißen Hand*, 'Juuksed on ta pidurõivas, ta silub neid valge käega' (Mosen 1833).

Er *Känge* [III vältes] *jala*^{q}, *käpe*^{q} *jala*^{q}. ’Kängitses jalad, käbedad jalad.’

Kirjakujust *Kepe jala* ei saa kuidagi tuletada *köitma*-sõna vormi nagu see on Kreutzwaldil ja tema järgi Neusil. See ei sobiks ka sisuliselt.Kallase kirjapanek aitab leida õiget värsikuju, vrd *Känge ma jala’, käbe jala’* (KM: 106, nr 1-4), samuti Ojansuu oma: *känge käpä jala*^{q} *kiń*^{q} ’kängitsesin käpad jalad kinni’ (LKT: 293, nr 207-5). Kallase kirjapanekud pole kuigi täpsed. Võrdlemine aitab täpsustada ka hilisemaid üleskirjutusi. Nii A. Brandti kui ka Ojansuu noteering näitab, et *käbe* asemel peaks olema **käpe*^{q}, täpsemini assimileerunult ehk **käpej-jala*^{q} (< *käpe*^{q} *jala*^{q}). Teisalt on Ojansuu *käpä* ’käpa’ ebatäpne. Jääb teadmata, kas keelejuht on unustanud selle sõna õige häälduse või on viga kirjapanekus.

4 Br *Tane litinssa kaja maja*
Kr *Lä’ ma lite usse kaiemaie:* ’Ging ich durch die Thür Fuge lauern (sehen):’ = ’Läksin ma läbi uksepilu luurama (vaatama = nägema)’.
Ns *Lää ma liite use kaiemaie*, ’Schlich durch die Fuge zu schaun hinaus,’ = ’Hiilisin läbi pilu välja vaatama,’
Er [*Tännä*^{q}*?*] *läťsi ussõ ka’emaiõ ~ kajõmaiõ.* ’[Tänna] läksin välja vaatama.’

Värss on väga moondunud ja selle algne kuju raskesti taastatav. Rekonstrueerimisel võiksid mõningaseks abivahendiks olla hilisemad kirjapanekud *Läťsi ma usse ka’emahe* ’läksin ma välja vaatama’ (KM: 107, nr 3-1) ja *läťsi ussõ kaema* (LKT: 293, nr 207-6). Kreutzwaldi interpretatsiooni *Lä’ ma* ’lähen ma’ ei saa saksa keelde tõlkida mineviku abil. See ei sobi Brandti kirjakujuga *Tane*, mis jääb praegu hämaraks. Ehk peitub siin sõna *tännä*^{q} ’tänna’, mida küll asjaomases laulutüübis pole täheldatud. Küll esineb see mitmes muus setu laulutüübis, nt värsis *Heidi iks sinnä, heidi tännä* (E, StK 25, 63/71 (12): 63). Võru murde alal on oletatav sõna registreeritud Hargla ja Leivu murakus (VMS II 580). Samuti jääks arusaamatuks *lite*: see pole ’pilu’ nagu on saksa tõlkes, vaid pigem **läťsi*. Kirjakuju *-nssa*

tõenäolise **ussõ* asemel on ilmselt tingitud tähtede *n* ja *u* sarnasusest ja segiminekust (*u*-le on jäänud kaar märkimata). Ojansuu tähistab Kallasest järjekindlamalt järgsilbi *e* ja *õ* vahelist häälikut, kuid mitte alati, nt *lummõ*, *munakanõ*, kuid *kikkakane*, *kanakane* (LKT: 293–294, nr 207-9, 14, 17, 18), vrd *kikkakanõ*, *kanakõnõ*, kuid *lume*, *munakane* (KM: 107–108, nr III 2, 12, 14, 15). Paraku ei saa enam kontrollida, kas keele taandumisperioodil oli taga-*e* kasutamine muutunud süsteemituks, rahvaluulekoguja alati ei märganud seda või pole häälikuid väga täpselt kajastatud.

Huvitav vorm on *kaja maja*. Tegu on neljasilbilise sõnaga, mille kolmas silp on vähemalt kaasrõhuline. Seetõttu on üleskirjutaja märkinudki kahe sõnana nagu mõnel muulgi puhul. Tagantjärele on raske öelda, kas teise silbi *j* väljendab siin omamoodi silbipiiri nagu Kallasel või XIX sajandi algupoolel hääldatigi veel algsemat *j*-list kuju, vrd etümoloogiliselt ühtekuuluvat sm *kajota* ’puutuda, puudutada; sekkuda’ (EES 114). Arhailise infinitiivikuju oletamisel võib kõne alla tulla *-maiõ*, mis esineb üldeestilisena põhiliselt kahesilbilistes sõnades. Rahvalauludes leidub ka *maja*-lõpulist infinitiivi (vt Peegel 2006: 140–142). Ent pole pidepunkti nimetatud kuju oletada Kraasnas, sest seda ei esine vist Ida-Võrumaal ega Setu rahvalauludes.

5 Br *Misa asech nad wisata*
Kr *Missa usseh nad wissata*, ’Was sie mir durch die Thür geworfen’, = ’Mida nad mulle läbi ukse visanud’,
Ns *Missa useh nad wisata*, ’Was sie vor die Thür geworfen,’ = ’Mis nad [on] ukse ette visanud,’
Er *Mis ta* [?] *ussõh naid* [?] *vizaDa* [?] ’Mis-see väljas neid visata?’

See värss puudub hilisemas Kallase teisendis. Ojansuul esineb ta järgmisel kujul: *mis šääl ussõh om?* ’mis seal väljas on?’ (LKT: 293, nr 207-8). Sellele eelneva värsi üksik *löuže* ’leidsin’ on keelejuhil öeldud etteruttavalt (vrd LKT: 293, nr 207-7). Kõigi teiste värsside küsilausetes on värsimõõdu pärast lisatud ühesilbiline *ta*; seepärast on usutav, et see esineb ka vaadeldavas

värsis. Värsi lõpp *nad wisata* on tõenäoliselt kontekstivälised: midagi sarnast ei ei õnnestunud leida ei SLst ega ERLAst.

6 Br *Wumi sadawata*
Kr *Wai mis saaki sadawada?* ’Oder zur Beute hingesandt?’ = ’Või saagiks saatnud?’
Ns *Wai mis saaki saadawada*. ’Oder sie gesandt als Beute,’ = ’Või nad saatnud saagiks,’
Er [*Löüze ~ löüzi*] *lummõ sadavata*. ’[Leidis] lume sadavat.

Brandti teisendis on värsi algus jäänud kirja panemata. Osaliselt seetõttu, osaliselt vigaselt ja arusaamatult talletatud *wumi* tõttu on Kreutzwald jõudnud eksiteele. *Sadawada* [saadavada] ei saa tõlkida vastega *hingesandt* ’saatnud’. Usutavasti on sõna alguses *l*-i asemel kuuldud *w* seepärast, et see on olnud vene keelest mõjustatuna laiailmeline nii Kraasnas kui ka Setu murrakutes. Rekonstrueerimisel on olnud eeskujuks nii Kallase kui ka Ojansuu üleskirjutatud värss: *Löuzi ma lume sadavada* (KM: 107, nr 3-2) ja *usseh löüze lummõ sadavat* ’väljas leidsin lund sadavat’ (LKT: 293, nr 207-9).

7 Br *Mista lamä päle ole*
Kr *Mis to läwwe päle olle?* ’Was liegt dort auf der Schwelle?’ = ’Mis asub seal läve peal?’
Ns *Mis too läwe pääle ole?* ’Was denn war dort aufd [!] Schwelle?’ = ’Mis siis on seal läve peal?’
Er *Mis ta lumõ päällä olľe ~ olli?* ’Mis see lume peal oli?’

Hilisemad üleskirjutised näitavad **lumõ*-sõna õigsust,vrd *Mis sääl lume pääl oľ* (KM: 107, nr 3-3), *mis šääl lumõ pääl om?* ’Mis seal lume peal on?’ (LKT: 293, nr 207-10). Kirjapilt võimaldab rekonstrueerida siin ja teistes värssides **ta*. Seevastu Kallasel ontalletatud t*o*, vrd ühes teises laulutüübis *Mis to vikadiga? Mis to haṅaga? Mis to lehmäga?* (KM: 109, nr 6-3, 6-5, 6-7). Brandti *ole* võimaldab nii selles kui ka järgnevates värssides rekonstrueerida kas **olľe* või **olli*. Käsitletava laulutüübi teisendites on kasutatud nii üht kui teist. Ühes teisendis on esimeseks küsimuseks: *Mis sääl usõh olõnõs*? (potentsiaal). Ent

sama laulu ülejäänud küsimustes leidub üksnes *olĺi* (SL I: 396, nr 352-8, 12 jj). Teises variandis on küsimused ja vastused alguses potentsiaalis, kuid 11. värsist minnakse üle kindlale kõneviisile (seals, nr 353-4 jj). Kolmandal juhul on kasutatud järjest *olle*-vormi, kuid alguses küsitakse *Miä usseh olemah?* (SL I: 395, nr 351-13 jj). Kahtlemata on potentsiaal algupärasem, kuid hiljemalt laulude üleskirjutamise ajaks, XIX sajandi teiseks pooleks, oli selle kasutamine muutunud nähtavasti ebajärjekindlaks. Teisalt pole alati selge, kas *olĺe* on potentsiaali või *e*-lise lihtmineviku vorm (Peegel 2006: 169).

8 Br *Saan lamä päle ole*
Kr *Saan to läwwe päle olli.* 'Ein Schlitten lag auf der Schwelle.' = 'Saan lebas läve peal.'
Ns *Saan to läwe pääle oli.* 'Auf der Schwelle war ein Schlitten.' = 'Läve peal oli saan.'
Er *Saaṅ lumõ päällä olĺe ~ olli.* 'Saan lume peal oli.'

Vrd *Saanikene lume pääl oĺ* (KM: 107, nr 3-4) 'saanikene lume peal oli' ja Ojansuu: *lumõ p[ää]l saizva*^{q} *saani*^{q} 'lume peal seisavad saanid' (LKT: 293, nr 207-11).

9 Br *Mista sani sisech ole*
Kr *Mis to sani sisseh olle?* 'Was ist in dem Schlitten?' = 'Mis on saani sees?'
Ns *Mis too saani siseh ole*? 'Was denn war dort in dem Schlitten?' = 'Mis siis on seal saani sees?'
Er *Mis ta saani sizeh olĺe ~ olli?* 'Mis see saani sees oli?'

Vrd hilisemas teisendis: *Mis sääl saanih oli?* 'Mis seal saanis oli?' (KM: 107, nr 3-5). Kallas on kasutanud sõnakuju *sizeh*, Ojansuu aga *zizeh*.

10 Br *Nani sani sisech ole*
Kr *Naine sani sisseh olli. 'Ein Weib war in dem Schlitten'* = 'Naine oli saani sees.'
Ns *Naine saani siseh oli. 'In dem Schlitten eine Fraue.'* = 'Saani sees [oli] naine.'

Er *Naańõ saani sizeh olľe ~ olli. 'Naine saani sees oli.'*

Kallas on Neusi kopeerinud valesti kujul *Naene* (KM: 119, nr 1-10). Vrd *Nańõ saani sieh oľ* 'naine saani sees oli' või *Saanih oli nańõ, istus* 'saanis oli naine, istub' (KM: 107, nr 3-6) ja Ojansuu: *saanil zizeh istõ naańõ* 'saani sees naine' (LKT: 293, nr 208-12). Kirjakuju *nani* on tekkinud ilmselt *sani* tõttu; samuti näikse, et mõjunud on ka järgsilbi taga-*e* mitteeristamine.

11 Br *Mista nasi käack ole*
Kr *Mis to naise käessa olle?* 'Was war in des Weibes Hand?' = 'Mis oli naise käes?'
Ns *Mis too naise käessa ole?* 'Was denn in der Hand der Fraue?' = 'Mis siis [on] naise käes?'
Er *Mis ta naaźõ käeh ~ kääh olľe ~ olli?* 'Mis see naise käes oli?'

Kreutzwaldi rekonstrueeritud *käessa* pole lõunaeestiline. Kallase variandis on mõõk asetatud lapse kätte: *Mis sääl ladzõ kääh ~ kääzeh oľ* (KM: 107, nr 3-9) 'Mis seal lapse käes ~ käekeses oli', Ojansuul aga *ladzõl käeh munakkõnõ* 'lapsel käes munakene', mis on ootuspärane. Ebatäpne kirjapanek ei võimalda otsustada, kas inessiiv kõlas *käeh* või *kääh*.

11 (T) Kr *Mõeka haljas naise käessa.* 'Ein blankes Schwert in des Weibes Hand.' = 'Haljas mõõk naise käes.'
Ns *Mõeka haljas naise käessa*. 'In der Hand der Frau ein blank Schwert.' = 'Naise käes haljas mõõk.'

See värss, mille saab loogika põhjal tuletada järgmisest värsist, on Kreutzwaldi lisatud. See võiks olla rahvaehtne, kuid epiteedi *haljas* on luuletaja ise lisanud, võib-olla „Venna sõjaloo" mõjul (vt ERLA *haljas* all). Kallasel on esitatud küsimusel vastavalt üles kirjutatud *Mõõk ladzõ kääh oľ* (KM: 109, 3-9) 'Mõõk lapse käes oli'.

12 Br *Mista miga otschach ole*

Kr *Mis ta mõega otsah olle?* ’Was ist an des Schwertes Spitze?’ = ’Mis on mõõga otsas?’
Ns *Mis too mõega otsah ole?* ’Was war an des Schwertes Spitze?’ = ’Mis oli mõõga otsas?’
Er *Mis ta mõõga otšah olľe ~ olli?* ’Mis see mõõga otsas oli?’

Kallasel on kopeeritud *ta* asemel *to*. *Miga* häälduse täpsustuseks on üleskirjutaja lisanud tähe *i* kohale sulgudes vene tähe *ы* (KKV I: 518). Vrd *Mis sääl mõõga otsah oľ?* (KM: 107, nr 3-11) ’Mis seal mõõga otsas oli?’. Tähelepanu äratab kirjakuju *otschach*, mille saab ehk rekonstrueerida kujul **otšah* ’otsas’, kuid see jääb sisihääliku poolest erandlikuks.

12 (T) Kr *Kulda munna mõega otsah. ’Ein goldnes Ei an des Schwertes Spitze.’* = ’Kuldne muna mõõga otsas.’
Ns *Kulda muna mõega otsah.* ’An des Schwertes Spitz’ ein Goldei.’ = ’Mõõga otsas kuldmuna.’

Ka see värss on rahvaehtne värss, kuid käesoleval juhul Kreutzwaldi lisandus, vrd Kallase teisendites *Mõõga otsah munakane;* ’Mõõga otsas munakene’ või *Kuldmuna mõõga otsal oľ* (KM: 108, nr 3-12). Kuld-osist järgmine värss ei sisalda, mistõttu see pole olnud tuletamise aluseks, vaid Kreutzwald on vist teadnud mõnd muud lauluteisendit.

13 Br *Mista mune sisech ole*
Kr *Mis to munna sisseh olle?* ’Was ist in dem Ei enthalten?’ = ’Mida muna sisaldas?’
Ns *Mis too muna siseh ole?* ’Was denn war dort in dem Eie?’ = ’Mis siis oli seal muna sees?’
Er *Mis ta muna sizeh olľe ~ olli?* ’Mis see muna sees oli?’

Vrd *Mis sääl muna sizeh oľ?* (KM: 108, nr 3-13) ’Mis seal muna sees oli?’ ja *mis šääl munah?* ’mis seal munas?’ (LKT: 293, nr 208-15).

14 Br *Kana i kikas sisech ole*

Kr *Kanna i kikkas sisseh olli.* ’Hahn und Henne sind im Ei.’ = ’Kana ja kukk on muna sees.’
Ns *Kana i kikkas siseh oli*. ’Hahn und Henne war darinne.’ = ’Kukk ja kana oli seal sees.’
Er *Kana i kikas sizeh olľe*^{q} *~ olli*^{q}. ’Kana ja kukk sees olid.’

Kallasel on selle värsi mõte avaldunud kahes värsis: *Muna sizeh kikkakanõ,* / *Kikkakanõ, kanakõnõ* (KM: 108, nr 3-14, 3-15) ’Muna sees kukekene, / Kukekene, kanakene’. Ojansuu noteeritud värss on veidi teistsugune, sisult realistlikum: *s[aal]t* [= *šäält*] *saa kikkakane ni kanakane* ’sealt saab kukekene ja kanakene’ (LKT: 294, nr 207-17). Kallas märkis ülakoma abil larüngaalklusiili üksnes noomenite mitmusetunnusena, nt *kuzikuklaze’* (*väikesed sipelgad*), *põrza’* ’põrsad’, *sõzaridze’* ’sõsarakesed’, *taoze’* ’rangid’ (KM: 22, 25, 124, 125). Ojansuu ülestähendustes kajastub see teistelgi juhtudel, nagu *da*-tegevusnimes, verbide mitmuses jm, nt *kutsu*^{q} ’kutsuda’, *är*^{q} ’ära’, *nimä veije*^{q} ’nad viisid’ (LKT: 277).

15 Br *Kares kikas karas kane*
Kr *Kiirgas kikkas, kõerus kanna* ’Der Hahn krähte, die Henne gackelt/gackelte,’ = ’Kukk kires, kana kõõrutab/kõõrutas,’
Ns *Kiirgas kikkas, kõerus kana*, ’Hahne krähte, Henne gluckte,’ = ’Kukk kires, kana loksus (= kutsus tibusid),’
Er *Karaś kikas, karaś kana,* ’Tantsis kukk, tantsis kana,’

Brandti kirjapanek *kares* ei anna alust sõnas rekonstrueerida Kreutzwaldi oletatud *g*-d. Värss erineb hilisemast Kraasna ja kõigist setu teisenditest (vt 16. värss). Kirjapanek võimaldab taastada sõnakuju **karaś* ’kargas, hüppas; tantsis’. Viimane tähendus esineb üksnes Setus, Lutsis ja Kraasnas (EMS II$_{9}$ 730) Järgsilbis esineb õige tähe *a* asemel *e* ka sõnades **kana*, **muna* jt (vt 8).

16 Br *Kiswe pale*
Kr *Kiirgas, kõerus kiswa (keswa) päle*! ’Krähte, gackelte auf die Gerste!’ ’Kires, kõõrutas odra peale!’

Ns *Kiirgas, kõerus kiswa pääle*; Krähte, glucket' auf die Gerste; = 'Kires, loksus odra peale;'
Er [*Kikas kirge ~ linnaś*] *kizvä pääle ~ poolõ.* '[Kikas kires ~ lendas'] odra peale ~ poolõ.'

Värss on poolik või kuulub eelnevaga kokku. A. Brandti teisendit, mida on püüdnud täiendada juba Kreutzwald, aitab rekonstrueerida *Kirge kikas kesvä poole, / Kana kakaŕ kaara poole* (KM: 108, nr 4-1, 4-2) või *Kana linnas kaara poole / Kikas linnas kez'vä poole* (seals, nr 3-17). Selle ja eelmise värsi puhul on Brandti teisendi võrdlus Ojansuu üleskirjutusega raskendatud, kuid annab siiski edasi laulu algset sisu: *kikas kakaŕ kaara bolõ* / *kana kezvä bolõ* 'kikas kaagutas kaera poole, kana odra poole' (LKT: 294, nr 207-18–19). Nii *pääle* kui ka *poolõ* on võimalikud ka setu lauluvariantide põhjal: *Kikku lennas kesvä pääle, / Kana lennas kaara poole* (SL I: 393, nr 348-20–21); *Kiko linnas säält kesvä pääle, / Kana linnas kaara peale* (SL I: 397, nr 353-20–21); Kolovinna *Kiko iks linnaś kezvä poolõ, / Kana linnaś kaara poolõ* (SL III: 419, nr 1923-33–34).

17 Br *Tei kiswe kore kikas*
Kr *Sõi kiswa kiirgaw kikkas,* 'Frasz die Gerste der krähende Hahn,' = 'Sõi otra kirev [= see, kes kireb] kukk,
Ns *Sõi kiswa kiirgaw kikkas,* 'Fraß der Gökelhahn die Gerste,' = 'Sõi kikas otra,'
Er *Tõi*[*je*] *~ tei*[*je*] *kizvä̮ terä* [?] *kikas,* 'Tõi odra tera [?] kukk,'

Pole alust rekonstrueerida sõna *sõi*. A. Brandti *kore* on problemaatiline, ent Kallase variant suunab *terä* poole, vrd *Kikas tei kezvä terä* (KM: 108, nr 3-19), samuti järgmine värss ja setu teisendid. Järgmise värsiga võrdlemisel ilmneb, et mõlemas värsis võis alus olla samas kohas. Häälikuliselt tuleks kõne alla tulla ka osastavaline **kaara* 'kaera' või omadussõna **torrõ*^{q} 'tore'. Meetrum lubab esimesest värsijalast kasutada Kraasnale iseloomulikku *je*-list kuju.

18 Br *Tei kana kara tere.*
Kr *Sõi kanna kaara-terri.* ’Frasz die Henne Haferkörner.’ = ’Sõi kana kaerateri.’
Ns *Sõi kana kaara-teri.* ’Fraß die Henne Haferkörner.’ = ’Sõi kana kaerateri.’
Er *Tõi*[*je*] ~ *tei*[*je*] *kana kaara-terä.* ’Tõi kana kaeratera.’

Vrd *Kana teie ~ tei ~ tõie kaara terä* (KM: 108, nr 3-18). Loodetavasti pole Kallas siin puhul valesti kuulnud. *Tõi*[*je*] on kahtlemata algupärasem. Rahvalaulu rütm võimaldab kasutada *je*-list lihtminevikku.

18 (T_1) Kr *Kikkast kaswi kange meesi,* ’Aus dem Hahn wuchs ein starker Mann’ = ’Kukest kasvas tugev mees’
Ns *Kikast kaswi kange meesi,* ’Ward aus dem Hahn ein starker Manne,’ = ’Sai kukest tugev mees,’

Värss on Kreutzwaldi luulendus, mida ajendas järgmine värss ja ehk mõni hällilaul, mille kohta leidus ERLAs vaid järgmine näide: Kaarma *Kasvab sinust kange meesi* (E VII 2 (1)).

18 (T_2) Kr *Kannast kenna näutsike.* ’Aus der Henne eine schöne Jungfrau.’ = ’Kanast ilus neitsi.’
Ns *Kanast kena näutsike.* ’Aus der Henn’ ein starkes Mägdlein.’ = ’Kanast tubli (= tugev) neiuke.’

Ka selle värsi lisas Kreutzwald, vrd *Kanast kasvas kena neitsi* „Kalevipojas“ (Kreutzwald 2011: 34, I-167). Ta on tõenäoliselt selle loonud „Tähemõrsja“ baasil. ERLA andmeil on rahvasuust pärinevast ainesest kõige lähemal Saarde (< Halliste) *Kanast kasvi neiukene* (H II 24, 737/8 (13): 738).

4. „Parmu matus“

Brandt saatis selle rahvalaulu Kreutzwaldile väikesel paberilehel koos järgmise, kiigele ehtimise lauluga kirjas 21. oktoobrist 1849: „Mida mul korda läheb saada, seda ma läkitan – seekord

võla vähendamiseks paar laulukest siitkandist.“ Tegu olevat mingi tantsumuusika sõnadega (EKLA 63, 6: 3. L 5/12; KKV I 519). Neus avaldas laulukese oma kogumikus (EVL: 379; nr 102 B). Brandti teksti avaldas algkujul Nagelmaa; siinkirjutaja loeb seda paaris kohas viimasest erinevalt. Kraasna „Parmu matuse“ XIX sajandi kirjapanek (vasakul) ja rekonstruktsioon järgmised:

Tere tere tedrikene	*Tere, tere, tedrekene!*
Kosalat kogrokane	*Kos sa^{q} läät, kogrõkanõ?*
Lama parma puchtela	*Lää ma^{q} parma puhtõlõ.*
Mistu parma wika ol	*Mis to parmal vika oll'?*
^{5}*Tiga sera seraga*	^{5}*Tsiga* [*lei?*] *sõra serväga^{q},*
Lamas lei lalaga	*Lammas lei lall'aga^{q},*
Lech linas saräwäga	*Lehm linnaś sarəvõga^{q},*
Hopän pina jelaga.	*Hopõń peenü jalaga^{q}.*

1 Br *Tere tere tedrikene*
Kr *Terre, terre, tedrikene!* ’Sei gegrüßet, Birkhühnchen!’ = ’Ole tervitatud, tedrekene!’
Ns *Tere, tere, tedrikene!* ’Gruß dir, Gruß dir, mein Birkhühnchen!’ = ’Tervisi sulle, tervisi sulle, tedrekene!’
Er *Tere, tere, tedrekene !* ’Tere, tere, tedrekene!’

Neus on selle värsi avaldanud muutmata kujul. Ka setu rahvalauluteisendid ei toeta kirjakuju *tedrikene* (vt ERLA). Käesolev rekonstruktsioon toetub Kallase kirjapanekule *Tere, tere tedrekene* (KM: 109, nr 5-1). Tal esineb ka mujal *h*-ta kuju (lk 29, 60). Ka Setu murrakutes võib tervitada nii üht- kui teistmoodi (VVS 738).

2 Br *Kosalat kogrokane*
Kr *Kos sa läät kogrokane?* = ’Wo gehst du hin Balzlerin?’ = ’Kuhu sa lähed, paaritusmänguline?’
Ns „*Kos sa läät, kogrokane?*“ ’„Wohin fährst du, Falzerinne?“’ = ’Kuhu sa sõidad, paaritusmänguline?’
Er *Kos sa^{q} läät, kogrõkanõ?* ’Kuhu sa lähed, kogrekene?’

Neus on lähtunud ekslikult tedremängust. Vrd *Kos sa läät kogrekane?* (KM: 109, nr 5-2) ’Kuhu sa lähed, kogrekene?’.

Vähendusliide *-kanõ* (< **-kõnõ*) on Kraasna murrakus laialt levinud, esinedes paralleelselt koos *kõnõ*-sufiksiga, nt *Vihmakane, vikakaarikane* (KM: 112; nr 9-3) või *Külvi ma orgu orazekaze'* (seals, lk 113, nr 11-1). Kaks sellisel kujul olevat algusvärssi vähendusliidete abil moodustatud loomanimetustega esinevad laialdaselt ka Eestis ja Lutsis (Päss 1927: 76–79).

3 Br *Lama parma puchtela*
Kr *Lä ma parma pahtela.* 'Ich gehe die Bremse heilen/beerdigen.' = 'Ma lähen parmu ravima/matma.'
Ns *Lää ma parma pahtela*. 'Geh' die Bremse zu begraben.' = 'Lähen parmu matma.'
Er *Lää ma^{q} parma puhtõlõ.* 'Lähen ma parmu matusele.'

Kreutzwald on verbivariandid 'ravima' ja 'matma' kirjutanud lähtuvalt järgmisest värsist. Neus on oma koopias kirjutanud alguses *heilen*, selle siis maha tõmmanud ja kirjutanud peale *beerdigen* (EKÜ 232 i: 139). Ilmselt on ta erinevalt Kreutzwaldist seda laulutüüpi tundnud. Nagelmaa on värsi viimase sõna vahendanud ebaõigel kujul *pahlela* (KK: I 519). Tegelikult on originaaltekstis *u* ülaosa üsna teineteise lähedale sattunud ja sellele järgneb *c*-täht. Huvitaval kombel on mõlemas sõnas ülestähendaja *u* asemel tarvitanud *a*-d, vrd *Lää ma parmu puhtilõ*. (KM: 5-3). Samasugune ebatäpsus esineb ka „Imelise emanda" sõnas *lamä* (= **lumõ*). Selline vastavus näikse osutavat pigem ümberkirjutus- kui kuulmisveale. Ka setu lauluvariantides esineb matust tähendav sõna kas ainsuses või mitmuses. Ainsust **puhtõlõ* toetab tõik, et laulu üleskirjutaja on järgsilbi taga-*e*-d tähistanud ebajärjekindlalt, ent kordagi pole õige *i* asemele kirjutatud *e*-d. Järgnevust **Lää ma^{q}* peetakse algupärasemaks ja tekkinud Eesti pinnal juba enne Kraasna ja Lutsi asunduste tekkimist (Päss 1927: 86).

4 Br *Mistu parma wika ol*
Kr *Mis ta parmal wigga olle?* 'Was fehlt denn der Bremse?' = 'Mis siis puudub parmul?'
Ns „*Mis ta parmal wiga ole?*" „Was denn war der Bremse leider?" = '"Mis siis parmul oli viga?"'
Er *Mis tu parmal vika oll*? 'Mis sel parmul viga oli?'

Nagu eelmises värsis, on Nagelmaa *Mistu* tähtede *u* ja *a* mõningase sarnase kirjutamise tõttu vahendanud kujul *Mista* ning *a* ja *o* mõnetise sarnasuse tõttu märkinud *ol* asemel *al* (vt KKV I: 519). Olema-sõna minevikuga värss on nenditud ka Räpina kihelkonnast (Päss 1927: 87). Teisiti on Kraasna laulu hilisemas üleskirjutuses, vrd *Mis tol parmul vika?* (KM: 109, nr 5-4).

4 (T_1) Kr *Hirro-harro, wanna karro,* 'Hirro-Harro, der alte Bär' = 'Hirro-Harro, vana karu,'
Ns *Hiro-haro, wana karo,* 'Hirre, harre, der alte Bare,' = 'Hirre-harre, vana karuott,'

See värss on Kreutzwaldi lisandus. *Hiro-haro* on ilmselt tähenduseta sõnapaar. ERLAst selle värsi lätet ei õnnestunud leida. Ühes Läänemaa lastelaulus leiduvad kõrvuti sõnad *hiru viru* (H I 4, 191 (29)) ning stereotüüpne *vana karu* esineb väga mitmes laulutüübis. Seega pole selge, kas tegu on seni talletamata rahvalaulust võetud või lauluisa enda kombineeritud värsiga.

4 (T_2) Kr *Lõikas laia käppaga,* 'Schlug ihn mit der breiten Tatze,' = 'Lõi teda laia käpaga,'
Ns *Lõikas laia käpaga,* 'Traf sie mit der täpp'schen Tatze,' = 'Lõi talle pihta kohmaka käpaga,'

Ka see värss on Kreutzwaldi lisatud. Jüri kihelkonna „Parmu matuse" teisendis esineb värss *Ja lammas laia käpaga* ning Laiuse kandi laulus „Härjad murtud" öeldakse hundi kohta *Laavikust laia käpaga* (H II 15, 356 (33); H Ostrov 141/2 (19)). Neus on sõna *laia* tõlkinud ebatäpselt 'kohmakas'. *Lõikama* tähenduses 'lööma, virutama' esineb eesti keele mitmes murrakus (EMS V_{23}). Seega pole välistatud, et Kreutzwaldi värss on rahva käest kuuldud.

5 Br *Tiga sera seraga*
Kr *Zigga sõras sõrraga,* 'Der Schwein traf ihn mit der Klaue,' = 'Siga lõi talle pihta sõraga,'

Ns *Ziga sõõras sõraga,* ’Schrammte das Schwein sie mit der Klaue,’ = ’Kriimustas teda siga sõraga,’
Er *Tsiga* [*lei?*] *sõra servägaq,* ’Siga sõra [lõi?] servaga,’

Kirjakuju *tiga* rekonstrueerimine sõnaks **tsiga* on küllalt tõenäoline, sest see loom on kogu Eesti lauluvaras parmutapjana tuntud (Päss 1927: 89, 90; ka LKT: 264, nr 172-4), Võnnu *tsiga oma sõraga* (ERL III_3: 995, nr 6795-10). Kreutzwaldi lisanduse õigusega kõrvale jättes, on Kraasna variandis sea- või siku-värss esikohal, nagu seda on ta ka Eestis ja Lutsis (Päss 1927: 98). Kui **tsiga* on õige, siis tuleks korrigeerida E. Pässi (1927: 89) väidet, mille kohaselt seaga seotud värss Kraasnas puuduvat. Varasemad tõlgendused *sõras* ja *sõõras* on üsna kahtlased, sest selliseid verbe pole registreeritud. Järjendi **sõra servägaq* oletamiseks oleks vaja lauluvaramust lisateateid. Esimeses vastuses peaks olema verb. Seepärast on siinpuhul kaks võimalust: kas eelmisi värsse või tegusõna on vahele jäänud. Teisalt on võimalik, et informant on näiteks mingil põhjusel jäänud veidi takerduma ja lausunud järjest **sõra, sõragaq*.

6 Br *Lamas lei lalaga*
Kr *Lammas lõi jallaga,* ’Der Schaf schlug mit dem Fusse,’ = ’Lammas lõi jalaga,’
Ns *Lammas lõi jalaga;* ’Schlug das Schaaf sie mit dem Fuß.’ = ’Lõi teda lammas jalaga.’
Er *Lammas lei lalľagaq,* ’Lammas lõi jalaga,’

Värsi rekonstrueerimisel on toetutud daami noteeritud kirjakujule ja Kallase üleskirjutisele: *Lammas lei lallaga* (KM: 109, nr 5-6). Lastekeelne *lall* ’jalg’, mis on alliteratsiooni kaalutlustel ühendatud lambaga, esineb ka teiste piirkondade „Parmu matuse“ teisendites (Päss 1927: 90, 99).

7 Br *Lech linas saräwäga*
Kr *Sĕh linnas parmotega* ’Die Mücke flog mit Bremsen.’ = ’Sääsk lendas parmudega.’
Ns *Seh linnas parmotega,* ’Mit den Bremsen flog die Mücke,’ = ’Parmudega lendas sääsk,’
Er *Lehm linnaś sarəvõgaq,* ’Lehm lõi [?] ~ tõstis [??] sarvega,’

Kreutzwald on meelevaldselt *Lech* asendanud kujuga *Seh* ja *saräwäga* sõnaga *parmotega* ning tõlkinud siis viimastest lähtuvalt. Sama on omaks võtnud Neus. *Lech* on muidugi **lehm*. Sõnakuju *linnas* tõlgendamine on problemaatiline, sest praegustel andmetel on *lindama* ülekantult tuntud vaid tähenduses ’kiiresti jooksma’ (EDW: 487). Siinkohal mainitagu, et ka hiljem talletatud Kraasna värsis *Lehm lipu sarvõga* (KM: 109, nr 5-7) esinev tegusõna on leksikonide andmeil löömise tähenduses peaaegu tundmata, vrd *lippuma* ’lehvima’ (EDW: 505), kuid varem võis olla laiemalt levinud, vrd nt Kodavere *mõni obene lipub tagass üles* ’hobune lööb tagant üles’ (EMS V: 266). Uuritaval juhul võis **linnas’* esineda samuti lööma-tähenduses. Teisalt võiks siinpuhul ehk kõne alla tulla ka hüpoteetiline tähendus ’tõstma’, vrd vepsa *ľeta* : *ľendab* ’lendama; tõstma’ (SVJ: 285). Lutsist ja Eestist on rahvalauluteateid, mille kohaselt kits lööb sarvega (Päss 1927: 91). Nagu osutas selle kirjutise retsensent, võimaldab kirjakuju *saräwäga* rekonstrueerida teises silbis epenteetilise *ə*.

8 Br *Hopän pina jelaga.*
Kr *Hoppen pina jelloga.* ’Das Pferd peinigte sie mit dem Leben.’ = ’Hobune piinas teda eluga.’
Ns *Hopen piina jeloga.* ’Peinigte das Pferd das Thierchen.’ = ’Piinas hobune loomakest.’
Er *Hopõńʹ peenü jalaga*^{q}. ’Hobune peene [?] jalaga.’

Nagelmaa on *Hopän* asemel kirjutanud *Hopõn* (KKV I 519). Neusi *Eloga* on silmnähtavalt ebatäpne. Värsis on ootuspärane mingi kehaosa mainimine. Eri teisendites on peale hobuse jalaga lööjaid ka lammas ja kits (Päss 1927: 90, 91). Otepää teisend lisab täiendi *tävve* ’täie’: *täkk tävve jalaga* (ERL III$_3$: 994, nr 6793-8). Uuritaval juhul võiks sobida ehk **peenü* ’peene’. Kirja- ja häälikukuju vastavuse kohta vt 8. Kallase hobuse-värss on teistsuguse sisuga: *Hobu hiiʹ hannaga* (KM: 109, nr 5-7) ’Hobu heitis sabaga’.

5. „Kiigele ehtimine“

Brandt saatis rahvalaulu Kreutzwaldile koos „Parmu matuse“ tekstiga (vt sissejuhatus), lisades järgmises kirjas 1. novembrist 1849 kiigele ehtimise laulule üherealise helikirja (EKLA 63, 6:3. L 6/15). Tõlke järgi otsustades pole Kreutzwald laulust saanud üldsegi aru. Brandti kirjapaneku ja fotokoopia helikirjast on avaldanud ka Nagelmaa (KKV I: 519, 521). Neus jättis laulu avaldamata. Ilmselt ei usaldanud ta (ja õigusega) Kreutzwaldi tõlgendust ja tõlget. Lauluteksti rekonstrueerimiseks pakuvad tänapäeval eeskuju setu ja muud teisendid.

Noodijoonestikuga seoses on Brandti saadetises kirjutatud *I ma-a-ke-e-ne i-moa-ke-e-ne, ima-ke-ne-ja-la-ke-ne imakene jalakene* (EKLA 63, 6: 3. L 6/15). Laulmisel on algusilbi *e* üleskirjutajale millegipärast kuuldunud *a*-na, mistõttu ta on märkinud *jalakene*. Neus on laulualguse kopeerinud järgmiselt: *Immakenne, immakenne, imak*: *jellakenne, immakenne jellakenne* (EKÜ 232 f 2: 313). Kiigele ehtimise laulu kirjapanek (vasakul) ja selle rekonstrueeritud tekst on järgmised:

Imekene, jellekene	*Jimäkene, jelläkene,*
Kingismula, kirstuwäti	*Kingi*^{q} *sa*^{q} [?] *mullõ kirstuvõti,*
Anasmula adawätti	*Anna*^{q} *sa*^{q} [?] *mullõ aaďa- ~ võti.*
Wata kirstust kirewätä	*Võtťe kirstust kirevätä,*
[5]*Echtima, lätima*	[5][*Aita*] *ehtimä lätsi ma*^{q}.
Külä, kulä täma külla	*Küllä* [?], *kuľätämä küllä.*
Ilump polo poissa	*Ilosambit paľľo* [?] *~ olõ-i* [?] *poissa.*
Mallula höllimä.	*Ma*^{q} *tulõ* [?] *hällümä.*

1 Br *Imekene, jellekene*
Kr *Immakene, jellakene,* ’Mütterchen, du Liebchen,’ = ’Emake, sa kallike,’
Er *Jimäkene, jelläkene,* ’Emakene, hellakene,’

Kaks esimest häälikut pole hõlpsasti eristatavad; seepärast esineb varieeruvust ka Ojansuu Kraasna kirjapanekutes, nt *imäga* ja *jimäga* (LKT 277).

2 Br *Kingismula, kirstuwäti*
Kr *Kingis mulle kirsto-wäti* ’Schenkte mir einen bunten Schmuck,’ = ’Kinkis mulle kirju ehte,’
Er *Kingi^{q} sa^{q}* [?] *mullõ kirstuvõti,* ’Kingi sa [?] mulle kirstuvõti,’

Pole sugugi selge, kas selles ja järgmises värsis tuleneb verbi lõpus olev *s* sõnast *sõs* ’siis’ (tegelikult *õ*- ja *i*-vahepealne, vt nt LKT 279, 280), seostub asesõnaga **sa^{q}* ’sa’ või vähem tõenäolisemalt kujutab endast puudulikult kuuldud värsi täitesõna **iks* ’ikka’. Isikuasesõna oletamise kasuks selles ja järgmises silbis võib olla ta rõhutu asend ja larüngaalklusiili assimilatsioon: **kingis̬ sə* < **kingis̬ sa^{q}* ja **annas̬ sə* < **annas̬ sa^{q}*

3 Br *Anasmula adawätti*
Kr *Annas mulle adawäti.* ’Gab mir einen Kopfputz.’ = ’Andis mulle peaehte.’
Er *Anna^{q} sa^{q}* [?] *mullõ aada- ~ aaďavõti.* ’Anna sa [?] mulle aidavõti.’

Kreutzwald mainis lauludele lisatud märkuses, et ta on *adawäti* tõlkinud peaehteks ühe piiril elanud vaimuliku ettepanekul! Kallasel on Neusi kirjakoht ebaõigesti kopeeritud *addawäti* (KM: 121, nr 3-3). Tegelikult oli Neus esialgu *d* kirjutanud kahekordselt, siis aga parandanud end (vt EKÜ 63, 232 i: 139). *Ait*-sõna on omastavas käändes **aaďa* või **aada,* ent pole piisavalt lisaainest otsustamaks, kas *d* on peenendunud või mitte, vrd Kallasel *ait* : *aaďa* ja *aada* (KM 25, 125). Tundub siiski, et **aada* on vist tõenäosem, vrd *ǩöödä* ’köida’, *ǩöödettäs* ’köidetas’ (LKT 284, 285).

4 Br *Wata kirstust kirewätä*
Kr *Wõttan kirstust kirewäti* ’Ich nahm aus dem Kasten den bunten Schmuck’ = ’Ma võtsin kirstust kirju ehte’
Er *Võtťe kirstust kirevätä*, ’Võtan kirstust kirevaid.’

Kreutzwald on tuletanud verbist põhjaeestilise oleviku *n*-lõpulise vormi, kuid tõlkinud selle saksa keelde lihtmineviku

abil. Tegelikult polegi verbi ajavorm päris kindel. Kirjapilt eelistaks oleviku esimest pööret *[*ma*^{q}] *võta*. Ent setu jt paralleelides kasutatakse üksnes lihtminevikku, sest ka järgmise värsi tegusõna on minevikus, sh Leimanni *Võti ma kirstust kirividä* (SL I: 437, nr 405-32–33), Võõpsu *Võti ma iks kirstust kirivit* (SL I: 548, nr 513-21), Halliste *Võti vakast valge'eida, / kisse kirstust kirivisi* 'Võtsin vakast valgeid, kiskusin kirstust kirevaid´ (ERL I_2 357, nr 406-13). Ent *võti* 'võtsin' vastu räägib asjaolu, et üleskirjutajalt pole ühtki näidet, milles tähele *a* vastaks *i*-häälik. Võiks oletada, et järgsilbis oli mõeldud kirjutada *ä*, nagu verbis *tulä*, kuid täpid jäid millegitõttu märkimata. Sel juhul oleks kõige õigem oletada taas *e*-minevikku **võtťe* (vt ka Peegel 2006: 233).

Võru idarühma murrakutes eeldaks *kirewätä* puhul *i*-list kuju (VVM 223–224; ERLA *kirivä-* all), kuid pole võimatu, et XIX sajandi esimesel poolel esines veel rahvalaulus algsem *e*-line. Kreutzwald on *kirewäti* puhul märkinud, et kraasnalastel tähistatakse sellega kõiki kirjusid esemeid, eriti kirjusid linte.

5 Br *Echtima, lätima*
Kr *Ehtima läti ma*. 'Zu Schmücken ging ich.' = 'Ehtima läksin ma.'
Er [Aita] *ehtimä lätsi ma*^{q}. '[Aita] ehtima läksin ma.'

Selle värsi taastamisel on abiks olnud setu näited, nagu *Ma lää iks aita ehtimähe,* (SL I: 548, nr 513-19), *Lätsi aita ehtimäie,* (SL I: 466, nr 453-13) jt. Kraasna kirjapanekus on sõnajärg segamini läinud, sest ühesilbiline sõna ei saa paikneda värsi lõpus, või on see poolik ja **lätsi ma*^{q} kuulub kokku järgmise värsi algusega. Rekonstruktsioon toetub Kraasna sõnajärjele.

6 Br *Külä, kulä täma külla*
Kr *Kuule, kuuletäma külla* 'Hör, verkünden soll das Dorf' = 'Kuula, küla peab kuulutama'
Er *Küllä* [?], *kuľätämä küllä.* 'Külla, lõbutsema külla.'

Kallasel esineb Kreutzwaldi tsiteerimisel *kuuletäma* kujul *kuletäma* (KM: 121, nr 3-6). Vene laensõna *kuľatamma* esineb ka

Kraasna jututekstis (LKT: 279, 280). Võimalik, et sõnas on eelmise silbi peenenduse mõjul tekkinud *ä*-sarnased häälikud, seega sõna on individuaalselt muutunud eesvokaalseks. 5. ja 6. värsi piir näikse algselt olevat teistsugune: **Lätsi ma^{q} küllä, / kuľätämä küllä.*

7 Br *Ihump ~ Ilump polo poissa*
Kr *Illums polle poissa* 'Keine schönre Knaben giebts,' = 'Pole ilusamaid poisse,'
Er *Ilosambit palľo* [?] ~ *olõ-i* [?] *poissa* 'Ilusamaid palju ~ ei ole poisse'.

Vahepealne laulutekst oli keelejuhil ilmselt meelest läinud või ei suutnud üleskirjutaja seda talletada. Selle värsi rekonstruktsioon jääb esimeste sõnade kirjakuju tõttu täiesti ebakindlaks. Sisust arusaamiseks aitavad kaasa setu sama tüüpi laulu teisendid, milles tehakse juttu poistest, nt *Palju olli poissa külana,/ Palju külän noori mehi* (SL I: 465, nr 452-29–30); *Sõs olli paľľo poissa küläh, / Paľľo oll õks nulgah noori mehi,* (SL I: 467, nr 454: 19–20); *Polotah oll' pallö poissa* (E 64661 (4)). Poisse nimetatakse vaadeldava laulutüübiga tihedalt seotud ka tüübis „Põrmune põll", mis on tuntud üle Eesti, nt Haljala *Seal oli palju poissisida* (ERL: I_1 83, nr 98-12). Ent Kraasna kirjapanek ei kinnita *küläh* olemasolu. Nagelmaa on välja lugenud *Ihump*, kuid teine täht on soditud ja võimaldab oletada ka *l*-tähte, nagu seda on teinud juba Kreutzwald ja mis ongi ehk tõenäolisem. Kraasna murdes on talletatud *mb*-tunnusega komparatiivi nagu määrsõna *parõmbahõ* 'paremini' (LKT 288), *targemba*, *mõlemba* (KM 92, 106). Seda vormi esineb ka setu rahvalauludes, nt *ilosamb*, *valusamb* (H II 62, 660/1, 718 (15: 661), *korgõmp*, *ilosamp* (E 80751/62 (2): 80753; vt ka Peegel 2006: 129). Ehk *Ilump* puhul siis tegu puudulikult noteeritud sõnakujuga **ilosambit*.

Tõsiseks pähkliks on ka kirjakuju *polo*, mida saab mitmeti tõlgendada. Kui *p* pole tekkinud esimese sõna klusiili mõjul, siis saaks rekonstrueerida **palľo*, mis sobiks ka sisuldasa. Paraku pole esitada ühtki näidet, mille esisilbis oleks *a* asemel kirjutatud *o*. Tõsi, ega taga-*e*-gi kohta pole samuti ühtki veenvat

näidet, ent seda on tajutud mitmeti. Seepärast jääks teiseks võimaluseks tagaeitusega **olõ-i* oletamine. Kreutzwaldi pakutud *pole* ei kuulu lõunaeesti sõnavarra (vt VMS II: 230–231).

8 Br *Mallula höllimä.*
Kr *Mättula hõllimä.* 'Die auf dem Rasen jauchzen.' = 'Kes murul hõiskavad.'
Er *Ma^{q} tulõ* [?] *hällümä.* 'Ma tulen kiikuma.'

Selle värsi üleskirjutus on eelmisest veelgi puudulikum, mistõttu ka rekonstruktsioon on üsna ebakindel. Kreutzwald näikse oletavat, et A. Brandt võis unustanud lisada kriipsu *t*-tähtedele. Nii tuletas ta ilmselt sõna *mätas* põhjal olematu alalütleva vormi *mättula* tähenduses 'murul'. Tõepoolest ei välista Brandti kirjapanek päriselt *t*-d. Seega on kahtlemisi võimalik **ma^{q} tulõ*, mis tegelikkuses häältdubki [mattulõ]. Tähtede *l* ja *t* kajastamise / lugemise probleem esineb ka „Parmu matuse" kolmanda värsi sõnas *puchtela* (vt). Tegu on kiikumisega seotud lauluga, mistõttu **hällümä* 'kiikuma' sobib konteksti hästi. Viimaste värsside mõningaseks eeskujuks võivad olla Hallistest noteeritud *Lätsi siis küla kiige pääle, / külä hää häl'lu pääle* (ERL: I_2 357, nr 918-25). Kraasna kirjapaneku *höllimä* puhul võiks igaks juhuks silmas pidada, et Setus on järgsilbi *ü* mõnikord muutunud *i*-ks, nt *sängikene* (Peegel 2006: 226). Igatahes pole sõnas toimunud sisekadu, mida teinekord esineb setu regilaulude samas sõnas.

6. „Kasva tööle!"

Käsitletava rahvalaulu sõnu pole Brandti käsikirjas esitatud värssidesse jaotatult, vaid on pandud kirja koos nootidega. Ta saatis nii selle kui ka eelmise laulu noodid Neusile kirjaga 24 veebruarist 1850 (KKV II: 98).[5] Viimane vastas järgmises kirjas: „Noodid on mulle väga meeldivad ja teretulnud, aga kahjuks ei

[5] Mõlema lauluviisi nooti on töödelnud Ferdinand Johann Wiedemann (vt KM: 122–123).

saa ma osalt segaselt kirjutatud hällilaulu tekstist, nimelt selle esimesest poolest aru ja palun Teie abi [---] Meloodia tundub mulle kui mittemusikaalsele inimesele väga hea, sest minagi saan aru, et see on täiesti otstarbekohane. Ma loodan asju nõnda ajada, et me 3. vihule noodilehekese võime juurde lisada“ (KKV II: 104–105). Võimalik, et Kreutzwald abistas „Eesti rahvalaulude“ koostajat, kuid nagu korrespondentsist võib järeldada, on siinpuhul üks kiri läinud kaotsi. Nimelt kirjutas Lauluisa 30. mai kirjas: „Minu nädal aega tagasi läkitatud kiri…“ (KKV II: 112), ent tema eelmine, säilinud kiri pärineb nii varasest ajast kui 24. veebruarist. Rahvalaul ilmus Neusi kogumikus, kuid lubatud noodilisa on paraku jäänud avaldamata; juba koostaja paigutas laulukese õigesti hällilaulude hulka (EVL: 411, nr 108 A). Säilinud on ka Neusi tehtud koopia, mis on kirjutatud erinevalt teistest koopiatest vanas kirjaviisis (EKÜ 232, f 2: 313).
Laulutüübi „Kasva tööle!“ kirjapanek ja selle rekonstruktsioon näevad välja sellistena:

Lulä mu lulä, latzakan	*Ĺuuli, mu, ľuuli, ladzõkan ~ ladzõkõn!*
Lulä mu lulä waiekan!	*Ĺuuli, mu, ľuuli, väikokan ~ väikokõn!*
Kassu latzakan karrusses,	*Kasu[q], ladzõkan ~ ladzõkõn, kaŕussõs!*
Lulä mu lulä	*Ĺuuli, mu, ľuuli, [ladzõkan ~ ladzõkõn!]*
[5]*Winäwitze wätias,*	[5]*Vinnü[q] vitsavõttijas,*
Künna pia külbias,	*Küünü[q] pia[q] külbijäs,*
Adra kandias.	*[Alla?] adra kandijas.*

1 Br *Lulä mu lulä, latzakan*
Ns *Luulä, mu luulä-latzakan*, ’Herze, mein Herzenskindelchen,’ = ’Kullake, mu kulla lapsuke,’
Er *Ĺuuli ~ ľuule,*[6] *mu, ľuuli ~ ľuule, ladzõkan ~ ladzõkõn!* ’Äiu, mu, äiu, lapsuke,’

**Ĺuuli* on tõenäoliselt laenatud vene keelest, vrd *люли ~ люлю* ’äiu’. Tähe *i* asemel on *ä* Brandti tekstis kirjutatud ka sõnas *tulä* (vt „Imeline emand“). Selle eeskujul võiks oletada ka

[6] *Luuli ~ ľuule* nii siin kui ka järgnevates värssides.

kuju **ĺuule* nagu *e*-mineviku puhul. Ühesilbilist *lu*-sõna esineb ka asjaomases setu laulutüübis (näited tagapool). Kraasna rahvalaulude enam kasutatud *lelo* pole tunduvate häälikuliste erinevuste tõttu vaadeldava laulu puhul tõenäoline. Teise silbi *õ* asemel *a* kasutamine ei välista seda ka kolmandas silbis. Sõna **ladzõkan ~ ladzõkõn* lõpuvokaalihääliku ärajätmine on tingitud ilmselt värsiehitusest; teistes Kraasna tekstides seda ei esine. Konsonantjärjendist *tz* ei saa helilisust välja lugeda; *dz* on märgitud pool sajandit hilisema materjali põhjal. Liite *a*-täht võimaldab seda interpreteerida kaheti. Asesõna **mu* paikneb nii selles kui ka järgmistes värssides ebaharilikus kohas, loomulik asend oleks ütte nimisõna ees.

2 Br *Lulä mu lulä waiekan!*
Ns *Luulä, mu luulä-weiekan!* 'Herze, mein Herzensjüngelchen!' = 'Kullake, mu kulla poisikene!'
Er *Ĺuuli, mu, ĺuuli, väikokan ~ väikokõn!* 'Äiu, mu, äiu, väiksekene!'

Ka selles sõnas esineb apokoop, samuti saab sufiksit taastada kaheti.

3 Br *Kassu latzakan karrusses,*
Ns *Kasu, latzakan, karuses,* 'Wachse, Kindchen, zum Bären auf,' = 'Kasva, lapsuke, karuks üles,'
Er *Kasu*^{q}*, ladzõkan ~ ladzõkõn, kaŕussõs!* 'Kasva, lapsukene, karjuseks!'

Kahe *s*-i kirjutamise lähe sõnas *kassu* pole selge. Ehk lauluoskaja kasutas mingil põhjusel (selgitamisel?) *da*-infinitiivi **kassu*^{q} 'kasvada' (vt VVM 196, 197). Vokaalide vahel eeldaks *z*-häälikut, mida aga kirjapilt ei luba rekonstrueerida. Või oli XIX sajandi algupoolel intervokaalne *s* veel puhuti säilinud? Teisiti on sõnakujuga *karrusses.* Siinpuhul idasetu näited osutavad topelt *ss*-i õigsusele: Kosselka *kaŕussõllõ* ja Kolovina *kazu laťś karüssõst* (VVM 192; ARS 2, 332 (99)). Neus pole selles ära tundnud sõna **kaŕus* 'karjus, karjane' ning on ebaõigesti seostanud karuga, põhjendades, et eestlased võrdlevatki tugevaid

poisslapsi sageli karuga (EVL: 411). Näikse, et selles ja järgmistes värssides esinev translatiiv on *s*-kujuline (lähemalt vt 8).

4 Br *Lulä mu lulä*
Ns *Luulä, mu luulä,* ’Herze, mein Herze,’ = ’Kullake, mu kullake,’
Er *Ĺuuli, mu, ľuuli,* [*ladzõkan ~ ladzõkõn*]*!* ’Äiu, mu, äiu, [lapsukene]!’

Neusil on see värss liidetud järgmise värsiga.

5 Br *Winäwitze wätias,*
Ns *wiinawitze wätias,* ’Zum Weingertenführer du,’ = ’sa viinamarjaaia pidajaks,’
Er *Vinnü*^{q} *vitsavõttijas,* ’Veni vitsavõtjaks,’

Eelkäijatele arusaamatuks jäänud värsi on siinkirjutajale arusaadavaks teinud võrdlus teiste allikatega (näiteid lõpuosas).

6 Br *Künna pia külbias,*
Ns *Küna pia külbias,* ’Dehn dich bald zum Säemann, ’Küüni peagi külvajaks,’
Er *Küünü*^{q} *pia*^{q} *külbijäs,* ’Küüni peagi külvajaks,’

Neus on selle värsi esitanud koos järgmisega.

7 Br *Adra kandias.*
Ns *adra kandias.* ’Dich zum Ackermann.’ = ’sa põllumeheks.’
Er [*Alla?*] *adra kandijas* ’[Alla] adra kandjaks.’

Värsi rekonstrueerimisel on arvestatud Kallase noteeritud värssi *Alla adra kanndma*, mille esimese sõna on ta vääriti oletatud kontekstiseose tõttu tõlgendanud ebaõigesti tähenduses ’hall : halla’ (KM: 106, nr 1-7).

7. Rahvalauludest tervikuna

Liitlaul „Imeline emand“ + „Lindude õlletegemine“ on Kraasna neljast rahvalaulust kõige pikem (18 värssi). Selle esimesed neli värssi on klišeelikud. Nad kuuluvad setudel nii „Imelise emanda“ kui ka ohtrasti teiste rahvalaulude alguse juurde. Mitmes setu lauluteisendis esineb allitereeruvalt *udsulumme*, mis tähendab vist peenikest lund, vrd *udsu* ’udu’, nt *Usseh sate udsu lumme* (SL I: 395, nr 351-13).

Sama rahvalaulu on teadaolevalt teist korda kraasnalastelt kirja pannud Kallas (KM: 107–108, nr 3; 24 värssi). Laulu alguse klišeevärsid tal puuduvad, kuid need esinevad esimeses, hoopis muuteemalises laulus (KM: 106, nr 1-2–5). Seevastu on laulu lõpuosa Kraasna teisendist pikem. Selles räägitakse, et kukk keetis odrast õlut ja kana tegi kaerast kama, et pidu pidada. Liinis naine – mõõk – muna – kana ja kukk esineb lisandusena laps: *Mis sääl naźõ üźäh oľ* / *Laś naźõ üźäh oľ* (KM: 107, nr 3-7–8). Ja mõõk on lapse käes. Kallas mainis ka teisendeid, mille puhul jääb aga teadmata, kas need pärinevad samalt isikult või teiselt. Asjaomane rahvalaul on tuntud ka setudele. Sisuliselt sama laulu jätk on KM: 108, nr 4 (12 värssi), milles õlle ja kama valmistamisest räägitakse teiste sõnadega, sest see on kirjutatud üles teiselt informandilt. Selles fragmentaarses variandis jutustatakse, et pärast söögi-joogi valmistamist lauldi pikalt, seejärel kutsuti kokku hõimlasi ja külarahvast ning köeti sauna.

Sama rahvalaulu on kolmandat korda noteerinud Heikki Ojansuu 1911. või 1912. aastal (LKT: 293–294, nr 207). See pärineb 1840. aasta paiku sündinud Ivantsovo küla elanikult Matrjona Razivonovalt. Laul sisaldab 19 värsirida. Selles on eespool mainitud klišeevärsid olemas. Lisaks esineb laulus esimese värsina *Kaśkõ, kaśkõ* ning kolmanda värsina *Mu ľelľo, ľelľokanõ* ’mu lell, lellekene’. Teisiti on arendatud Kraasna variandi liin naine – mõõk – muna – kana ja kukk. Selle asemel on naine – laps – muna – rebu – kana ja kukk: *n[aazõ]l üzäh ladzõkõnõ* ’naisel süles lapsekene’ / *ladzõl käeh munakõnõ* ’lapsel käes munakene’ / *mis šääl munah. surakõnõ* ’mis seal munas’ ’rebukene’ / *mis saal sura zeeh* ’mis seal rebu sees’ / *s[aa]lt saa kikkakanõ ni kanakanõ* ’sealt saab [= areneb] kuke-

kene ja kanakene' (nr 207-13–17). Ojansuu teisendis on küsimused enamasti jäetud esitamata. Laulu lõpuosa pärast küsimusi-vastuseid on väga lühike, koosnedes vaid kahest värsist (nr 207-18–19; vt eespoolt). Seega oli laul paljuski ununenud.

Laulutüübist „Imeline emand" on Setumaa eri osadest üles kirjutatud suhteliselt palju variante enamaste üksi, kuid paaril juhul ka kontaminatsioonis laulutüüpidega „Ilmatütar" ja „Vaeste söötmine" (nt SL I: 393–399, nr 348–356; SL III: 419–424, nr 1923–1924). Kraasna teisendil pole Setumaal tuntud lõpuosa, nimelt ei saa teada, miks kana ja kukk viljateri kannavad; see on ajendanud Kreutzwaldil enda poolt lõpu lisama. Hiljem noteeritud Kraasna rahvalaulu lõpp on Kallase variandi põhjal otsustades setu lauludest erinev.

Vaadeldav ahellaul seostub mitme Eestis tuntud laulutüübiga, mille motiivid on omavahel põimunud, nagu „Kana ja kukk siblimas", „Lindude õlu", „Hiire pulm" ja „Kull kutsumata" (ERL IV: 285).

„Parmu matuse" Kraasna teisend sisaldab kaheksa värssi. Neus paigutas rahvalaulu tantsuviiside ja -laulude hulka. Ta leidis avaldatud teisendi olevat lõputa. Laul meenutavat Neusi arvates vene rahvalaulu kärbse matusest (EVL: 378). Tänapäeval paigutatakse „Parmu matus" lastelaulude rühma (ERL III_3: 994). Parmu matmise laul on tuntud üle Eesti, eriti aga selle Ida-Eestis, samuti keelesaartel (ERL IV 337). Kraasna hilisema variandi veelgi lühemal kujul on publitseerinud Kallas, kellele oli tuntud kaks teisendit, mis pärinesid Sülätüvä 75-aastase elaniku Domna Vassiljevna suust; 7 värssi ühest ja 2 värssi teisest variandist (KM: 109, nr 5). Juhindudes Lutsi ja Kraasna asundustesse siirdumise oletatavast ajast, väitis Kallas, et asjaomane lastelaul pidi Eestis tuntud olema hiljemalt juba XVI sajandil. Rahvaluuleteadlane Elmar Päss oletas, et parmu on hakanud peksma kõigepealt väiksemad, seejärel aga suuremad loomad (Päss 1927: 72, 99). Seega näikse ka uuritava variandi värsside järjekord olevat loogiline.

Ka „Kiigele ehtimise" Kraasna variant on kaheksavärsiline. Laulu taastamisel on piirdutud ühe ehitusskeemiga, ent teisalt on alates 5. värsist võimalik ka selline struktuur: *Ehtimä* […] / *Lätsi ma*^{q} *küllä,* / *kuľätämä küllä.* Laulu lõpuosa on paraku väga kat-

kendlik. Kahjuks pole asjaomasest rahvalaulust Kraasna murraku alalt teada hilisemaid üleskirjutisi.

Ehtimise lugu on setudele hästi tuntud. Vrd nt Võõpsu *Imäkene iks helläkene, / Mamma, meelimaŕakõnõ! / Anna iks mullõ aidavõti, / Kingi mullõ kirstuvõti, / Ma lää iks aita ehtimähe. / Võti ma iks kirstust kirivit* (nr 513). Analoogilised sõnad esinevad mitmes laulutüübis, nagu „Vaeslapse nutt“, „Tsõõri lüümine“, „Luuda minek“, „Marja minek“. Ühtmoodi hästi sobitub laul kõigisse nimetatud teisenditesse. Ülo Tedre väitel ongi tüüp „Tütar läheb aita ehtima“ iseseisva lauluna haruldane, vaid tuntum hoopis motiivina lauludes „Kiigele ehtimine“, „Põll põrmuna“ jt (ERL IV 243). Neus ei võtnud seda laulu oma kogumikku, ilmselt rohkete küsitavuste tõttu, kuid tal esinevad käsitletavast laulust värsid *Wötta wöttimed wörrulta* ja *Minne aita ehtimaie, Kirstule keritamaie* ühes mujalt pärinevas kiigelaulus (EVL: 364, nr 100A).

Laulutüübi „Kasva tööle“ Kraasna variant sisaldab kõigest seitse värssi. Ta esindab üle-eestilise tüübi B-redaktsiooni „Karjavitsa kandijaks“, mis on levinud Lõuna-Eestis, eriti selle kaguosas, nt algusosa poolest on üsna sarnane Hargla *Tsju latse, lju latse, / kasu iks mulle karüses, / elä mulle eidsilises, vennü vitsa toojas, / karjavitsa kandijas, / tsiahulga tsiiritäjäs, / lambahulga lahutajas!* (ERL III_3: 957, nr 6652; ERL IV: 334). Sama laulu on ka Setumaalt kirja pandud, nt Lobodka *Tśu tśu, ľu ľu, / Kazu^{q} laťs kaŕusõst, Vińńü vitsa võťjast, Kazu^{q} kaŕah käujast, Ülene öütsi minejäst!* (SL II: 97, nr 849-8–12). Laulukest on Setumaal ERLA andmeil kasutatud poeglapse hällitamisel, samuti vihtlemisel, nt *Sop, sop pojakene* / *Kasu kündjä ja külvjä* (H, Wiedemann 1, 276; vt ka H, Mapp 767/72 (14): 771). Kõige sagedamini esineb lauludes kaks karjuseks sirgumisega seotud värssi.

Kraasna lauluvärsside kõrvutamisel ilmneb selgesti Kreutzwaldi vastuolulisus: ühelt poolt hankis ta haruldased kirjapanekud ja oli nende Neusile saatjaks, teiselt poolt tõlgendas neid ebakriitiliselt ja lisas omalt poolt värsse, mis jagunevad muudest laulutekstidest pärinevaiks ja omaloomingulisteks. Teadupoolest toimis lauluisa sarnaselt ka setu rahvalauludega. Saksa filosoofi ja folkloristi Johann Gottfried Herderi (1744–1803) vaimukultu-

urialastest ideedest juhindudes asus ta paraku rahvaluulet konstrueerima, pidades end seejuures pigem küll algupärase seisu taastajaks kui loojaks. Lisaks arvas ta lõunaeesti keelepruugi rikutuks ja püüdis seda omal moel „parandada“, st lähendada oma meelest ürgsemale põhjaeesti keelele (Kalkun 2015: 51 jj).

8. Kirjapanekute täpsusest

Pärast laulutekstide rekonstrueerimist tundis siinkirjutaja huvi selle vastu, kui hästi kirjapanekud kajastavad Kraasna murret ja selle omapära. Selleks võrdles ta tõepäraselt tundunud sõnade häälikukoostist, sh vokaale ja konsonante nii esi- kui ka järgsilpides.

Esimese silbi vokaalidest on üleskirjutaja üldiselt õigesti tähistanud *a*, *e*, *i* ja *ü*. Öeldust on hälbitud vaid sõnas *jelaga* (**jalaga*^{q} ’jalaga’ asemel). See võib olla vene mõjust tingituna intensiivselt hääldatud *j*-ist. Enam-vähem kindlalt identifitseeritud sõnades on *u* asemel kirjutatud *a* sõnades *asech* (**ussõh* ’väljas’) ja *lamä* (**lumõ* ’lume’, kahel korral). Tegu on väga erinevate häälikutega. Ebatäpse kirjutuse põhjuseks oli ehk mõlema tähe mõneti sarnane kuju.

Häälikut *ä* on tähistatud mitmeti, kord oodatult *ä*-ga (*käack*, *läti*, *Päle*), kord *a*-ga (*pale*, *la-*, *-lat*, *waiekan*), kord *e*-ga (*kenge*, *kepe*), ühel juhul *ö*-ga (*höllimä*), veidi kahtlasemal puhul isegi *i*-ga (*litinssa*, **lätsi ussõ* ’läksin välja’). Pidades eriti silmas *ü* absoluutselt õiget kajastamist kirjas, samuti mõningaid teisi jooni (nt palatalisatsiooni mittetähistamine) võiks oletada, et laule üles kirjutanud daam oli sakslane. Varieeruvus *e* ~ *ä* võib olla tungitud asjaolust, et saksa keeles puudub ee *ä*-le vastav häälik, sellele kõige lähemal seisab saksa lahtine *e* [ɛ], mida tähistatakse *ä*-grafeemiga (GWD 33–34). Krsaana murrakuga võrreldavat varieeruvust on saksa fennougrist Eberhard Winkler (1997: 146) täheldanud vadja keele kreevini murde vanade tekstide rekonstrueerimisel. Tähe *a* puhul võis siinpuhul ja teistelgi juhtudel olla tegu kirjapaneku või ümberkirjutamise veaga (täpid ununenud), sest kord on märgitud õigesti, kord valesti. Teisalt võiks arvestada seigaga, et vene keele mõjul võis nii lühike kui ka

pikk *ä* olla puhuti velariseerunud (VMT 34, 36), seega on ehk võimalikud ka **ṕaale*, ’pääle’; **ľaa*, *lää* ’lähen’ ja **ľaat*, *läät* ’lähed’.

Teatavasti puudub saksa keeles ka *õ*-häälik, mistõttu on üleskirjutaja seda tähistanud erinevalt, sh *a*-ga (*Wata*) ja *e*-ga (*sera*), kuid sagedamini *ä*-ga (*-wätti*, *-wäti*, *wätias*). Sama probleemi kohtas Winkler (1997: 148) kreevini murde tekstide taastamisel. Käsitletavates Kraasna rahvalauludes pole leida harva esinevat ö-häälikut, küll aga, nagu juba eespool mainitud, on ühel korral kasutatud asjaomast tähte (*höllimä*).

Pikad täishäälikud on kirjutatud rahvalauludes ühekordselt (v.a sõnas *saan*), seega *ada-*, **aaďa* ’aida’; *kara*, **kaara* ’kaera’; *künna*, **küünü*^{q} ’küündi’; *miga*, **mõõga*; *pale*, *päle*, **pääle* ’peale’. Sõnas *miga* on laulu üleskirjutaja lisanud *i*-tähe kohale sulgudes vn *ы*; seega on ta teises vältes olevat *õ*-d tajunud.

Nii pikkadele kui ka lühikestele vokaalidele võib järgneda ühekordne konsonant, nt *wara*, **varra* ’vara’; *sadawata*, **sadavata* ’sadavat’. Sõnakuju **küünü*^{q} on taastatud teiste rahvalaulude põhjal, ent kes saab garanteerida, et lauluteadja ei vääratanud, üteldes **künnä*^{q} ’künna’, kusjuures meeles mõlkus juba järgmine, *adra*-sõna sisaldav värss. Kas kirjakuju *pina* on tekkinud poolkõrge vokaaliga nimetavalise vormi üldistamise või venepärase tugeva peenenduse **ṕee-* (*p*^{i}*e-*) tõttu, pole selge.

Järgsilbi vokaalide tähistamine on olnud vähem järjekindel. Suhteliselt hästi on märgitud neljasilbiliste sõnade kolmanda silbi vokaal, mis on tingitud silbi vähemalt kaasrõhulisest asendist, seega võimaldanud selgemat tajumist. Rohketest *a*-d järgsilbis sisaldavatest sõnadest tunduvad ebatäpsetena *kane*, *kares*, *mune ja -witze*, sisaldades *e*-tähte. Tegelikult sel ja paljudel teistelgi juhtudel pole informandi konkreetset häälдust (varieeruvust) ju enam võimalik teada saada, mistõttu rekonstrueerimine toimub teoreetilisel pinnal. Võib-olla informant hääldaski toona *kanə*, *munə*. Järgsilbi *o* esineb ainult sõnas *homogulta* (teises silbis). *U*-lised on *homogulta* (kolmandas silbis), *kirstu*, *karrusses*, *kassu*.

Järgsilbis olevat *e*-d on tähistatud enamasti korrektselt. Ka *i* on vähemalt tosinal juhul usutavasti märgitud. Mõningat kahtlust tekitavad *tulä* ja *lulä*, ent siinpuhul on võimalik, et nad läh-

tuvad hoopis *e*-st. Järgsilbi taga-*e*, *ä* ja *ü* on kirjas tähistatud mitmeti. Ootuspärane on saksa keelele võõra *õ* poole kalduva taga-*e* kirjapildi varieeruvus. Kord märgib seda *a* (*latzakan, mula, pahtela, walga*-), kord *e* (*asech, *ussõh* 'väljas'; *karrusses*; *pahtela*; *walga heta*), siis *i* (*nani*; *näsi*; *wumi*, **lummõ* 'lume') ja lõpuks *ä* (*hopän, lamä, saräwäga* eelviimases silbis). Sama võib öelda ka *ä* tähistamise kohta. Enam-vähem ühevõrra on seda tähistatud *ä*-ga (*höllimä, kirewätä, külä*), *e*-ga (*kiswe, päle, päle, tere*) ja *a*-ga (*echtima, kane, külla*). Viimast märkimisviisi võib jällegi pidada ehk tähelepanematuseks. Väärib tähelepanu, et järgsilbi *ü*-häälik pole kirjas kordagi märgitud *ü*-ga, vaid *a*-ga (*künna, *küünü*^{q} 'küündi'; *pina, *peenü* 'peene'), *i*-ga (*höllimä, *hällümä* 'kiikuma') või *ä*-ga (*winä*-, **vinnü*^{q} 'veni'). Põhjus pole mõistetav. Hakkab silma, et mainitud *a*- ja *ä*-ga tähistatud sõnadel eelneb sellele tähele *n*.

Näikse, et kaashäälikud on vokaalidest täpsemini tähistatud. On eristatud helilisi klusiile ja ehk ka sibilanti, ent viimast pole võimalik kontrollida, sest vokaalidevaheline *s* märgib saksa keeles helilist häälikut, kuid seda ei saa tähistada ka *z*-ga [ts]. Sõnaalguse *h*-häälikut tähistab *h*-täht (*homogulta, höllimä, hopän*). Seevastu sõna sees helitu konsonandi ees (*echtima, puchtela*) või lõpus asuv häälik kirjutatakse *ch*-ga (*asech, lech*[*m*], *sisech, otschach*). See kirjaviis toetub saksa keelele, sest vokaali järel oleks *h* üksnes selle pikenduseks. Neljasilbilist sõnakuju *walga heta* on tajutud, nagu juba eespool nimetatud, kahe eraldi sõnana, mistõttu on nagu sõna alguses mujalgi kasutatud *h*-grafeemi. Sõnakuju *käack* on käsitletud esimese laulu värsi kaupa taastamise käigus. *Lech* 'lehm' kirjutamine ilma *m*-ita oli ilmselt tingitud tõigast, et helitu *h* järel muutub ta samuti helituks (Ariste 1984: 44) ja seetõttu nõrgemini kuuldavaks.

Konsonantide pikkust on õigesti tähistatud vaid ositi (*höllima, jellekene, külla, poissa*). Sageli on see aga märkimata (*ana*-, **anna* 'anna'; *ine*, **inne* 'enne'; *lamas*, **lammas* 'lammas'; *mula*, **mullõ* 'mulle') või kahe tähega kirjutamine on osutunud üleliigseks (*adawätti*, vrd *kirstuwäti*; *karrusses*, **kaŕussõs* 'karjuseks'; *kassu, künna*). Pole tähistatud peenendust, vähemalt kohati pole seda tajutudki, näiteks ühendis *ts*: *litinssa, lätima*, **lätśi*- 'läksin'. Võimalik, et *wumi* (**lummõ*) ebatäpne alguskon-

sonant on tingitud venepärasest laiast *l*-ist (*л*), mille moodustamisel keeleselg on tõusnud *o*-hääliku asendisse (vt Ariste 1984: 54). Sama võiks oletada ka värsis *Mistu parma wika ol*, milles sõnas **parmal* 'parmul' on lõpukonsonant jäänud tajumata.

Pole ühtki selget jälge larüngaalklusiili tähistamisest. Hea tahtmise juures võib selle hääliku avaldumist kahtlustada selle muutusena järgnenud konsonandi sarnaseks kahel juhul: 1) *mallula*, seda üksnes juhul, kui *t*-tähtedel oli kriipsuke ununenud, mispuhul saaks oletada **ma^{q} tulõ* häältdust [*mat˯tulõ*] ning 2) kokku kirjutatud sõnades *Winäwitze* oletataval kujul **vinnü^{q} vitsa* [vinnüv˯vitsa].

9. Keelelisi tähelepanekuid

Kraasna murrakus üleskirjutatud rahvalaulud esindavad arhailist rahvalaulutüüpi – regilaulu, mida ühe põhilise tunnusena iseloomustab algriim. Kraasna rahvalauludes leidub selle kohta rohkesti ainest, nt ***Te**re, **te**re, **te**drekene! / **Ko**s sa^{q} läät, **ko**grõkanõ? / Lää ma^{q} **p**arma **p**uhtõlõ.* Värsimõõdu säilitamiseks on lauludes säilinud üksikuid lõpukaota sõnu. Nende hulgas on mitu osastavas käändes nimisõna (**kirevätä* 'kirevat', **sadavata* 'sadavat', **valgõhõta* 'valget'), kuid ühel juhul ka alaltütlevas (huvipakkuv ajamäärus *hommogulta* 'hommikul').[7] Peale selle täheldatakse uuritavates lauludes üht lõpukaota alalütlevas käändes tagasõna (*päällä*) ja verbi ma-tegevusnime (**ka'emaiõ ~ kajõmaiõ* 'vaatama'). Nimetatud vormid paiknevad, nagu regilauludes tavaliselt, ikka värsi lõpul, v.a **päällä* 'peal'. Lisaks on sõnakujus **valgõhõta* (< **valkõδata*) kontraktsioon lõpuni toimumata: vokaalid on sarnastunud, kuid klusiili nõrga vaste asemele on siirdunud *h* nagu see on iseloomulik Setumaa rahvalauludele (vt Peegel 2006: 223). Ilmne näide sisekao puudumisest on kolmanda laulu **ehtimä* ja **hällʹümä* 'kiikuma'.

[7] Vajaks uurimist, kas asjaomane Setu ja Kraasna määrsõna moodustamine põhineb läti keelel või on lugu vastupidine, vrd *no rīta* 'homme hommikul' (LKV 366–367, 522), kusjuures eessõna *no* näitab lähtepunkti ning vastab eesti seest- või alaltütlevale käändele.

Võimalik, et ka neljandas laulus on säilinud sisekaota vorme, nagu **vitsavõttijas* ’vitsavõtjaks’, **külbijäs* ’külvajaks’ ja **kandijas* ’kandjaks’.

Kraasna murraku erijooni on käsitlenud dialektoloog Karl Pajusalu, kes on leidnud, et need sarnanevad üldiselt idasetu keeleuususega (Pajusalu 2009: 192; LKT 19). Kraasna murrakus võib eristada üldisemaid, st kogu Võru murdealale ühiseid, kui ka spetsiifilisemaid foneetilisi ja morfoloogilisi iseärasusi. Alustagem üldisematest seaduspärasustest, käsitledes neid kindlas järjekorras (foneetilised, eraldi vokaalid ja konsonandid, ning morfoloogilised ja süntaktilise iseärasused). Lühikese spetsiifilise tekstikogu tõttu on erijooned täheldatavad enamasti üksiknäidetena.

Kõigepealt võiks nimetada vokaalharmooniat (**hopõn*, *hopän* ’hobune’; **hällümä*, *höllimä* ’kiikuma’; **küllä* ’külla’, **ladzõkan*, *latzakan* ’lapsekene’; **mullõ*, *mula* ’mulle’), millele kindlasti ei allu eranditult *a*-ga kirjutatud komitatiivilõpp **-ga*^{q} (vt 8). Kogu Võru murdele iseloomuliku keskkõrge vokaali kõrgenemine nasaali ees esineb Kraasna laulu sõnas **inne* ’enne’ ning *s*-i ees **kizvä* ’odra’ puhul. Häälikujärjend *ia* on säilinud (**pia* ’pea, varsti’ < **piγan*).

Häälik *k* on **kr*-ühendis assimileerunud ja järgsilbi vokaal sarnastunud: **kaara*, *kara* ’kaera’. Nominatiivis kahesilbilise nimisõna järgsilbis esineb astmevaheldus *k* ~ *g* (**hommogulta* ’hommikul’). Geminatsiooni on näha algselt kolmesilbilises *eda*-adjektiivis **käpe*^{q} ’käbe’ ja *ne*-sõnas **hopõn* ’hobune’. Kolmetäheline **pts* on lihtsustunud ühendiks *ts* (**latś*). Kirjapanekust selle edasine areng nõrgas astmes ei selgu, kuid oodatav oleks **ladzõkan*, *latzakan* (vrd *ladzõkõz*; KM 91). Võru murdele on iseloomulik sõnaalguline *ts* (**tsiga*). Järjendist *rj* on saanud *ŕ* (**kaŕussõs* ’karjuseks’). Algses tüves **lähe-* on kadunud ahtushäälik ja järgsilbi *e* on sarnastunud algussilbi häälikuga (**lää* ~ *ľaa*, *la* ’lähen’; **läät* ~ *ľaat*, *lat* ’lähed’). Paar häälikunüanssi viitab nagu larüngalklusiilile, täpsemini küll selle assimilatsioonile järgmise sõna konsonandiga (vt 8).

Rahvalaulus esineb lühike illatiiv **küllä*, *külla* ’külla’, mis kajastub ka kirjapildis. Võru murdes eelistatakse analüütilist kohakäänet, st genitiiv + tagasõna (VMT 41), mis ilmneb ka

käsitletavates laulunäidetes: **lumõ päällä, lamä päle* ’lume peal’; **saani sizeh, sani sisech* ’saani sees’ jt. Lihtmineviku esimene ja kolmas isik on *n*-lõputa (**tulľe* ’tuli’, **olľe* ’oli’, **võtťe* ’võttis’). Tegu on *e*-minevikuga (< **i + hen*), mispuhul tüve konsonant on gemineerunud ja palataliseerinud ning lõpp ei allu vokaalharmooniale (Peegel 2006: 233; Iva 2007: 87). Kraasna sõnavorm **karaś* ’hüppas; tantsis’ on näiteks, et astmevahelduslike verbide lihtmineviku kolmas pööre võib olla nõrgas astmes (vt Iva 2007: 92). Tüüpilise lõunaeesti leksika hulka kuuluvad sõnad **ka’emaiõ ~ kajõmaiõ* ’vaatama’, **kikas, *kizvä* ’odra’, **känge* ’pani jalad kinni’, **puhtõlõ* ’matusele’, **ussõ* ’välja’, **ussõh* ’väljas’.

Vaadelgem järgnevalt Kraasna rahvalauludest leitud Setu murderühmaga ühiseid jooni. Need erinevad ülejäänud Võru murdest peamiselt vene keele mõjul tekkinud häälduseikade ja vene laensõnade poolest. Paraku leidub Ida-Setu murdepruugist, mis peaks Kraasna murrakule kõige lähemal olema, vähe keelenäiteid (Pajusalu 2009: 188–190).

Kraasna murrakus esineb vene keelest tingitud proteetilise *j*-i häältamine *e* ja *i* ees (**jimäkene* ’emakene’, **jelläkene* ’hellakene’). Võimalik, et puhuti võis *ä* velariseeruda (vt 8). Kallas on toonud oma teoses sõnakujud *lihm* ’lehm’ ja *lihmäl* ’lehmal’, mille *e* on nii tugevas kui ka nõrgas astmes kõrgenenud *i*-ks (KM 32, 125). Teisal on ta siiski registreerinud tavalised *lehm, lehmäle* ja *lehhmi* (KM 82, 107, 109 jt). Kraasna rahvalaulus on see lekseem kirja pandud kujul *lech*[*m*]. Häälikut *e* toetavad ka Ojansuu tekstinäited, milles esinevad *lehmä*[^{q}] (nõrgas astmes) ja *lehmäle* (LKT 282). Diftongi *ai* järelosis on nõrgas astmes madaldunud esiosise sarnaseks (**naaźõ* ’naise’, **aada ~ aaďa* ’aida’). Silbiharmooniat võib oletada laensõnas **kuľätämä* ’pidutsema’. Kirjakuju *hommogulta* ’hommikul’ sisaldab esimese ja teise silbi *o*-häälikut; viimati nimetatu kajastab järgsilpide idaeestilist joont, mis ulatub Alutagusest Ida-Setuni ja Kraasnani (Pajusalu 2009: 150, 163, 190). Hilisemad üleskirjutised *hummogul*, *hommogul*, ja *hommugult* (KM: 106, LKT: 282, 283, 287) näitavad kas häältamise varieerumist või talletamise ebatäpsust. Hilisemat Kraasna murrakut iseloomustab Setu murderühmast ohtram vokaalide kadu järgsilbis, nt *avtagu* ’avitagu’,

tõrks ’väriseb’ (Pajusalu, seals), kuid käsitletavates lauludes seda värsimõõdu säilitamise püüdest tingituna ei esine.

Kaashäälikulistest iseärasustest on eriti täheldatavad vene keele mõjul tekkinud helilised klusiilid (*homogulta, tiga, sadawata, walga heta* jt), mis on märgatavad ka ühendites *l*-i ja *r*-iga (*adra kandijas, külbijas*; *kogrokane, tedrikene*), samuti erandlitult komitatiivi tunnuses *-ga*^{q} (**lalľaga*^{q} ’jalaga’, **seraga*^{q} ’sõraga’). Tõenäoliselt oli heliliseks muutunud ka sibilant ja afrikaat (vt 8). Rahvalaulukatkendites hoolikalt talletatud *h*-aines näikse osutavat selle hääliku tugevale häälduamisuususele sõna kõigis asendites. *O*-ahtusega tagapoolne *l* võib kajastuda sõnades **lumi* ja **parmal* ’parmul’ (vt 8). Varajased laulukirjapanekud ei paljasta konsonantide eeldatavalt tugevat palatalisatsiooni.

Kraasna nimisõna *parm* on *a*-tüveline nagu teistes läänemeresoome keeltes (vt EES: 354), kuid kättesaadavates sõnastikes on ta jäädvustatud üksnes *u*-tüvelisena (VMS II, VVS). Räpina kihelkonnas on *a*-tüvi säilinud kohanimedes (Saar 2008: 140). Võru idapoolsetes murrakutes, sh keelesaartel on *a*-tüveline ka lastekeelne *lalľ* ’jalg’ (EMS IV$_{20}$ 883). Mitmuse partitiivis **poissa* ’poisse’ kujutab endast *a*-mitmust, mida esineb paradigmaatiliselt Ida-Eestis Vaivarast Setuni (Rätsep 1979: 19–20). Nii Setu murderühmas kui ka Kraasna murrakus on ootuspärane *st*-line translatiiv (kogu Ida-Eestis), ent XIX sajandi keskpaiga Kraasna kirjapanekutes see ei kajastu. Seepärast on täiesti võimalik, nagu osutavad ka arvukad setu rahvalaulud ja muu keeleaines, et neljandas Kraasna laulus on tegu *s*-lõpulise saava käändega sõnades **kaŕussõs* ’karjuseks’, **vitsavõttijas* ’vitsavõtjaks’, **külbijäs* ’külvajaks’ ja **kandijas* ’kandjaks’ (vt ka Rätsep 1979: 69, levikukaart). Eesti keele- ja kirjandusteadlane Juhan Peegel (2006: 107, 109) oletaski, et idaeestilise levikuga *-st* on ajaliselt hilisem nähtus. Seetõttu tundub, et Kraasna rahvalaulu puhul on tegu reliktiga. Võimalik, et deminutiive on XIX sajandi kirjapanekutes tuletatud liite *-kane* abil (**kogrokanõ, *ladzõkanõ* ’lapsekene’). Rohkesti esineb *e*-minevikku, mis iseloomustab tegelikult Põhja-Setu murrakuid (**tullĕ* ’tuli’, **ollĕ* ’oli’, **võtťe* ’võttis’). Rahvalaulu rütmi arvestades pole välistatud tagaeitus **olõ-i* ’ei ole’.

Uuritavais rahvalauludes kasutatud vene sõnalaenude hulka kuuluvad *i* ’ja’ (vrd vn *и*), *ľuuli ~ ľuule* ’äiu’ (*люли ~ люлю*) ning **kuľätämä* ’lõbutsema, lusti pidama’ (*гулять* ’jalutama; pidutsema’). Vn *люли ~ люлю* ’äiu’ on nagu ka ee *leelo* onomatopoeetiline sõna, vrd vn, pl *lulać*, sks *lullen* ’luilutama, äiutama’ jt, vrd ka *luilutama* ’tasa vaikselt laulma, laulvalt häälitsema’ (EES: 253; ESR: 545–546).

10.Kokkuvõtteks

Kraasna maarahvalt talletatud lauluvara on äärmiselt napp. Kreutzwaldi vahendatu (neli laulu, kokku 41 värssi) annab sellele märgatavat lisa, kusjuures kaks laulutüüpi („Kiigele ehtimine“ ja „Kasva tööle“) jäävadki sealkandist ainukesteks. Ühtlasi on need esimesed Kraasna rahvalaulude, seega ka Kraasna murde, kirjapanekud. Õnneks on laulud säilinud nii originaalsetena kui ka Kreutzwaldi ja Neusi taastatutena. XIX sajandi keskpaigast pärinedes on nad väärtuslikuks allikaks Kraasna murde, eriti tolleaegse vanapärase rahvalaulukeele uurimisel. Selle setulikud jooned koos venepärasustega on ilmsed. Näikse, et neis ei leidu midagi sellist, mis räägiks vastu kraasnalaste pärinemisele Ida-Setu alalt.

Lühendid

ee – eesti
pl – poola
sks – saksa
vn – vn

Arhiivimaterjalid

EKLA 63 (EKS) **6: 3.** A. Brandt, seitse kirja Fr. R. Kreutzwaldile 14.IV 1849–24.III 1850.

EKLA 63 (EKS) **4: 17.** Einige Volkslieder von Esten im Pleskauschen und Witebskischen Gouvernement.

EKLA 169 193: 24. Paulopriit Voolaine, Kraasna eestlastest: [kontsept].

EKLA 196: 6. Paulopriit Voolaine, Kraasna eestlaste kogutud materjale 1966, 1967, 1975. aastal.

EKÜ 232. 2. Volkslieder der Ehsten, gesammelt in den Jahren von 1818 bis 1863.

EKÜ 232 i. Einige Volkslieder von Esten im Pleskauschen und Witepskischen Gouvernement von Dr. Fr. Kreutwald in Werro.

ERLA = Eesti rahvalaulude andmebaas. Koostajad: Jaanika Oras (projektijuht), Liina Saarlo, Mari Sarv. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum: Eesti Rahvaluule Arhiiv, 2003–2016 (http://www.folklore.ee/regilaul/andmebaas; 15.02.2018).

RKM II 250, 443. Paulopriit Voolaine Kraasna kirjapanekud 1966. aastal.

Kirjandus

Ariste, Paul 1984: *Eesti keele foneetika*. 6. trükk. Tartu: Tartu Riiklik Ülikool.

DWB = Grimm, Jacob, Grimm, Wilhelm. *Deutsches Wörterbuch 19*. Leipzig (http://woerterbuchnetz.de/cgi-bin/WBNetz/genFOplus.tcl?sigle=DWB&lemid= GS50562; 1.02.2018).

EES = Metsmägi, Iris, Sedrik, Meeli, Soosaar, Sven-Erik 2012. *Eesti etümoloogiasõnaraamat*. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.

EMS II_9 = *Eesti murrete sõnaraamat II_9. kandetagune – kats*. Toim Anu Haak, Evi Juhkam, Varje Lonn, Piret Norvik, Vilja Oja, Valdek Pall, Aldi Sepp, Jüri Viikberg. Tallinn: Eesti Keele Instituut, 1999.

EMS IV_{20} = *Eesti murrete sõnaraamat IV_{20}. lahi – laulurästas*. Toim Mari Kendla, Vilja Oja, Mari-Epp Tikkonen, Jüri Viikberg. Tallinn: Eesti Keele Instituut, 2005.

EMS V_{22} = *Eesti murrete sõnaraamat V_{22}. likah(h)ama – loom*. Toim Mari-Liis Kalvik, Mari Kendla, Tiina Tärk. Tallinn: Eesti Keele Instituut, 2011.

EMS V_{23} = *Eesti murrete sõnaraamat V_{23}. looma – lõpetama*. Toim Mari-Liis Kalvik, Mari Kendla, Tiina Laansalu, Jüri Viikberg. Tallinn: Eesti Keele Instituut, 2012.

Ernits, Enn 2012: Fr. R. Kreutzwald lõunaeestlaste piire kompimas. *Võro Instituudi toimõndusõq 26. Õdagumeresoomõ piiriq*. Toim Jüvä Sullõv. Võro: Võro Instituut, 30–65.

ERL I–IV = *Eesti rahvalaulud. Antoloogia*. Toim Ülo Tedre. Tallinn: Eesti Raamat, 1969–1974.

ESR = Фасмер, Макс 1986. *Этимологический словарь русского языка 2*. 2е издание, стереотипное. Москва: Прогресс.

EVL = *Ehstnische Volklieder 3*. Urschrift und Uebersetzung von H. Neus. Reval: Estländische literärische Gesellschaft, 1852.

EDW = Wiedemann, Ferdinand Johann 1973. *Estnisch-deutsches Wörterbuch*. Eesti-saksa sõnaraamat. 4., muutmata trükk teisest, Jakob Hurda redigeeritud väljaandest. Tallinn: Valgus.

GWD = *Großes Wörterbuch der deutschen Aussprache*. Leipzig: VEB Bibliographisches Institut, 1982.

Iva, Sulev 2007: *Võru kirjakeele sõnamuutmissüsteem*. Dissertationes philologiae Estonicae Universitatis Tartuensis 20. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.

Kalkun, Andreas 2015: *Seto laul eesti folkloristika ajaloos. Lisandusi representatsiooniloole*. Eesti Rahvaluule Arhiivi toimetused 33. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseumi Teaduskirjastus.

KM = Kallas, Oskar 1903. *Kraasna Maarahvas*. Helsinki: Soome Kirjanduse Selts.

KKV I = *Fr. R. Kreutzwaldi kirjavahetus 1. Kirjad Fr. R. Faehlmannile, D. H. Jürgensonile ja teistele. 1833–1866*. Tallinn: Eesti Raamat, 1976.

KKV II = *Fr. R. Kreutzwaldi kirjavahetus 2. Kirjad A. H. Neusile, E. Sachssendahlile ja teistele. 1847–1866*. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, 1956.

Kreutzwald, F. R. 2011: *Kalevipoeg. The Estonian National Epic. Eesti rahvuseepos*. Tõlkija Triinu Kartus. Tartu, Tallinn: Eesti Kirjandusmuuseum.

LKT = Mets, Mari, Haak, Anu, Iva, Triin, Juhkason, Grethe, Kalmus, Mervi, Norvik, Miina, Pajusalu, Karl, Teras, Pire, Tuisk, Tuuli, Vaba, Lembit 2014. *Lõunaeesti keelesaarte tekstid*. Eesti murded 9. Tallinn: Tartu Ülikool.

LKV = *Latviešu-krievu vārdnīca. Латышско-русский словарь*. Rīgā: Latvijas Valsts Izdevniecība, 1953.

Mosen, Julius 1833: Das Waldweib. *Zeitung für die elegante Welt*, 29. 9.02, 113.

Pajusalu, Karl 2009: Keelesaared. – Pajusalu, Karl, Hennoste, Tiit, Niit, Ellen, Päll, Peeter, Viikberg, Jüri. *Eesti murded ja kohanimed*. 2. trükk. Toim. Tiit Hennoste. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, 190–194.

Peegel, Juhan 2006: *Eesti vanade rahvalaulude keel*. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.

Päss, Elmar 1927: Lutsi-eesti parmumatuse-laulu vastastikusest suhtumisest. *Album M. J. Eiseni 70. sünnipäevaks*. Tartu: Eesti Kirjanduse Seltsi ja Eesti Rahva Muuseumi Kirjastus, 72–102.

Rätsep, Huno 1979: *Eesti keele ajalooline morfoloogia 2*. Tartu: Tartu Riiklik Ülikool.

Saar, Evar 2008: *Võrumaa kohanimed.* Tartu Ülikooli doktoritöid. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.

Salve, Kristi 2015: *Üleaedsed*. Koostaja Madis Arukask. Eesti mõttelugu 126. Tartu: Ilmamaa.

SL I–III = Hurt, Jakob 1904–1907. *Setukeste laulud. Pihkva-Eestlaste vanad rahvalaulud ühes Räpina ja Vastseliina lauludega* 1–3. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran toimituksia 104_1–104_3. Helsingi: Soome Kirjanduse Selts.

SVJ = Зайцева, М. И., Муллонен, М. И. 1972. *Словарь вепсского языка*. Ленинград: Наука.

Viires, Ants 2007: Rännud aastail 1957–1966. *Tuna 2*, 72–86.

VMS = *Väike murdesõnastik 2*. Toim Valdek Pall. Tallinn: Valgus, 1989.

VVM = *Vanapärase Võru murde sõnaraamat. Rõuge, Vastseliina, Setu*. Koostanud Inge Käsi. Toimetanud Helmi Neetar. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, 2011.

Winkler, Eberhard 1997: *Krewinisch. Zur Erschließung einer ausgestorbenen ostseefinnishen Sprachform.* Veröffentlichungen der Societas Uralo-Altaica 49. Wiesbaden: Harrassowitz.

Enn Ernits: Kraasna rahvalaulõ edimäidsist üleskirotuistist

Kirotusõn kaias 19. aastagasaa keskpaiku segätsen kiräviien üles kirotõdut neljä Kraasna rahvalaulutekstijupikõist ni püvvetäs kommõnteeritült tagasi tetäq naidõ alguperäst keelekujjo. Tetäseq kimmäs laulõ tüübiq („Imeline imänd“ + „Tsirkõ ollõtegemine“, „Hällüle ehtmine“, „Parmu matus“ ja „Kasuq tüüle!“) ni võrrõldas naid Kraasna ja seto rahvalaulõ kirjäpanõkidõga illatsõmbast aost. Kaias, kuis üleskirotaja om toonaq helle ja sõnno üles tähendänüq. Rekonstrueeritüisi tekstie perrä andas ülekaehus Kraasna murdõst.

Tähüssõnaq: lõunõeesti kiil, Kraasna murrõq, keelesaarõq, rahvalauluq, tekstirekonstruktsiooniq

Märksõnad: lõunaeesti keel, Kraasna murre, keelesaared, rahvalaulud, tekstirekonstruktsioonid

Enn Ernits: The first records of folk songs from the South Estonian linguistic enclave of Krasnyi

In the middle of the 19th century, F. R. Kreutzwald, composer of Estonian national epic, collected statistical data on habitants of the South Estonian linguistic enclaves. Fragments of four folk songs were incidentally sent to him from the linguistic enclave near Krasnyi rural town (today Krasnogorodskoe, Estonian Kraasna) in Pskov Province (Russia). The texts in the subdialect of Krasnyi have been noticed very faulty by a person who could

not speak Estonian. This paper deals with the reconstruction of their possible initial dialectal form. The folk songs represent the following types: “The wonderful mistress + Brewery of the birds”, “Decorating for going to swing”, “Burial of the gadfly”, and “Grow up for working man!”. The folk songs have been compared with the later registration of folksongs from Krasnyi and Setomaa. The comparison proves that they are very similar from the linguistic and folkloristic standpoints. A review of the Krasnyi subdialect is given on the basis of reconstructed texts.

Keywords: South Estonian language, Kraasna dialect, linguistic enclaves, folk songs, text reconstructions

Enn Ernits
Eesti Maaülikooli Zoomeedikum
Kreutzwaldi 62, 51014 Tartu
enn.ernits@emu.ee

Võro Instituudi toimõnduisist om innemb ilmunuq:

Nr 1 Õdagumeresoomõ lõunapiiŕ.
Toimõndanuq Karl Pajusalu ja Jüvä Sullõv. Võro, 1997.

Nr 2 Ku kavvas Setomaalõ seto rahvast jakkus.
Toimõndanuq Külli Eichenbaum. Võro, 1998.

Nr 3 Lõunaeesti keelest ja kiräkeelest.
Toimõndanuq Nele Reimann ja Tõnu Tender. Võro, 1998.

Nr 4 Õdagumeresoomõ väikuq keeleq.
Toimõndanuq Jüvä Sullõv ja Karl Pajusalu. Võro, 1998.

Nr 5 Tiidüs ja tõdõ. Märgütüisi.
Toimõndanuq Enn Kasak ja Jaan Kangilaski. Võro, 1998.

Nr 6 Õdagumeresoomõ veeremaaq.
Toimõndanuq Karl Pajusalu ja Tõnu Tender. Võro, 1999.

Nr 7 Võro kirändüse luumine.
Toimõndanuq Kauksi Ülle ja Nele Reimann. Võro, 2000.

Nr 8 A kiilt rahvas kynõlõs.
Toimõndanuq Kadri Koreinik ja Jan Rahman. Võro, 2000.

Nr 9 Tiijuhť ABC kiräoppusõ manoq.
Nele Reimann. Võro, 2000.

Nr 10 Õdagumeresoomõ piirisüämeq.
Toimõndanuq Karl Pajusalu ja Jüvä Sullõv. Võro, 2000.

Nr 11 Õdagumeresoomõ ütistüseq.
Toimõndanuq Karl Pajusalu ja Jan Rahman. Võro, 2001.

Nr 12 Võro-eesti synaraamat.
Kokko pandnuq Jüvä Sullõv. Tarto-Võro, 2002.

Nr 13 Võromaa kotussõnimmist.
Mariko Faster ja Evar Saar, toimõndanuq Peeter Päll. Võro, 2002.

Nr 14 Väikeisi kiili kokkoputmisõq.
Toimõndanuq Karl Pajusalu ja Jan Rahman. Võro, 2002.

Nr 15 Õdagumeresoomõ hummogupiiŕ.
Toimõndanuq Karl Pajusalu ja Jan Rahman. Võro, 2003.

Nr 16 Kiiľ ja hindätiidmine.
Toimõndanuq Karl Pajusalu ja Jan Rahman. Võro, 2004.

Nr 17 Piirikultuuriq ja -keeleq.
Toimõndanuq Karl Pajusalu ja Jan Rahman. Võro, 2005.

Nr 18 Mitmõkeelisüs ja keelevaihtus õdagumeresoomõ maiõ pääl.
Toimõndanuq Helen Koks ja Jan Rahman. Võro, 2006.

Nr 19 Seto sõnastik.
Julius Mägiste, toimõndanuq Mariko Faster. Võro, 2007.

Nr 20 Õdagumeresoomõ kodo.
Toimõndanuq Helen Koks ja Jan Rahman. Võro, 2007.

Nr 21 Kuis eläs mulgi, saarõ ja võro kiil?
Külli Eichenbaum ja Kadri Koreinik. Võro, 2008.

Nr 22 Koolitus ku keele ja kultuuri umamoodu hoitja.
Toimõndanuq Jüvä Sullõv. Võro, 2008.

Nr 23 Kirändüs/kiil veidembüsen.
Toimõndanuq Jüvä Sullõv. Võro, 2009.

Nr 24 Väikuq keeleq mitmõkeelitsen ütiskunnan.
Toimõndanuq Jüvä Sullõv. Võro, 2010.

Nr 25 Ruum, kotus ja kotussõnimeq.
Toimõndanuq Jüvä Sullõv. Võro, 2011.

Nr 26 Õdagumeresoomõ piiriq.
Toimõndanuq Jüvä Sullõv. Võro, 2012.

Nr 27 Kiili rikkus ja elojoud.
Toimõndanuq Jüvä Sullõv. Võro, 2013.

Nr 28 Õdagumeresoomõ keeleq kaartõ pääl.
Toimõndanuq Jüvä Sullõv. Võro, 2014.

Nr 29 Aig õdagumeresoomõ keelin.
Toimõndanuq Jüvä Sullõv. Võro, 2015.

Nr 30 Õdagumeresuumlaisi nimeq.
Toimõndanuq Jüvä Sullõv. Võro, 2016.

Nr 31 20 õdagumeresoomõ konvõrentsi Võrol.
Toimõndanuq Jüvä Sullõv. Võro, 2017.

Nr 32 Vabahusõ mõistõq Hummogu-Euruupa kirändüisin.
Toim Szilárd Tibor Tóth, Roza Kirillova ja Jüvä Sullõv, Võro, 2018.